

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

XVII. YÜZYILIN İLK YARISINDA TRABZON GÜMRÜĞÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bekir TÜTÜNCÜ

HAZİRAN - 2023

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

XVII. YÜZYILIN İLK YARISINDA TRABZON GÜMRÜĞÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bekir TÜTÜNCÜ

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN

HAZİRAN - 2023

TRABZON

ONAY

Bekir TÜTÜNCÜ tarafından hazırlanan ‘‘XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Gümrüğü’’ adlı bu çalışma 06.07.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı’nda **yüksek lisans tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri yesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY	Bařkan	☐	☐	
Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN	ye	☐	☐	
Dr. Öğr. Üyesi Saim aęrı KOCAKAPLAN	ye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen ęretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Tülay İLHAN NAS
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu Çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Bekir TÜTÜNCÜ
05.06.2023

ÖNSÖZ

XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Gümrüğü başlıklı bu çalışmanın birinci bölümünde, erken-modern dönem Osmanlı gümrükleri hususunda yapılan ve ulaşılabilen çalışmalar da dikkate alınarak genel olarak Osmanlı gümrük sistemi hakkında bilgi verilecek ve daha sonra Osmanlı gümrük sistemi içerisinde Trabzon gümrüğü ele alınacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Trabzon gümrüğünün bilinebildiği kadarıyla XVI. yüzyılı ve daha sonra asıl dönemi ihtiva eden XVII. yüzyıla giriş yapılacaktır. Yine bu bölümde Trabzon gümrüğünün XVII. yüzyıldaki sınırlarının nerede başlayıp bittiği, gümrüğe hangi iskelelerin dahil edilmiş olduğu, gümrüğe bağlı olan diğer alt mukataalar ile bu mukataaların nasıl işletildiği, Trabzon gümrük mukataasında kimlerin gümrük eminliği yapmış olduğu ve gümrük eminleri arasındaki problemlerin içerikleri, yapılan iltizam sözleşmelerinin muhtevalarında hangi esasların yer aldığı, elli yıllık süreç içerisinde Trabzon gümrük mukataasının senelik ve bir tahvil süresi mali değerleri, gümrük personelleri, Trabzon gümrüğünden yapılan harcamaların miktarları ve bu harcamaların nerelere yapıldığı, Trabzon gümrüğünün kentin sosyal ve ekonomik hayatına ne gibi katkıları olduğu minvalindeki sorular, birincil kaynaklardan hareketle cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın son bölümünde ise Trabzon kentinin ticari yapıları ile kentte ve gümrükte yapılan ticarete değinilecek olup, Trabzon'daki tüccarlar, deniz ticareti, ticarete konu olan mallar, köle ve esir ticareti, Trabzon gümrük eminleri ile tüccarlar arasındaki sorunlar ve bu sorunların çözüme kavuşturulma çabaları, Trabzon gümrüğü ile kentin bir diğer önemli müessesesi olan vakıflar arasındaki meseleler ve son olarak Karadeniz ticaretini büyük ölçüde etkileyen Rus Kazakları ile o dönemde Trabzon kentinde meydana gelmiş eşkıyalık hareketlerinin Trabzon gümrüğüne olan etkileri hususlarına değinilmeye çalışılacaktır.

Tez konusunun belirlenmesinde, kaynaklara erişimde ve belgelerin okunup yorumlanması süreçlerinde hiçbir zaman desteğini ve tecrübesini benden esirgemeyen sevgili danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN'a minnettar olduğumu belirtmek isterim. Lisans ve lisansüstü eğitim hayatım boyunca desteğini hep yanımda hissettiğim değerli hocam Prof. Dr. Ersin GÜLSOY'a, çalışma hakkındaki değerli görüşleri ve yönlendirmeleri için Dr. Öğr. Üyesi Saim Çağrı KOCAKAPLAN'a ve Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALTUNBAY'a, çalışmamı hiç sıkılmadan okuyup değerli vaktini bana ayıran Arş. Gör. Aykut ELMAS'a şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
TABLolar LİSTESİ.....	IX
GRAFİKLER LİSTESİ	X
KISALTMALAR LİSTESİ	XI
GİRİŞ	1-18

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OSMANLI DEVLETİ'NDE GÜMRÜKLER	19-43
1.1. Gümrük Tanımı ve Gümrükler.....	19
1.2. Osmanlı Gümrük Sistemi ve Vergilendirme	21
1.2.1. Gümrük Vergisi ve Uygulaması	22
1.2.2. Ahidnameler, Kanunnameler ve Devlet.....	27
1.2.3. Gümrük Eminleri ve Personel.....	30
1.3. Trabzon Gümrüğü ve Gümrük Mukataası	32
1.3.1. Trabzon Gümrüğünün Mali ve İdari Teşkilatı	32

İKİNCİ BÖLÜM

2. XVII. YÜZYILIN İLK YARISINDA TRABZON GÜMRÜĞÜ	44-98
2.1. Trabzon Gümrüğünün İskeleleri ve Sınırları	44
2.2. XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Gümrük Eminleri ve Mukataanın Mali Değeri.....	46
2.3. İltizam Sözleşmelerinin Muhtevaları	56
2.4. Trabzon Gümrüğü Personelleri.....	62
2.5. Trabzon Gümrük Mukataası ve Tevabii Mukataalar	68
2.6. Trabzon Gümrük Mukataasının Giderleri.....	82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TRABZON GÜMRÜĞÜ VE TİCARİ HAYAT	99-119
3.1. Trabzon'daki Ticari Yapılar.....	99
3.2. Trabzon'da Tüccarlar	102
3.3. Tüccarlar ve Gümrük Eminleri	103
3.4. Gemiler ve Reisler	106
3.5. Gümrük ile Vakıflar Arasında Ticaretten Pay Alma Mücadelesi	108
3.6. Ticarete Konu Olan Mallar	110
3.7. Köle ve Esir Ticareti	113
3.8. Rus Kazakları ve Eşkıyanın Ticarete Olan Etkileri	115
SONUÇ ve ÖNERİLER.....	120
KAYNAKÇA	123
ÖZGEÇMİŞ.....	133

ÖZET

Trabzon kenti, iskeleleriyle beraber Doğu-Batı eksenindeki transit ticaretin Karadeniz'e açılan kapılarından biri olması sebebiyle önemli geçiş bölgelerinden biriydi. Nitekim Osmanlı Devleti için de transit geçiş noktalarına sahip olmak, buralardaki geçişleri vergilendirmek ve bu şekilde bölgelerarası ticarete pay sahibi olabilmek önemli bir politika olmuştur ve gümrükler üzerinden bu politikaların gerçekleşmesini görmek mümkündür.

Seyyahlarca da belirtildiği üzere geniş ve demirlemeye müsait doğal limanlarıyla birlikte Trabzon gümrüğü, Karadeniz'in bilhassa kuzey ve batı kıyılarındaki tüccarların uğrak noktalarından biri olmuştur. Trabzon'un, köle ve ipek gibi ticarete konu olan değerli ve talebi yüksek olan malları ihraç eden ve keten bezi ile bal mumu gibi yerli ihracat ürünlerine sahip bir liman kenti olması, gümrük teşkilatının işlek kalmasındaki temel nedenlerdi. Karadeniz'deki ticari faaliyetleri kısıtlayan Abaza ve Rus Kazakları akınları, şehirdeki asayiş ve düzeni bozan eşkıyalık hareketleri ve İran ile devam eden uzun savaşlar ticareti hayli olumsuz şekilde etkilemişlerse de Trabzon gümrüğü yerel ve bölgesel ekonomik önemini korumaya devam etmiştir.

Trabzon kenti ve limanı, başta İstanbul olmak üzere Karadeniz'in diğer kıyı kentleriyle olan deniz yolu bağlantısı ve kara yolundan Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Van, Diyarbakır, Tebriz gibi Doğu'nun önemli ticaret merkezlerine bağlanabilmesi sebebiyle Karadeniz'in diğer kentlerinden daha farklı bir öneme sahipti. Bu özelliklerinden dolayı Trabzon, yalnız ticari açıdan değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Doğu'ya yönelik düzenlediği sefer organizasyonlarında da stratejik üstünlük sağlayan bir geçiş noktası olması sebebiyle limanları ve personelleriyle birlikte önemli bir noktadaydı.

Anahtar Kelimeler: Trabzon, Gümrük Teşkilatı, Ticaret, Mukataâ, XVII. Yüzyıl

ABSTRACT

The city of Trabzon, together with its piers, was one of the important transit areas, as it was the gateway to the transit trade on the East-West axis opening to the Black Sea. Thus, along with it was an important strategy for the Ottoman Empire to have transit points, to tax the transits there and to have a share in interregional trade in this way, and it is possible to see the realization of these policies through customs.

As noted by the travelers, Trabzon customs, with its large natural harbors suitable for anchoring, has been one of the frequent destinations of traders, especially on the northern and western coasts of the Black Sea. The main reasons why the customs organization remained running were the fact that Trabzon was a port city that exported valuable and demanding goods such as slaves and silk, and had domestic export products such as linen and beeswax. Although the raids of Abaza and Russian Cossacks that limited commercial activities in the Black Sea, banditry actions that disrupted the security and order in the city, and the long wars with Iran affected the customs trade negatively, Trabzon customs continued to maintain its local and regional economic importance.

Due to the sea route connection with the other coastal cities of the Black Sea, especially Istanbul, and the fact that it can be connected to the important trade centers of the East such as Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Van, Diyarbakır, Tabriz. The city of Trabzon and its port had a particular importance from the other cities of the Black Sea. Due to these features, Trabzon was at an important point with its ports and customs personnel, not only in terms of trade, but also as a transit point that provided provided strategic superiority in the military expedition organizations of the Ottoman Empire to the East.

Keywords: Trabzon, Customs Regime, Commerce, Mukataa, XVII. Century

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo Nr.	Tablo Adı	Sayfa Nr.
1	Trabzon G��mr��k Mukataası M��ltezimleri, Tahvil S��releri ve ��ltizam Bedelleri (1617-1650)	46
2	XVII. Y��zyılın İlk Yarisında Trabzon G��mr��ğ��n��n Mali Birimleri	69
3	��htisap ve Dell��liye Mukataasının M��ltezimleri ve Mali Değeri (1620-1650)	76
4	Trabzon G��mr��k Mukataasından Yapılan ��demeler (Ak��e Cinsinden).....	82

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik Nr.	Grafik Adı	Sayfa Nr.
1	1044, 1050 ve 1052 (1634, 1640 ve 1643) Yıllarında Beşli Askerlerine Yapılan Harcamaların Karşılandığı Gelir Kalemlerinin Oranları	89
2	1043 ve 1058 (1633 ve 1648) Yıllarında Trabzon İskelesinden Yapılan Harcamaların Ortalama Oranları	97

KISALTMALAR LİSTESİ

BOA	: Devlet Arşivleri Başkanlığı
A.DVNSMHM.d	: Bâb-ı Âsafî Divan Kalemî Mühimme Defterleri Tasnifi
K.K.d	: Kamil Kepeci Defter Tasnifi
TŞS.	: Trabzon Şer'îyye Sicilleri
AE.SİBR	: Ali Emiri Sultan İbrahim
MAD.d	: Maliyeden Müdevver Defterler
D.BŞM.TZG.d	: Başmuhâsebe Trabzon Gümrüğü Kalemî Defterleri
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.t.	: Adı Geçen Tez
Haz.	: Hazırlayan
Yaz.	: Yazan
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
v.d.	: Ve Diğerleri
v.b.	: Ve Benzeri
s.	: Sayfa Sayısı
sy.	: Sayı
nr.	: Numara
c.	: Cilt

GİRİŞ

Literatür ve Kaynaklara Dair

Osmanlı arşivlerinde muhtelif tasniflerde bulunan ve gümrük kayıtlarını havi defterler; mufassal defterler, icmal defterleri, teslimat-bakaya defterleri, muhasebe defterleri, vazife defterleri ve ahkam defterleri olarak gruplandırmak mümkündür. Bunlardan mufassal defterler, bir gümrüğe ait ayrıntılı bilgileri içermekle beraber, bilhassa liman gümrüklerine ait mufassal defterlerinden geminin cinsine, hangi ülkeye ait olduklarına, nereden geldiklerine, aktarma yapıp yapmadıklarına, gemilerin taşıdıkları malın cinsine ve hangi tüccara ait olduklarına, gemideki mallardan alınan gümrük vergilerinin miktarına ve aylık toplanan yekûn gümrük vergisi miktarına dair bilgiler elde edilebilmektedir. Teslimat-Bakaya defterleri ise bir gümrüğün hazineye teslim ettiği yıllık gelir miktarları ile gümrüğün teslim edemediği borçları havi defterlerdir. Muhasebe Defterleri ise merkezi gümrük ve bu gümrüğe bağlı diğer alt gümrükler ile gümrüğe bağlı diğer vergi gelirlerinin ayrıntılı şekilde tutulduğu defterlerdir. Vazife defterlerinde ise gümrük gelirlerinden muayyen bir vazife karşılığında maaş alan kimseler yer almaktadır.¹

Bahsi geçen defterler, Osmanlı arşivlerindeki Maliyeden Müdevver, Kâmil Kepeci, Cevdet Maliye ve İrade tasniflerin içerisinde bulunup, tasniflerdeki kayıtlara istinaden yapılan gümrük çalışmaların sayıları günümüzde artış göstermektedir. XV ve XVII. yüzyıllar arası Osmanlı gümrükleri hakkında yapılmış çalışmaların sayısı bir hayli sınırlı olmakla beraber, bu tarihleri konu edinmiş çalışmalara emsal teşkil eden *L. Fekete ve Kaldy-Nagy'nin Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550-1580*² başlıklı çalışma ile Halil İnalıcık'ın 1995'te yayınladığı *Sources and Studies on The Ottoman Black Sea I: The Customs Register of Caffa, 1487-1490*³ isimli çalışmalar, erken dönem Osmanlı gümrük yapısı hakkında müteakip yıllarda yapılmış çalışmalara ışık tutmuşlardır. Erken dönem Osmanlı gümrüğünün genel yapı ve işleyişini ayrıntılarıyla ele alan bir başka çalışma ise, *Osmanlı Gümrük Sistemi (1476-1620)*⁴ başlıklı çalışma olup, 2020 yılında Kerim İlker Bulunur tarafından literatüre dahil edilmiştir. Aynı yazarın münferit olarak *Osmanlı*

¹ Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Gümrük Kayıtları", **Osmanlı Araştırmaları**, sy. 1, 1980, s. 220-226.

² L. Fekete ve Gy. Kaldy-Nagy, **Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550-1580**, Türkischer Text, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.

³ Halil İnalıcık, **Sources and Studies on The Ottoman Black Sea I: The Customs Register of Caffa, 1487-1490**, Harvard University Press, Cambridge, 1995.

⁴ Kerim İlker Bulunur, **Osmanlı Gümrük Sistemi (1476-1620)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2020.

*Dönemi Karadeniz Ticaretine Katkı: Akkırman Gümrüğü (1505)*⁵ isimli ayrıntılı çalışması da bu alandaki bir başka katkısıdır. 18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü⁶ adlı çalışmasıyla S. Çağrı Kocakaplan, gümrük hususunda kapsamlı bir çalışma meydana getirmiş olup, yukarıda bahsi geçen tasniflere ilaveten, Maden Mukataası Kalemi İstanbul Gümrük Eminliği tasnifinden de faydalanmıştır. Osmanlı Devleti'nin dünya ticareti içerisindeki önemini belirten ve Osmanlı gümrük defterlerinin muhtevası ile arşivdeki konumları hakkında bilgi veren bir çalışma ise Linda T. Darling tarafından yayınlanmış olan *Ottoman Customs Registers (Gümrük Defterleri) as Sources for Global Exchange and Interaction*⁷ isimli çalışmadır. Ayrıca Osmanlı arşivindeki gümrük kayıtlarını içeren defterler hakkında bilgi veren bir başka çalışma olarak Mübahat S. Kütükoğlu'nun *Osmanlı Gümrük Kayıtları*⁸ isimli çalışması, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde yer alan “Gümrük”⁹ maddesiyle beraber birçok çalışmaya ışık tutan bilgileri ihtiva etmektedir. Mehmet Genç *Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi*¹⁰ ve Erol Özvar'ın *Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar*¹¹ adlı eserleri, yine dikkat çeken çalışmaların başında gelmektedirler. İzmir özelinde XIX. yüzyılda gümrük ve ticarete vurgu yapan bir çalışma ise A. Mesud Küçükcalay tarafından hazırlanan *Osmanlı İzmir'inde İthalat İzmir Efrenç Gümrüğü (1818-1838)*¹² başlıklı çalışmadır. Yine Küçükcalay tarafından hazırlanan *İzmir Efrenç Gümrüğü'ne Ait Bir İrad Defteri'nin Analizi ve Ticarete İlişkin Sonuçları (1797-1799)*¹³ başlıklı ayrı bir makale de bulunmaktadır. Bunlara ilaveten

⁵ K. İlker Bulunur, “Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaret Tarihine Katkı: Akkırman Gümrüğü (1505)”, **Omeljan Pritsak Armağanı**, Ed. Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2007.

⁶ S. Çağrı Kocakaplan, **18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017.

⁷ Linda T. Darling, “Ottoman Custom Registers (Gümrük Defterleri) as Sources for Global Exchange and Interaction”, **Review of Middle East Studies**, c. 49, sy. 1, Cambridge University Press, 2015.

⁸ Mübahat Kütükoğlu, “Osmanlı Gümrük Kayıtları”, **Osmanlı Araştırmaları**, sy. 1, 1980.

⁹ Mübahat Kütükoğlu, “Gümrük”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 14, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

¹⁰ Mehmet Genç, “Osmanlı Devleti'nde İç Gümrük Rejimi”, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, c. 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

¹¹ Erol Özvar, “Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar”, **Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat**, Hrz., Coşkun Çakır, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005.

¹² A. Mesud Küçükcalay, **Osmanlı İzmir'inde İthalat İzmir Efrenç Gümrüğü (1818-1838)**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2013.

¹³ A. Mesud Küçükcalay, “İzmir Efrenç Gümrüğü'ne Ait Bir İrad Defteri'nin Analizi ve Ticarete İlişkin Sonuçları (1797-1799)”, **Belleten Dergisi**, c. 70, sy. 257, 2006.

Erzurum¹⁴, Edirne¹⁵, Gelibolu¹⁶, Silistre¹⁷, Galata¹⁸, Sinop¹⁹, Kefe²⁰, Rodosçuk²¹ ve Kafkasya²² gümrüklerine ait önemli birçok çalışma bulunmaktadır.

Trabzon gümrüğü özelinde yapılan çalışmalara bakıldığında, bu çalışmaların XVIII. ve XIX. yüzyıllar üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Örneğin şer'iyye sicilleri başta olmak üzere çeşitli arşiv belgeleri ve literatüre dayalı olarak yapılan bir çalışma olarak Necmettin Aygün'ün *Trabzon Gümrüğü (1750-1800)* ve *Trabzon Gümrüğünde İktisadî Faaliyetler*²³ başlıklı çalışması ile yine aynı şekilde Nazım Kuruca'nın *19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti*²⁴ başlıklı çalışması zikredilebilir. Yine Aygün'ün *XVIII. Yüzyılda Trabzon'da Ticaret*²⁵ başlıklı bir diğer çalışmasında da Trabzon gümrüğüne dair tafsilatlı bilgiler bulunmaktadır. Murat Baskıcı'nın *XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş*²⁶ ve Yasemin Nemlioğlu Koca'ya ait *19. YY.'da Trabzon Limanı: Seferler, Tüccarlar, Mallar*²⁷ gibi münferit çalışmalar da mevcuttur.

Bu çalışmada ise, Trabzon gümrüğü hususunda bilhassa XVII. yüzyıl şer'iyye sicilleriyle birlikte bir diğer arşiv malzemesi olan mühimme defterleri, kullanılmak suretiyle ve ayrıca literatürde mevcut çalışmaların da incelenmesi yoluyla Trabzon gümrüğünün XVII. yüzyıldaki durumu, gümrük

¹⁴ H. Neşe Erim, *Osmanlı Doğu Ticareti: 18. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*, Libra Yayınları, İstanbul 2019.; Bilgehan Pamuk, "Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü ve Tekâmülü (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *Belleten Dergisi*, c. 77, sy. 279, 2013.

¹⁵ Reyhan Şahin, *Edirne Gümrüklerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne'de Ticari Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2006.

¹⁶ Hanife Çavdar, *Gümrük Defterlerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Gelibolu Gümrüğü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Burdur, 2019.

¹⁷ B. Emre Küçükcalay, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Aşağı Tuna'da İktisadi Hayat: Silistre Gümrüğü Örneği (1788-1792)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.

¹⁸ M. Ali Horoz, "17. Yüzyıl Başlarında Galata'ya Gelen Ticari Ürünler ve Galata Gümrük Bölgesi", *Anasay Dergisi*, sy. 7, 2019.

¹⁹ M. Ali Ünal, "Sinop İskele Mukataasına Ait Bir Temessükât Defteri -XVII. Yüzyıl Başları-", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy. 4, 1989.

²⁰ Ensar Köse, "Kefe Limanı ve Karadeniz Ticareti (18. Yüzyılın İlk Yarısı)", *OÜSBAD*, c. 5, sy. 12, 2015.

²¹ Ümit Ekin, "17. Yüzyılın Son Çeyreğinde Rodosçuk Gümrüğü", *Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi*, Ed. Arif Bilgin ve Burhan Çağlar, Kronik Kitap, İstanbul, 2019.

²² S. Müfit Bilge, "15. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Kadar Osmanlı Topraklarından Güney Kafkasya'ya Kervan Ticareti (Yollar, Kervanlar, Tüccarlar, Mallar, Gümrükler)", *Doğu ve Batı Türklüğünün Ortak Tarihi Devirleri ve Münasebetleri (Toplum ve Ekonomi)*, Ed. Alaattin Aköz, Şahin Panahov vd., Selçuk Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Konya, 2018.

²³ Necmettin Aygün, *Trabzon Gümrüğü (1750-1800)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1997.

²⁴ Nazım Kuruca, *19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.

²⁵ Necmettin Aygün, *XVIII. Yüzyıl'da Trabzon'da Ticaret*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

²⁶ Murat Baskıcı, "XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, c. 67, sy. 3, 2012.

²⁷ Yasemin Nemlioğlu Koca, "19. YY.'da Trabzon Limanı: Seferler, Tüccarlar, Mallar", *OÜSBAD*, c. 5, sy. 12, 2015.

kurumunun işleyişi, gelir ve harcamaları, şikâyetle konu olmuş olayları ve Osmanlı merkez maliyesi ile bölgesel ekonomiye katkısı hakkında bir çalışma meydana getirilmek istenmektedir. Bunlara ilaveten, Trabzon'un ticari, sosyal ve ekonomik bakımlardan kent tarihine de bir katkı sunulmak amaçlanmıştır. Özellikle şer'iyye sicilleri Trabzon kentine ve gümrük teşkilatına ilişkin önemli verileri araştırmacılara sunmakla beraber, yukarıda bahsedilen mali kaynaklardan farklı olarak, Osmanlı gümrük teşkilatına daha küçük ölçekli bakabilmeyi sağlamaktadırlar. Örneğin gümrük emini hususundaki dava kayıtlarından elde edilen bilgilerle, Trabzon gümrük emini Kuzgunzâde Mustafa örneğinde de görüleceği üzere, bir gümrük emini hakkında neredeyse mikro ölçekte bilgiler verilebilmektedir.

Gümrükteki ticari faaliyetlere ilişkin tutulmuş gümrük kayıtlarından gümrük bölgelerinin ticarî hacmine ilişkin önemli kantitatif veriler elde edilebilmektedir.²⁸ Arşiv malzemesinin taranması sırasında Osmanlı arşivinde Bâb-ı Defteri - Başmuhâsebe Trabzon Gümrüğü Emni Kalemi Defterlerinden 17229 numaralı muhasebe icmali, ve ayrıca Maliyeden Müdevver Defterlerinden 23479, 9829 numaralı defterler ile yine Bâb-ı Defteri - Anadolu Muhasebesi Kalemi Defterlerinden 24528 numaralı vazife maaşı alanların kayıtlarını havi defterden, Trabzon gümrüğünün XVII. Yüzyılın ilk yarısına ilişkin belgeler taranmış olup, elde edilen veriler çalışmayı desteklemek ve diğer ana kaynaklardaki bilgilerin karşılaştırılması için kullanılmıştır. Bununla birlikte, arşivde XVII. yüzyıla ilişkin Trabzon gümrüğüne dair tutulmuş olan mali kayıtların, XVIII ve XIX. yüzyılda tutulan kayıtlara nazaran içerik açısından zengin ve düzenli halde bulunduklarını söylemek güçtür. Nitekim bu durumun zaman açısından araştırmacıyı kısıtlayacağı düşünüldüğünden, daha fazla mali kaynaklara dayalı olarak yapılacak bir araştırma, bundan sonraki çalışmalara bırakılmıştır.

Osmanlı gümrüklerine ilişkin yapılan çalışmaların çoğu mali kayıtlara müstenit olup, şer'iyye sicillerine dayanan gümrük çalışmaları azınlıktadır. Aynı zamanda bu çalışmada, mühimme kayıtlarından dönemin siyasi, askeri ve sosyal konjonktürüne ilişkin verilerden de destek alınmak suretiyle bir çalışma meydana getirmek istenmektedir. Bu doğrultuda Kamil Kepeci tasnifinde yer alan ve XVII. yüzyılın ilk yarısıyla ilgili hükümler barındıran iki defter dahil olmak üzere, toplamda on dokuz adet mühimme defteri incelenmiştir. Mühimme defteri incelemesine, defter tasnifindeki 75 numaralı defter taranarak başlanmış ve 91 numaralı defterle son bulmuştur. Kamil Kepeci tasnifinden olan iki adet defter ise 70 ve 71 numaralı defterlerdir. İncelenen on dokuz defter içerisinde on iki defterden çıkarılan hükümler bu çalışma kapsamında kullanılabilmiştir. Bunlardan 75, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88 ve 91 numaralı mühimme defterlerinin bir kısmı yüksek lisans tezi olarak ve bir kısmı da Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından transkript edilmiştir. 76, 77, 78, 79, 80, 81, 89, ve 90 numaralı mühimme defterleri ile Kamil Kepeci tasnifindeki 70 ve 71 numaralı defterler günümüz Türkçesine çevrilmemiştir. Mühimme defterlerinde Trabzon gümrük mukataası dahil olmak üzere imparatorluğun diğer gümrük bölgelerine ilişkin verilere fazla rastlanmamıştır. Ancak daha ziyade

²⁸ Bulunur, a.g.e., s. 3.

dönemin siyasi, askeri ve ekonomik koşullarına yönelik bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Örneğin imparatorluğun muhtelif bölgelerinde meydana gelen Celali ayaklanmaları ve bunun reaya üzerindeki yansımalarına dair bilgilere, doğuya yönelik düzenlenen seferler ve sefer organizasyonlarına dair bilgilere, Doğu Karadeniz bölgesinde görülen Rus Kazakları tehlikesine karşı alınan önlemlere dair bilgilere, donanma ihtiyaçlarının karşılanması için gümrük eminlerinin görevlendirilmelerine dair örneklerle, gümrük eminlerinin usulsüz vergi taleplerine ilişkin yapılan şikayet örneklerine, hükümetin ihracı yasak mallara yönelik yürüttüğü politikalarına dair bilgilere erişmek mümkündür.

Osmanlı arşivinin Meşihat fonunda yer alan Trabzon Şer'îye Sicilleri arasında XVII. yüzyılın ilk yarısını kapsayan on üç adet defter bulunmaktadır. Trabzon şer'îye sicilleri arasında XVI. yüzyılı ait son defter 1819 numaralı defter olup, 1564-1565 yıllarını kapsamaktadır. Ne yazık ki 1565 tarihinden 1620'li yılların başlarını kapsayan Trabzon şer'îye sicilleri henüz tespit edilememiştir. Esasında çalışma sırasında on iki adet şer'îye sicilinin taranması gerektiği saptanmış olup, daha sonra 1859 numaralı defterin ilk on bir sayfasının 1629 yılına ait kayıtların bulunduğu saptanmış ve taranacak defterler arasına girmiştir. Bunlardan 1820 numaralı defter (1026-1033/1617-1623), 1821-4 numaralı defter (1028-1030/1618-1620), 1822 numaralı defter (1031-1032/1621-1622), 1823 numaralı defter (1033-1035/1623-1625), 1824 numaralı defter (1034-1035-1038-1042/1624-1625-1628-1632), 1825 numaralı defter (1037-1038/1627-1628), 1826 numaralı defter (1038-1039/1628-1629), 1827 numaralı defter (1039-1041/1629-1631), 1828 numaralı defter (1041-1045/1631-1635), 1829 numaralı defter (1046-1047-1052-1097/1636-1637-1642-1685), 1830 numaralı defter (1052-1054/1642-1644), 1831 numaralı defter (1058-1060/1648-1650), 1859 numaralı defter (1039/1629-1103/1692) tarihlerini kapsamaktadırlar. Siciller içerisinde çalışmanın konusuyla ilgili olarak, 1820 numaralı defterden bir madde, 1821-4 numaralı defterden otuz iki madde, 1822 numaralı defterden on üç madde, 1823 numaralı defterden on iki madde, 1824 numaralı defterden yirmi iki madde, 1825 numaralı defterden yirmi sekiz madde, 1826 numaralı defterden sekiz madde, 1827 numaralı defterden yirmi yedi madde, 1828 numaralı defterden otuz beş madde, 1829 numaralı defterden altı madde, 1830 numaralı defterden on altı madde, 1831 numaralı defterden kırk bir madde ve 1859 numaralı defterden ise bir madde kaydedilmiştir.

Söz konusu defterler kronolojik sıraya göre taranmış olup, içerisindeki kayıtlardan Trabzon gümrüğü ve ona bağlı olan mukataalar ile Trabzon'daki ticari faaliyetlere ilişkin doğrudan veya dolaylı kayıtlar ayrı dosyalar halinde transkript edilmiştir. Yapılan taramalarda Trabzon gümrüğüne ilişkin doğrudan bilgilere, genellikle defterlerin sicil-i mahfûz bölümlerinde yer alan ferman, berat ve sebep-i tahrir hükmü suretlerinden ulaşılmıştır. Gümrüğe ilişkin dolaylı bilgilere ise tutulan dava kayıtlarından erişilmiştir. Tüm defterlerde tarama ve transkript işlemlerinin ardından maddelerin muhtevalarındaki bilgilere göre bahsedilmesi gereken konular seçilmiş ve ardından konu başlıklarıyla doğrudan veya dolaylı olarak ilişkili olan maddeler kronolojik olarak sıralanmıştır. Aynı zamanda anlaşıldığı üzere sicillerdeki bilgiler konularına ve tarihlerine göre tasnif edilmiş olup,

çalışmadaki başlıkların çoğu konu tasnifinden seçilmiştir. Tasniflerdeki maddeler tekrardan okunup analiz edilerek, çalışmada kullanılmıştır.

Osmanlı Merkez Maliyesi ve XVII. Yüzyıldaki Durumu

Maliye, mevcut ekonomik düzen içerisinde devlete ait alanı ihtiva etmektedir. Devlete ait gelirler, giderler ve bütçe konuları maliyenin kapsamına girmektedir.²⁹ Temellerinin I. Murat dönemindeki yetenekli devlet adamları tarafından atıldığı düşünülen Osmanlı maliyesi³⁰, merkez maliyesi, tımar sistemi ve vakıflar şeklinde teşkil edilmişti.³¹ Bu mali teşkilat içerisindeki hazineler XVIII. yüzyıl sonlarına kadar Hazine-i Amire (merkezi hazine-dış hazine) ve Hazine-i Hassa'den (Enderun-iç hazine) meydana geliyordu.³² Merkezi hazinenin gelir gider işleri, çeşitli maliye büroları tarafından yürütülürdü. Bu bürolar imparatorlukta bulunan mukataaların muhasebe işleri ile cizye ve avarız vergilerinin toplanması ve bu gelirlerin ilgili yerlere harcanması işleriyle ilgilenirlerdi.³³ Osmanlı merkez maliyesinin en önemli amiri başdefterdar adı verilen görevli olup, başlarda Rumeli ve Anadolu'da olmak üzere iki defterdar bulunuyordu. Daha sonra I. Süleyman döneminde Şikk-ı Sâni ve Tuna bölgesinin mali işleri içinde Şikk-ı Sâlis defterdarlıkları ihdas edilmiş, ancak Şikk-ı Sâlis defterdarlığının varlığı pek uzun olmamıştır. XVI. yüzyılın son çeyreğinde eyaletlerde de defterdarlıklar ihdas edilmeye başlanarak, merkezde Halep yer almak üzere Arap ve Acem defterdarlığı kurulduktan sonra Diyarbakır, Şam, Erzurum ve Trablusşam defterdarlıkları da kuruldu. Eyaletlerde kurulan bu defterdarlıklara kenar defterdarlıkları adı verildi.³⁴

XVII. yüzyıl, uzun ve yorucu savaşlar, isyanlar ve bunun neticesinde sosyal ve ekonomik yapıda meydana gelen bozulmalara çare arayışlarıyla geçen bir yüzyıl olmuştur. Anadolu'da Celali Ayaklanmaları, batıda Avusturya, doğuda Safevi ve kuzeyde Kazak korsanları ile güneyde özellikle Girit Adası özelinde Venediklilerle süren uzun savaşlar yüzünden artan maliyetler merkez hazinesini zora sokmuş, bunun neticesinde mali bunalımlarla geçen dönemler yaşanmıştı. Osmanlı hükümeti bu durumlara çare aramak için çeşitli yollara ve mali ıslahatlara başvurmuştur. Akla gelen ilk yöntem, iç hazineden merkezi hazineyi rahatlatmak adına yapılan para aktarımlarıydı. Padişahın özel izniyle gerektiğinde harcama yapılan iç hazinenin durumu da XVII. yüzyıl boyunca yapılan harcamalar nedeniyle pek iyi durumda değildi.³⁵ Hazinenin gelir sağlamak için başvurduğu bir diğer

²⁹ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 35.

³⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 319.

³¹ Ahmet Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s. 269.

³² Cengiz Orhonlu, "Hazine", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 130.

³³ Merkez maliyesi bürolarıyla ilgili bilgiler için bkz. Tabakoğlu, a.g.e., s. 276-280.

³⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 330.

³⁵ Pamuk, a.g.e., s. 168.

yol ise taşıyıcı uygulamasıydı. Özellikle XVI. yüzyılın sonlarından itibaren piyasadaki paraların toplanarak içerisindeki değerli maden miktarı düşürülmeye başlanmıştır. Osmanlı sikkelerinin değeri düştükçe, Avrupalı devletlerin paraları piyasada değer kazanmaya başlamıştı. 1640 yılına gelindiğinde Osmanlı sikkelerinin değeri neredeyse yarı yarıya düşmüş ve bu duruma ayrıca bir çare bulmak adına bu yıllarda sikke tashihi yoluna başvurulmuştur.³⁶

XVII. yüzyılda Osmanlı maliyesi tarafından alınan bir diğer önlem ise taşra defterdarlıklarında meydana gelen değişimle ilgilidir. Eyalet defterdarlıklarında çalışan ve sayıları gereğinden fazla olup yer kaplayan görevliler ile kayıtlarda görevli olup maaşını alan fakat işinin başında bulunmayan memurların bertaraf edilmeye başlanmıştır.³⁷ Bu gelişmeye ilaveten, 1659 ve 1660 yıllarında Halep, Diyarbakır ve Tokat defterdarlıkları çalışan kadrolarıyla birlikte lağvedilerek, yerlerine voyvodalık ve muhasıllıklar ihdas edilmiş ve defterdarlık hallerindeyken gelir kalemleri olan mukataalar da bu yeni kurumlara bırakılmıştır. Nihayetinde ise bu voyvodalık ve muhasıllıklar, gelir kalemleriyle beraber iltizam yoluyla mültezimlere devredilmeye başlanmıştır. Merkez hazinesi bu yolla hem yeni bir nakit gelir kapısı elde etmiş hem de iltizam sistemi sayesinde diğer iş yüklerini mültezimlere devretmiştir.³⁸

XVI ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticarî Durum

Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılda önemli fetihleri sonucunda uluslararası ticaretin aktığı mühim yollara, kentlere ve limanlara hâkim olmuş ve bunun neticesinde siyasal ve ekonomik olarak döneminin en güçlü devleti haline gelmişti. Nitekim Osmanlı Devleti bu fetihleri neticesinde elde ettiği yerlerle beraber dünya ticaretinde bir transit geçiş noktası hüviyetini kazanmış ve Uzakdoğu ile Avrupa malları için en önemli uğrak noktası haline gelmiştir. Avrupalı devletlerden başta Fransa, 1569, 1581 ve 1604 yıllarında Osmanlılar ile ticari anlaşmalar imzalamış ve bunu İngiltere ile XVII. yüzyılın başında Hollanda takip etmiştir.³⁹

1502 yılından sonra Hindistan'dan yapılan baharat ticaretini tekellerine almak isteyen Portekizliler, Kızıldeniz ve Basra Körfezi çıkışlarını tutarak, Osmanlı ülkesine doğru akan baharat ticaretinin önüne geçmeye çalışmışlardır. Nitekim bunda kısmen başarılı oldukları da söylenebilir.

³⁶ Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 153.

³⁷ Erol Özvar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", **XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, c. 3, Ankara, 1999, s. 1620.

³⁸ Özvar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş" s. 1621, 1623.

³⁹ Robert Mantran, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ticaretin Değişmesi", çev. Zeki Arıkan, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, E.Ü Edebiyat Fakültesi, c. 3, sy. 1, 1987, s. 159-160.; XVII. yüzyıla gelindiğinde İstanbul ve Akdeniz'de İtalyan devletlerinin ticari hakimiyeti zayıflamış ve Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi diğer Avrupa ülkelerinin Osmanlı coğrafyasındaki ticari faaliyetlerinde artışlar görülmüştür. Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Klasik Döneminde İstanbul'da Dış Ticaret", **I. Uluslararası Osmanlı İstanbullu Sempozyumu Bildirileri**, Ed. Feridun Mustafa Emecen ve Emrah Safa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 352.

Zira Venedikliler Doğu Akdeniz'e gittiklerinde eskisi kadar bol ve ucuz miktarda baharat bulamamaya başlamışlardı. Osmanlı Devleti bu durumu düzeltmek için Doğu'ya doğru seferler düzenlemiş ve bilhassa I. Selim zamanında Memluk Devleti topraklarına hâkim olma mücadelesinin sebepleri arasında ticareti eski haline getirme gayesi de yer almıştır.⁴⁰ I. Süleyman döneminde, 1546'da Basra'nın alınması ile Osmanlılar, İslam coğrafyasında bulunan hemen her limana sahip olmuş ve Karadeniz'le birlikte çevresindeki kara ticaret yollarına da hâkim bulunmuş durumdaydılar. Ümit Burnu'nun keşfinin ardından kısa vadede dünya ticaretinin eksenini doğrudan değiştirmemiş varsayılırsa, demek oluyordu ki bilhassa Basra Körfezi'ni ellerinde bulunduran Osmanlılar, Avrupa ile Asya arasındaki ticaretin önemli bir kısmına sahip durumdaydılar. Ancak Osmanlılar Uzakdoğu ticareti ekseninde ticarî örgütlenmelerden ziyade, yani ticarete birincil dereceden rol almak yerine, iskeleleri ve gümrükleri vasıtasıyla var olan ticari akıştan paylarını almayı hedeflemişlerdi.⁴¹

XVII. yüzyıla bakıldığında Bağdat ve Tebriz'in elden çıkıp geri alınmaları zorunluluğu ile Girit Adası'nın fethinin getirdiği mali zorluklar ve 1664 yılındaki Vasvar Anlaşması, 1683 yılındaki başarısız Viyana Seferi ve 1699'daki Karlofça Anlaşması, Osmanlı Devleti'ni hayli müşkül duruma sokmuştu. Akdeniz'de Venedik, Girit Adası'nı kaybettikten sonra eski yetkinliğini kaybetmiş ve Levant ticaretindeki yerini Kuzey Batı Avrupa devletlerine kaptırmıştı. Öyle ki Akdeniz'de diğer Avrupa devletlerinin bandıralarını gemilerinde kullanarak ticaret yapacak duruma gelmişti. 1670'lerde Venedik, Osmanlı gümrüklerinde %5 vergi öderken, Fransa, İngiltere ve Hollanda %3 gümrük vergisi veriyorlardı. Zikredilen bu Avrupa devletleri bilhassa doğuda rağbet gören kumaşları ve diğer eşyaları üretmeye koyulmuş ve bu ürünler Osmanlı pazarlarında yerli üreticinin ürettikleriyle fiyat bakımından rekabet eder hale gelmişlerdi.⁴² XVII. yüzyılda Osmanlı piyasalarına sağladıkları imtiyazlarla girmeyi başaran Hollanda ve İngiltere gibi Avrupa tüccarları, beraberlerinde getirdikleri ayarı düşük sikkeleri Osmanlı piyasasına salıp, bu paralarla Osmanlıların ticaretine ve piyasasına rakip olarak girmişlerdi. Bu durum elbette kaçınılmaz olarak Osmanlıların aleyhine sonuçlanmıştır.⁴³ XVII. yüzyılın önemli meselelerinden biri de Osmanlı piyasasında bulunan, Avrupa'nın ayarı düşük kalp sikkeleri (İspanyol Reali ve Hollanda Esedî-Arslanlı sikkeleri) ve Osmanlı piyasasının bu sikkelere olan talebiydi. Zira Osmanlı piyasasında bir gümüş kıtlığı yaşanmakta, uzun süren kuşatmalar askerî açıdan hayli masraf çıkarmakta ve madenler yeterli düzeyde işletilememekteydi. Buna ek olarak, Osmanlı sikkesinin hem iç ve hem dünya piyasalarındaki değeri oldukça düşmüştü. Öyle ki Osmanlı gümrük merkezlerindeki sarraflarda bir İspanyol reyali 100 akçe ve bir Hollanda esedî kuruşu ise 90 Osmanlı akçesine tekabül ediyordu. 1669 yılında Osmanlılar bir atılım ile bu kalp sikkelerin artık ülkede tedavülünden kaldırıldığını ilân

⁴⁰ Albert Howe Lybyer, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, E.Ü Edebiyat Fakültesi, c. 3, sy. 1, 1987, s. 150-151.

⁴¹ Robert Mantran, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", çev. Zeki Arıkan, **Belleten Dergisi**, c. 51, sy. 201, 1987, s. 1433-1437.

⁴² Mantran, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ticaretin Değişmesi", s. 160.

⁴³ Mantran, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", s. 1440.

etmişlerse de Avrupalı tüccarlar yine de bir şekilde kaçak yollarla ellerindeki bu kalp sikkeler ile Osmanlı piyasalarındaki malları çekmeye uğraşmaktaydılar.⁴⁴ 17 Şubat 1636 tarihli bir belgede, Trabzon'a bağlı olan Canca, Torul ve Kovans nahiyelerinde bulunan madenlerin ihya edilmesi için maden zabıtlarının harekete geçirilip kendilerine bir ödenek ayrıldığına ilişkin bilgiler, gerçekten de bu dönemde madenlerin eskisi kadar işlemediğine dair bir düşünceyi uyandırmakla beraber, hükümetin bu durumun düzeltilmesi adına girişimlerde bulunduğunu göstermektedir.⁴⁵

1630'lardan itibaren İzmir limanı ön plana çıkmaya başlamıştır. Öyle ki XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İran'da üretilen 22.000 balya ipeğin 3.000 balyası İzmir limanına uğramaktaydı.⁴⁶ Aynı zamanda Bursa'da üretilen ipekli, Ankara'nın sofı ve Selânik'teki pamuklular ile meyve sebze ticareti için İzmir stratejik bir konuma yükseldi. Bunun dışında diğer limanlarda da faaliyetler devam etmekle beraber, Hollanda'nın bu tarihlerde İskenderiye, Beyrut, Kıbrıs gibi önemli liman kentlerinde konsoloslukları bulunduğunu belirtmek gerekir.⁴⁷ Bu tarihlerde başta İngiltere olmak üzere Avrupalılar, ticarette kafil sistemini adı verilen bir metot geliştirmişlerdir. Belirli zaman dilimlerinde ve yılda ortalama bir veya iki defa, belirli bir limanda toplanan tüccar gemileri Doğu Akdeniz'e doğru yol alırlardı. Nitekim İngiltere bu sistemi 1650-1680 yılları arasında başarıyla sürdürmüşler ve Levant Company ile Royal Navy aralarında bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre Royal Navy, Levant Company gemilerine iki donanma gemisiyle beraber Osmanlı sularına kadar eşlik etmekteydi.⁴⁸

XVII. yüzyılın hemen başlarında İran Şahı I. Abbas'ın Osmanlılara karşı askerî ve ticarî yönden bir savaş açmak niyetinde olduğu, bunun için de Avrupa'dan kendisine destek aramak maksadıyla çeşitli defalar girişimlerde bulunduğu bilinmektedir.⁴⁹ İlk girişimini 1600 yılında İran'da bir askerî heyetle bulunan Anthony Sherley ile Hüseyin Ali Bey'i elçi olarak Rusya üzerinden İspanya kralı III. Philippe'ye göndererek yapmıştır. Bunun yanında bu heyetin Papa VIII. Clement ile de görüştüğü bilinmektedir. I. Abbas'ın gönderdiği heyet, Safevilerin Osmanlılara saldırmaya her

⁴⁴ Selim Parlaz, "Ceneviz Konsls Mektuplarına Göre 1660-1680 Arasında Hollandalı Tüccarların Osmanlı Limanlarındaki Faaliyetleri", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, c. 35, sy. 2, 2020, s. 681.

⁴⁵ TŞS., nr., 1828, 151b/4.

⁴⁶ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, c. 1, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 302.

⁴⁷ Mehmet Bulut, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Hollandalı Tüccarların Osmanlı Bölgelerindeki Faaliyetleri", **Osmanlı Ansiklopedisi**, c. 3, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 217.

⁴⁸ Robert Mantran, "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz'de Ticaret, Deniz Korsanlığı ve Gemi Kafileleri" **Belleten Dergisi**, c. 52, sy. 203, 1988, s. 693-694.

⁴⁹ XVII. yüzyılın hemen başında, Şah Abbas, İpek ticaretinin Avrupa'ya başka yollarda devam etmesi için çeşitli yollar aramaktaydı. Nitekim İran ipeğinin Hint Okyanusu yoluyla Avrupa'ya gönderilmesi sayesinde İngiltere İran ipeğine Osmanlılara vergi ödemediye ulaşmış olacaktı. Şah Abbas ilk teşebbüsünü İspanyollar ile denemiş olsa da başarısız olmuş ve yönünü İngiltere'ye çevirmiştir. İngiltere ile prensipte anlaşsalar da Şah Abbas'tan sonra gelen halefleri bu siyaseti devam ettirmemiş ve İran, ipeklerini Osmanlı ülkesi üzerinden Avrupa'ya ihraç etmeye devam etmiştir. 1633 ve 1634'te İngiliz ve Fransız tüccarlarının ipekleri İran Körfezi üzerinden alıp götürme girişimleri varsa da bunlar pek sınırlı kalmıştır. Halil İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy" **Studies in the Economic History of the Middle East**, Oxford University Press, Londra, 1970, s. 214.

an hazır olduklarını ve bunun yanında İran ipeklilerinin Osmanlı ülkesine uğramadan Avrupa'ya ihraç edilmesi hususunda planları olduğunu bildirmiştir.⁵⁰ Ancak asıl girişim 1608-1612 yılları arasındaki Sherley'in resmi olarak İran sefiri olduğu zamanda gerçekleştirilmiştir. Sherley, maiyetinde Cengiz Bey Rumlu ve Thomas Powel ile birlikte önce Leh kralı III. Sigismund ve ardından Alman imparatoru II. Rudolph ile görüştüktan sonra Roma'ya giderek Papa V. Paul'ü görmüştür. 1610 yılında İspanya'ya varan Sherley, İran ipek ticaretinin İspanya tekeline bırakılmasına mukabil Osmanlılara karşı yapılacak olan savaşlarda Safevilerin yanında yer almalarını talep etmiştir. Osmanlı topraklarına uğramadan Hürmüz-Lizbon üzerinden yapılacak olan ipek ticaretinin daha az masraflı olduğunu anlatan heyete karşı III. Philippe, mevcut ticari statünün bozulmasını göze alamamış olduğundan yapılan teklifleri pek ciddiye almamıştır. 1611 yılında İngiltere kralı I. Jack ile de görüşen Sherley, I. Abbas'ın benzer tekliflerini havi mektubunu krala takdim etmiş ve sonucunda İran ipeklilerinin kalitesinin düşük olması sebebi ileri sürülerek teklif geri çevrilmiştir. Kütükoğlu'na göre İngiltere'nin bu teklifleri reddetmesinde, dönemin Levant ticaretiyle ilgilenen tüccarların etkisi de bulunuyordu.⁵¹ XVII. başlarında bahsedilen Osmanlı-İran arasındaki bu çekişmeler yüzünden ticaretten elde edilen gelirlerde düşüşün olduğu ve başta gümrük eminleri ile Osmanlı ve İran tüccarlarının bundan şikayetçi oldukları bilinmektedir. Merkeze yapılan bu şikayetler çoğu zaman dikkate alınmış ve Acem diyarı ile yapılan savaşlara rağmen, ne taraftan gelirlerse gelsinler hiçbir tüccara zorluk çıkartılmaması için İstanbul'dan İran'a varıncaya kadar olan güzergâh üzerindeki beylerbeyi, defterdarlar ve kadılara emirler gönderilmiştir.⁵²

Osmanlı Hakimiyetine Kadar Trabzon ve Karadeniz Ticareti

Tarihi M.Ö VIII. yüzyıla değin götürülen Trabzon kenti, diğer Doğu Karadeniz kentleri arasında farklı bir öneme sahipti. Trabzon'u diğer Doğu Karadeniz liman kentlerinden ayıran en önemli özelliği Doğu Anadolu'da Gümüşhane, Bayburt, Erzurum ve İran toprakları ile Kafkasya'ya kadar uzanan hinterlandıdır. Nitekim tarih boyunca Trabzon bu bölgeler için Karadeniz'e açılan bir liman olarak işlev görmüştür.⁵³ Trabzon'u önemli kılan bir diğer faktör ise, doğal liman kapasitesine sahip olması ve dolayısıyla tüccarların mallarını deniz yoluyla bu limanlardan aktarabilme fırsatını elde edebilmeleriydi ki antikçağda tüccarlar için önemli olan Phasis Yolu ile İpek Yolu'nun kollarının Trabzon'a bağlanmış olması gelişigüzel bir sürecin sonucu olamazdı.⁵⁴

⁵⁰ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fatih Cemiyeti, İstanbul, 1993, s. 249-254.

⁵¹ İngiltere'de yapılan görüşmeler esnasında İran ipeklilerinin Avrupa'ya ihracında Trabzon ve Karadeniz de gündeme gelmiş, hatta Trabzon'da ve İran'ın muhtelif yerlerinde İngiliz şirketlerinin kurulması hususu tartışılmıştır. Kütükoğlu, a.g.e., s. 255-258.

⁵² BOA., *A.DVNSMHM.d.*, nr., 79, s. 245.

⁵³ Şehabettin Tekindağ, "Trabzon" *İslam Ansiklopedisi*, c. 12-1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 456.

⁵⁴ Antikçağ'da Trabzon kentinde bulunan Akçakale, Akçaabat, Araklı, Atina (Pazar) küçük limanları, bu dönemde deniz ticaretinde aktif olarak kullanılmıştır. Daha fazlası için bkz., Fatih İnan, "Arrianus'un "Arriani Periplus Ponti Euxini /

Trabzon'u, eski çağlardan beri aktif şekilde kullanılan İpek Yolu ticareti bakımından da ele almak gerekir. İpek Yolu'nun Doğu-Batı doğrultusunda başlıca dört ana kısma ayrıldığını söylemek mümkündür. Bu yollar arasında, Batı'dan Doğu'ya doğru izah edilecek olursa, Doğu Akdeniz'den Güney Mezopotamya'ya ve oradan İran'ın Fars eyaletinden geçerek Belucistan üzerinden Hindistan'a varan bir yol bulunuyordu. Ayrıca bahsedilen bu yol üzerinde İran'dan Karadeniz'e kara yoluyla bağlanan bir tali yol, Hazar Denizi'nin güneyinden Tebriz-Artasat-Dvin ve Poti üzerinden Karadeniz'e doğru Trabzon başta olmak üzere diğer limanlara ulaşıyordu. Bunun yanında esasında İpek Yolu'nun kuzey uzantılarından olan Kürk Yolu, Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Tana limanına ulaşan bir yol olup, yine Tana üzerinden Trabzon'a sefinelerle bağlanıyordu. Özellikle ipek ticaretinde Akdeniz'de İskenderiye ve Antakya limanları, siyasi koşullardan dolayı geçici surette kullanılmadığı zamanlarda da Trabzon limanı üzerine düşen görevi yapmaktaydı.⁵⁵

Bilhassa IX ve X. yüzyıllarda Doğu'da önemli ticaret merkezlerinden birisi de Erzurum'du. Nitekim Trabzon ile karadan ticaret yoluyla bağlı olan Erzurum, Tebriz'den gelen başta ipekli ürünler olmak üzere her türlü ticarete konu olan eşyayı Trabzon'a göndermekteydi. Batı-Doğu yönünde ise Bizans'tan ve diğer Avrupa devletlerinden gönderilen Yunan kumaşları, bakır, demir, cam eşyalar, köleler ve Rum ketenleri de Trabzon üzerinden doğuya gönderiliyordu. Karadeniz'in kuzey kıyılarından yapılan ticarete, Trabzon, Samsun ve Sinop gibi Karadeniz'in Anadolu kıyıları, İslam ülkeleri tüccarlarının buluşma noktalarındandı. Kuzeyden Ruslar, Kıpçak ve Bulgarlar vasıtasıyla gönderilen kürkler ve talebi pek ziyade olan Kıpçak köleleri bu limanlardaki pazarlardan satın alınıp İslam coğrafyasına götürülüyordu.⁵⁶

XIII. ve XIV. yüzyıllarda, Anadolu'yu ticaret yolları ile istirahatgâhları bakımından mamur hale getirmeye çalışan ve Venedik ile Cenevizlilerle ticari anlaşmalar yapan Selçukluların, Uzakdoğu ve Avrupa ekseninde akan ticarete dahil olabilmek adına çabaları⁵⁷ bulunsa da tamamen hâkim oldukları pek söylenemez. Zira o dönemde bu ticaretin en önemli transit geçiş noktasında yer alan Trabzon Rumların elindeyken, Karadeniz ticaretini yürütenler başta Bizans olmak üzere Ceneviz ve

Arrianus'un Karadeniz Seyahati" Adlı Eserine Göre Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Küçük Limanlar", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, c. 12, sy. 24, 2018, s. 158-159.

⁵⁵ Mehmet Tezcan, "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", **Uluslararası Tarih - Dil - Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (Trabzon ve Çevresi)**, c. 1, Haz. M. Kerim Aslan ve Hikmet Öksüz, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 2002, s. 73-75.

⁵⁶ Aynı zamanda kuzeyden gelen mallar, başta Sivas olmak üzere Tokat ve civarına getirilirdi. Sinop, Samsun ve Trabzon limanlarından getirilen mallar, Orta Anadolu'daki bu pazarlara taşınmaktaydı. Ali İpek, "Trabzon'un Ortaçağda Ticarettteki Yeri Bir Bakış", **Türk Dünyası Araştırmaları**, c. 103, sy. 204, 2013, s. 218-220, 221.

⁵⁷ XIII. yüzyılda Anadolu'nun Karadeniz sahillerine ulaşabilmek birçok devlet açısından çok önemliydi. Zira dönemin pahalı ürünleri arasında sayılabilecek kürk, köle gibi mallar Karadeniz'in kuzeyinden tedarik ediliyordu. Nitekim bu mallara aracısız olarak erişebilmek için Karadeniz'in Anadolu sahillerinde var olabilmek ticari avantajlar sağlıyordu. Mesela 1214 yılında Selçukluların Sinop'u ve 1225'te Suğdak'ı ele geçirme sebepleri arasında bu gayenin de yer aldığına şüphe yoktur. Şerafettin Turan, "Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, Haz. Mehmet Sağlam, Bayram Kodaman vd., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Samsun, 1988, s. 149.

Venediklilerdi.⁵⁸ Bizans dönemi Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması hususunda bilhassa Cenevizliler çaba göstermişlerdi. Bu olay, IV. Haçlı Seferi sonrasında İstanbul'un Latinlerin elinden alınmasında VIII. Mihail Paleologos'a yardımcı olan Cenevizlilerin yardımları sonucunda gerçekleşmişti. Bunun sonucunda Cenevizliler Kefe'de, Sinop'ta, Samsun'da ve Trabzon'a kadar olan yerlerde kolonilerini kurmuştu. Cenevizlilere rakip olarak başta Trabzon'da olmak üzere Venedikliler de kolonilerini Karadeniz'de konuşlandırmışlardı.⁵⁹ Yine XIII. yüzyılda İtalya ve Fransa'dan başlamak üzere Akdeniz'den boğazlara, oradan Galata'ya ve Galata'dan da Karadeniz üzerinden Trabzon'a Trabzon'dan da kara yoluyla Tebriz'e açılan yol Moğol hükümlarlığı zamanında ehemmiyet kazanmıştı. Diğer taraftan o dönemde Karadeniz'in kuzey ve güney sahillerinde faaliyet gösteren Venedik ile Ceneviz koloni ve tüccarları da Azak ve Kefe gibi limanlar ile Trabzon arasındaki güzergahı canlı tutmaya çalışıyorlardı.⁶⁰ Yine aynı yüzyılda Karadeniz'de Venedik-Ceneviz rekabeti hat safhaya ulaşmış olup, rekabet Cenevizlilerin lehine sürerken Venedik Papalıktan gizli olarak Memluk Devleti ile ticarî anlaşmalar yapmak suretiyle daha ziyade Akdeniz'de ticari varlığını sürdürmekteydi. Memlûkların bölgeye hakimiyetinden dolayı da Karadeniz limanları, başta İtalya olmak üzere diğer Avrupa devletleri için önem arz etmeye başlamıştı. Aynı yüzyılın sonuna doğru Altınordu ve İlhanlı çekişmesi esnasında Tebriz ve Kefe arasındaki ticarete Trabzon limanı transit bir geçiş noktası olması hasebiyle değer kazanmıştır.⁶¹

XIV. yüzyılın sonuna doğru Timur'un müdahalesi ile Toktamış Han devrilmiş ve Altın Orda Devleti yıkıldıktan sonra da Tatarlardan çeşitli boylar Karadeniz'in muhtelif yerlerine dağılarak Karadeniz ticaretinin önemli aktörlerinden olmaya devam etmişlerdir.⁶² Azak ve Kuzey Karadeniz bölgesini dağıtarak kontrolü altına alan Timur'un uzun vadedeki maksadı, Çin, Hindistan ve Batı'dan gelen ticaret yollarının merkezine Semerkant'ı yerleştirmektir.⁶³ 1395 yılında Timur, Tana'da bulunan Venedik kolonilerini bertaraf edince, Venedikliler Trabzon şehriyle ilgilenmeye başladılar ve ticaretlerini bu şehir üstünden yürütmeye çalıştılar.⁶⁴ İnalçık'a göre XIV. yüzyılın ikinci

⁵⁸ Mantran, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", s. 1435.; 1261 ile 1369 yılları arasında Venedikliler, Akdeniz ile Adalar Denizi üzerinden Boğazlara, oradan başta Azak olmak üzere Kuzey Karadeniz'deki limanlara ve Trabzon'a uğrayarak ticaretlerini sürdürmekteydiler. İpek, a.g.m., s. 219.; Trabzon'da "*Ceneviz kolonisi 1300 yıllarından başlayarak sonra da Güzelhisar (Güzelaray) diye anılan sahildeki Leonto-Kastron'da oturuyorlardı. Arkalarından gelen Venedikliler de onların yanı başına yerleşmişlerdi.*" Turan, a.g.m., s. 153.

⁵⁹ Münir Atalar, "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", **Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı (Bildiriler)**, Haz. Kemal Çiçek, Kenan İnan vd., Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 1999, s. 131.

⁶⁰ Tezcan, a.g.m., s. 83.

⁶¹ Atalar, a.g.m., s. 132.; XIV. yüzyıl başlarında doğu ve batı ekseninde beş aktif ticaret yolundan bahsedilebilir. Birinci yol, Azak'tan geçerek Hazar Denizi'nin kuzeyinden devam edip Çin'e kadar giden kervan yolu, ikincisi, Karadeniz-Trabzon-Tebriz üzerinden Orta Asya'ya gidilebilen deniz ve kervan yolu, üçüncü olarak İskenderun Körfezi'nden Tebriz'e uzanan deniz ve kervan yolu, dördüncü yol yine üçüncü yol güzergahı üzerinden Irak ile İran Körfezi'ne ve oradan da Hint sularına açılan yoldu. Sonuncusu ise Nil üzerinden Kızıldeniz'e ve oradan da yine Hint suları ile Asya'nın güney sularına açılan bir diğer yoldu. Albert Howe Lybyer, a.g.m., s. 143.

⁶² Halil İnalçık, "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", **Archeion Pontou**, sy., 35, 1979, s. 86.

⁶³ Lybyer, a.g.m., s. 145.

⁶⁴ Tekindağ, "Trabzon", s. 460.

yarısından sonra varış noktasında Bursa olmak üzere, Tebriz'den başlanarak Erzurum, Erzincan, Tokat, Amasya, Bolu veya Eskişehir yolu önem kazanmış ve Trabzon üzerinden kullanılan kervan ve deniz yolu daha az kullanılır hale gelmişti. Elbette bunda Osmanlı Devleti'nin ipek ticareti yönünden Bursa'yı öne çıkarma politikasının yanı sıra Trabzon üzerinden deniz yoluyla İstanbul'a gitmenin başta gemi kazaları olmak üzere, deniz korsanlarının da etkisi de vardı.⁶⁵

Osmanlı Hakimiyetinde Trabzon ve Karadeniz Ticareti

II. Mehmed'in Trabzon, Kefe ve havalisi ile Akdeniz'de Antalya taraflarında kurmuş olduğu hakimiyet, Venedik ile Cenevizlilerin ticarî hayatlarında olumsuz yansımış ve bilhassa Venedik ile uzun süren bir savaş dönemine girilmiştir. Nitekim II. Mehmed'in Karadeniz'deki başarıları Ceneviz'in, Akdeniz'deki başarıları ise Venedik'in ticaretini geriletmiştir. Şüphesiz Karadeniz'in yabancı tüccarlara kapalı tutulmasının da bunda büyük etkisi olmuştur. Kuzeydeki bu gelişmelerden sonra dünya ticaretinin Akdeniz bölgesinde yoğunlaştığı söylenebilir.⁶⁶ Karadeniz'in yabancı tüccarlara kısmen kapalı halde bulundurulmasının en büyük sebebi ise İstanbul'un iâşesi meselesiydi.⁶⁷ Karadeniz'in kuzey ve güney kıyılarının İstanbul'un iâşesi için önemi, ilk fetihlerin hemen ardından farkına varılmış bir durumdu. Nitekim II. Mehmed Amasra, Trabzon ve Kefe'nin fetihlerinin ardından bu siyasete göre bir örgütlenmeyi tasarlamış olup İstanbul için önemli olan ürünlerin özellikle İtalyanlar tarafından alınıp götürülmesine engel olmuştur. Bunlar tamamıyla Karadeniz'i dış ticarete kapatmak anlamına gelmiyorsa da XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle İstanbul'da görülen kıtlıklar nedeniyle Karadeniz'de yabancı tüccarların varlığı hususunda sıkı önlemler alınmıştır.⁶⁸ Trabzon, Kili ve Akkırman'ın fetihlerinin ardından Karadeniz gitgide yabancı tüccar gemilerine kapalı hale getirilmiş ve bu durum 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması'na değin sürmüştür. Hükümet, ahidname maddelerinde yer alsın ya da almasın, yabancı gemilerin Karadeniz'de bulunmasını istemediklerinden çoğu kez yabancı devlet adamlarından gelen Karadeniz hususundaki teklifleri reddetmişlerdi. Küçük Kaynarca'dan sonra Ruslar, bu anlaşmanın Karadeniz ticaretine dair olan kararlarını 1783'te tecdid ettirdikten sonra 1802 yılında Fransa ve İngiltere de benzer haklara sahip olarak Karadeniz'de ticaret yapmak hakkını elde etmişlerdi. Nitekim XVI ve XVIII. yüzyıllar arasındaki Trabzon gümrüğü gelirleri ile XIX. yüzyıl gümrük

⁶⁵ İnalçık, "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans" s. 90.; Osmanlı hükümeti XIV ve XVI. yüzyıllar boyunca Bursa kentini, bilhassa ipek ticareti yönünden en önemli merkez haline getiremeye uğraşmıştır. Yol üzerine hanların ve kervansarayların inşa edilmesi, Tokat ve Amasya gibi şehirler vasıtasıyla Bursa ticaretinin doğruya doğru yönlendirilmesi, Antalya ve Alanya'nın fethiyle beraber Hindistan'dan ve Suriye'den getirilen Uzakdoğu mallarının Bursa'ya doğru yönlendirilmesi hep bu neviden uğraşlardır. İnalçık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", s. 209-210.

⁶⁶ Lybyer, a.g.m., s. 148-149.

⁶⁷ XVI. yüzyıl başlarında nüfusu 300.000 ila 500.000 arasında bulunan İstanbul'un iâşesinin mümkün mertebe en az masrafla sağlanması açısından özellikle Karadeniz'in kuzey kıyılarından buğday, et, tuz gibi temel gıda ürünleri ithal edilmekteydi. Aynı zamanda yine İstanbul gibi büyük merkezlerin temel ihtiyaçları Karadeniz'in güney kıyılarından da sağlanmaktaydı. İnalçık, "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans" s. 75.

⁶⁸ İnalçık, "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", s. 76.

gelirleri arasındaki farklar da Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'i daha önceki yıllarda yabancı tüccarlara kapalı tutmuş olduğuna dair önemli karineler sunmaktadır.⁶⁹

Trabzon limanı, İtalyanların imtiyazlarını elde edip Uzakdoğu ile Avrupa arasındaki ticarete etkin rol oynadığı zamanlarda bilhassa İran üzerinden gelen malların Batı'ya transferi hususunda önemli bir yere sahip olmakla beraber, bu hususiyetini XVI. yüzyıl sonlarına doğru kaybetmiştir. Nitekim Trabzon Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra Cenevizlilerin imtiyazlarına son verilmekle beraber, Karadeniz'in kapalı deniz olarak tutulması politikasının sonucunda Trabzon limanının da daha ziyade bölgesel bir etkide kalmış olduğu düşünülebilir. Bununla beraber Trabzon dahil diğer Karadeniz limanlarının İstanbul'a ve Karadeniz'in Batı kıyılarına rabıtalı bir şekilde ticaretlerine devam ettikleri ve İstanbul'daki tüccar ve esnaflarla başta buğday olmak üzere hububat yönünden sağlam bağlantılara sahip oldukları belirtilmelidir.⁷⁰

XVI. yüzyıldaki Osmanlı-İran savaşları iki devletin ekonomilerini derinden etkilemişti. Bilhassa I. Selim, İran'a yönelik uyguladığı ambargo ile hem İran'a gümüş ve ihracı yasak olan malların geçişini engelleyerek ve hem de İran'ın en temel gelir kaynağı olan İpekliklerin Osmanlı ülkesine girişini yasaklayarak onlara bir darbe vurmayı planlamıştır. İranlı tüccarlar ile Osmanlı tüccarlarından Ermeniler hariç bu ticareten mahrum kalırken, ipek ticaretinde Ermeniler faaliyetlerine devam etmiş ve bundan sonraki yüzyıllarda da ipek ticaretinde Ermeniler ön planda olmuşlardır.⁷¹ XVI. ve XVII. yüzyılda Anadolu ve İran'ın batı topraklarında ipek ticareti hususunda uzmanlaşan Ermeniler, ipeğin Avrupa'ya sevkinde öncü rolü oynayan millet olmuştu. Nitekim Trabzon'da, İzmir'de, Erzurum, Tokat, Sivas, Ankara gibi merkezlerde bu ticarete aktif rol oynamışlardı.⁷² Ermeniler ve Ermeni tüccarlar Trabzon'un ekonomik ve ticari faaliyetleri açısından

⁶⁹ İdris Bostan, "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı", **Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı Bildiriler Kitabı**, Haz., Kemal Çiçek, Kenan İnan vd., Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon 1999, s. 303-304, 305.; Bizans idaresi döneminde bölgede kurulmuş Ceneviz ve Venedik kolonileri XV ve XVI. yüzyıllarda da Trabzon'da görülmekle beraber, Osmanlı yönetiminin kesinleşmesinden sonra zamanla ortadan kalmış olmalıdırlar. Ayrıca Osmanlıların Karadeniz'i Osmanlı tebaası olmayanların ticaretine kapatmış olduğu da bilinmektedir. Ronald C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", **International Journal of Middle East Studies**, c. 7, sy. 1, 1976, s. 46.

⁷⁰ Ahmet Tabakoğlu, a.g.m., s. 347-348.; XVIII. yüzyıl öncesindeki Trabzon limanı ve gümrüğünün, Osmanlı Devleti'nin kapalı deniz siyasetinden dolayı uluslararası ticarete kapalı ve daha ziyade iç ticarete yönelik bölgesel bir liman olduğu ve ancak bölgesel ihtiyaçlara cevap verebilen bir yeterliliğe sahip olduğu bilinmektedir. Bostan, a.g.m., s. 307.; Hububata ilâveten, Filibe ve Edirne taraflarında yapılan Abacılık da Trabzonlu tüccarların ilgisini çekiyor olmalıydı. Nitekim XVI ve XVII. yüzyıllarda Trabzon'dan Batı Karadeniz kıyısında yer alan Varna'ya doğrudan sefineler düzenlenmekteydi. Suraiya Faroqi **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 351.; Karadeniz'in diğer kıyılarından, Batı kıyılarında yer alan ve Tuna ağzında bulunan İbrail, Tulca, İsakçı, Maçın, Hırsova ve Kara Harmanlık iskelelerine şarap, kumaş, baharat, köle, balık, et ve canlı hayvan getirilmekteydi. İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, c. 1, s. 246.

⁷¹ İnalçık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", s. 213.

⁷² Mantran, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", s. 1439.; İran şahı I. Abbas'ın Ermenilerle arasının çok iyi olduğu ve onları uluslararası ticarete yönlendirerek büyük bir servete nail olmalarında önemli rolü olduğu söylenir. Joseph de Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, Ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 41. Sonuç itibarıyla Ermeni tüccarlar ile İran arasında böyle bir bağlantının bulunduğu bilirse de Ermenilerin Şah Abbas'tan önce de bilhassa ipek ticaretinde doğu ile batı arasındaki bağlantıları kurup bu ticaretin öncüsü oldukları biliniyordu. Dolayısıyla Şah Abbas'ın onları kendi tarafına çekmek istemesi gayet doğaldı.

da oldukça faal durumdaydılar. Nitekim şer'iyye sicillerinde Trabzon'da yaşayan Ermeniler ve Ermeni tüccarlardan bahseden kayıtlara sıkça rastlanabilmektedir. XVII. Yüzyılda Trabzon şehrinin sur içinde kalan kısmında Müslümanlar ve özellikle yönetici kesimdeki Müslümanlar ile beraber, Orta Hisar'da Ermeniler de bulunmaktaydı. Bu dönemde bu bölgede Rumların bulunmayıp Ermenilerin Müslümanlarla beraber yerleşik durumda olmaları, Ermenilerin şehirdeki konumlarını göstermesi bakımından önemlidir.⁷³

I. Selim'in halefi olan I. Süleyman döneminde İran'a uygulanan ambargo ve yasaklar kaldırılmış olsa da Safeviler ile sürmüş olan mücadeleler ipek ticaretini ve dolayısıyla da Trabzon'u etkilemiştir. XVI. yüzyıl sonlarında başlayıp XVII. yüzyılda ağırlığını artıran Rus Kazakları baskınları gibi nedenler, Doğu'dan Tebriz ve Hazar üzerinden Trabzon limanına akan ipek ticaretini sekteye uğratmış ve bundan sonra Halep'in bu ticarete ön plana çıkmasına sebebiyet vermiştir.⁷⁴ Bu dönemde Osmanlı-İran savaşlarının sona erdiği zamanlarda İran'ın ticarete konu olan birçok malı başka alternatif yollarla beraber Osmanlı toprakları üzerinden Batı'ya gönderilmeye devam etmiştir. Bağdat üzerinden İran Körfezi'ne ve Akdeniz'e ya da Erzurum üzerinden İstanbul, İzmir ve Halep güzergahı kullanılmıştır. Bahsedilen güzergahlar ticarete görece masraflı ve güvensiz olabildiğinden, uzun ve zahmetli kervan ticaretine alternatif olarak Trabzon limanı ve Karadeniz ticareti her zaman bir başka alternatif olarak kullanılmıştır. Daha önce bahsedildiği üzere Trabzon limanı ve Karadeniz ticareti, ancak XIX. yüzyıl itibarıyla uluslararası bir antrepo ve transit geçiş noktası olarak düşünölmeye başlanmışsa da bu yıllarda Tebriz-Trabzon güzergahına bir başka alternatif olarak Gürcistan ve Rusya üzerinden Avrupa'ya çizilen ticaret rotası da rakip bir güzergâh olarak ortaya çıkmıştır.⁷⁵

XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şark Seferlerinde Trabzon'un Yeri ve Önemi

Osmanlı seferlerinin güzergahları üzerinde ordu için toplanan zahirelerin depolandığı mahzenler ve ambarlar bulunurdu. Rumeli'ye doğru çıkılan seferlerin güzergahında bulunan Vidin, Varna, Sofya ve Belgrad gibi şehirler bu depolar bakımından zengindiler. Anadolu tarafında ise bilhassa şark seferine çıkılacağı zamanlarda Trabzon, Erzurum, Bayburt, Batum, Karahisar-ı Şarkî, Van, Erzincan, Diyarbakır ve Halep kentlerinin ambarlar ve mahzenler bakımından stratejik şehirler oldukları söylenebilir. Bunlar arasından Trabzon şehri, zahire ve harp mühimmatlarının deniz yoluyla ulaştırılabilmesi, buradan da kara yoluyla Bayburt, Erzurum, Van, Diyarbakır gibi diğer şehirlere ulaşımının olması ve şark sınırındaki son limanlara sahip olması sebebiyle stratejik bir

⁷³ Kenan İnan, "Şeriye Sicillerine Göre 17. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon ve Karadeniz Ticareti (1649-1671)", **I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Ed. Kenan İnan ve Deniz Çolak, Trabzon, 2020, s. 206.

⁷⁴ Jennings, a.g.m., s. 43.

⁷⁵ Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900 Rise and Decline of a Route", **International Journal of Middle East Studies**, c. 1, Cambridge University Press, 1970, s. 18-19.

konumdaydı.⁷⁶ Bununla beraber kara taşımacılığı, deniz taşımacılığına göre çok daha maliyetliydi. Örneğin XVII. yüzyılda Trabzon-Erzurum arası gibi kısa bir mesafe için dahi nakliye ücreti kile başına ortalama 100 akçe iken, mesela 1616 yılında Vidin, Niğbolu ve Silistre'den Trabzon'a gönderilecek un ve arpa için, kile başına yalnızca 12 akçe navlun bedeli ödenmişti.⁷⁷

XVII. yüzyıl başlarında Osmanlı şark seferlerinin organizasyonu sırasında Trabzon kentinin iskeleleri askerlerin ve savaş mühimmatlarının taşınması için elverişli durumda olup aktif şekilde kullanılıyordu. Merkezden Batum beylerbeyine ve Trabzon kadılarına emirler gönderilip, Trabzon iskelesinde gemilerin hazır şekilde bulundurulması isteniyordu.⁷⁸ Aynı zamanda iskelelerin Trabzon kalesine yakın olması da gelen zahire ve mühimmatın kalenin mahzenine kısa sürede taşınmasına ve orada hıfz edilmesine olanak sağlıyordu. Nitekim bu hususta Trabzon kalesi dizdarına gönderilen bir hükümde, sefer-i hümayun için Boğdan'dan yola çıkan zahirelerin Trabzon iskelesine varmasından sonra kalede saklanması emredilmiştir.⁷⁹ Başka bölgelerden Trabzon'a gönderilen savaş mühimmatları Trabzon kalesinde muhafaza edildiklerinden dolayı genellikle bu işlerden Trabzon kalesi dizdarları sorumlu tutulmuştur. Kale dizdarları da vakti geldiğinde merkezden gönderilen bir emirle mühimmatı savaş sahrasına götürmekle görevlendirilmiş olan kişilere kalede hıfz edilen mühimmatı teslim ederlerdi.⁸⁰ Bununla birlikte Trabzon iskelesine gönderilen zahire ve mühimmatın depolandığı başta Trabzon kalesi olmak üzere diğer depo ve mahzenler hakkındaki bilgiler ise sonraki bölümlerde işlenecektir.

Şark seferlerinde Trabzon gümrüğü mukataası da üzerine düşen görevleri yerine getirmekteydi. Mesela 1603 yılından 1618'e kadar aralıklarla sürdürülen Erdebil Seferleri sırasında İstanbul'dan Trabzon iskelesine gönderilen Badaluşka topları, tekerlekleri ve kundaklarının belirlenen yerlere gönderilmesi için navlun ücretlerinin vardıkları yerde, yani Trabzon iskelesinde ödeneceği bildirilmiş olup, söz konusu navlun ücretlerinin ise Trabzon iskelesi gelirlerinden karşılanması için Trabzon beylerbeyi ve kadısına bir emir gönderilmiştir.⁸¹ Zaman zaman Trabzon'a gelen savaş mühimmatının ilgili bölgelere kara yoluyla transfer edilmeleri için kiralanan beygirlerin ve

⁷⁶ Ömer İşbilir, **XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İâşe, İkmâl ve Lojistik Meseleleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, s. 34, 62.

⁷⁷ İşbilir, a.g.t., s. 65-66.

⁷⁸ Merkezden Trabzon kadısına gönderilen hükümde, Batum beylerbeyi Ahmed Paşa'nın mahiyetinde zeamet ve tımar askerleriyle, Kırım Hanı Can Bey Giray ile birlikte Demirkapı denilen bölgeye bir şark seferi düzenleneceği bilgisi verildikten sonra, Trabzon iskelesinde yeteri kadar geminin hazır bulundurulması emredilmiştir. BOA., **A.DVNSMHM.d.**, nr., 79, s. 326.; Batum beylerbeyine Ahmed Paşa'ya gönderilen bir başka hükümde ise, Trabzon iskelesinde bulunan gemilerin kullanılarak Kırım tarafına geçilmesi emredilmiştir. BOA., **A.DVNSMHM.d.**, nr., 79, s. 327.

⁷⁹ Trabzon'a gönderilen hububat yüklü gemiler, genellikle Karadeniz'in Batı yakasındaki bölgelerden gelmekteydi. BOA., **A.DVNSMHM.d.**, nr., 78, s. 605, 665.

⁸⁰ TŞS., nr., 1825, 48a/5, 49a/3, 116b/4.; Kale dizdarlarının yanı sıra, genellikle yine kalede ikamet eden Cebecilerin de bu iş için görevlendirildiğine rastlanmıştır. Evâhir-i Rebiü'l-evvel 1042 tarihli bir kayda göre, Trabzon'a Hüseyin bey'in sefinesiyle gelen barut-ı siyahın ahz ve kabzına Cebeci Çorbacılarından olan Ahmet Ağa b. Hüseyin görevlendirilmiştir. TŞS., nr., 1824, 29b/2.

⁸¹ TŞS., nr., 1821-4, 113b/1.

mekkarilerin ücretleri Trabzon, Maçka, Sürmene, Görele ve Giresun gibi nahiyelerin avarız akçelerinden karşılanmaktaydı.⁸²

Trabzon kazasındaki iskeleler ile Trabzon kalesi nispeten birbirlerine yakın olmakla beraber, bilhassa Şark seferleri esnasında iskeleler transferlerde, Trabzon kalesi ise transfer edilen mühimmat ve zahirelerin muhafaza edilmesi noktasında önemli bir işleve sahipti. Savaş mühimmatının ve asker ihtiyaçlarının belirlenen noktalara ulaştırılmasında, tüccarların mallarıyla beraber transit geçiş yapmaları ve yine mallarını iskelelere indirip yüklemeleri için elverişli bir konumda olan Trabzon'un limanları, Trabzon kalesi tarafından korunmuş ve kaledeki mahzenleri ve muhafızlarıyla beraber bu limanlar, güvenlik sağlanabildiği müddetçe aktif kalabilmiştir.⁸³ XVI. yüzyılda Trabzon kalesinde bulunan askerler kale dizdarının emrinde bulunan mustahfızlar ve azeplerden meydana gelmekteydi. Ancak XVII. yüzyılda bu askerlerin yerine kaleyi beşli ve yeniçeri askerleri korumaya devam etmiştir.⁸⁴

1609'un Haziran'ında Trabzon kalesi dizdarına gönderilen bir hükümde, yapılacak olan sefer-i hümayun için irsali ferman olunan zahirenin Trabzon iskelesine varmasından sonra, zahirelerin gemilerden indirilmesi ve Trabzon kalesinde münasip bir yerde hıfz edilmesi emredilmiştir.⁸⁵ Trabzon Kalesi güneyde Boztepe mevkiinden başlayarak kuzeyde Karadeniz sahiline değin uzanır ve Aşağı Hisar, Orta Hisar ve Kule Hisar olmak üzere üç bölüme ayrılır. Boztepe tarafında büyükçe bir hendeği olup, kalenin dahilinde camisi, muhafızların evleri, mahzenleri ve cephaneliği bulunmaktadır. Kaledeki Yeni Cuma Kapısı, Debbağlar Kapısı, Zindan Kapısı ve Zağanos Kapısı adındaki kapılar ana kapıları oluştururdu. Kalenin en büyük bölümünü oluşturan Aşağı Hisar'ın duvarları Karadeniz kıyısına dayanır ve dahilinde Zağanos Kapısı'ndan itibaren Süthane Kapısı, Moloz Kapısı ve Mumhane Kapısı bulunmaktaydı. Mumhane kapısından dışarı çıkıldığında ise Trabzon'un meşhur bal mumu ve yağ mumunun üretildiği şemhane bulunmaktaydı.⁸⁶ Evliya Çelebi'nin Trabzon kalesi hususunda verdiği bilgilere bakıldığında, Trabzon kalesinin kuzey tarafının sahilin bitişiğinde bulunduğu ve Trabzon şehir hayatının ve ticaretinin canlı bulunduğu dükkanlara ve sahile yakınlığı bakımından da iskelelere yakın mevkide olduğu söylenebilir. Aynı

⁸² TŞS., nr., 1825, 56b/1.; Erzurum kalesi mühimmatı için Trabzon'a gönderilen barut ve kurşunun Erzurum'a gönderilmesi için toplamda 125 adet beygir lazım olup, Trabzon avarız hanelerinden her 4 hanesinden 1 beygir ücretinin karşılanması için Trabzon eyaletindeki kadırlara ve Trabzon mütesellimine bir emir gönderilmiştir. TŞS., nr., 1828, 9a/3.

⁸³ Bilhassa XVII. yüzyılda Trabzon kalesinde bulunan beşli askerleri ve yine kalede ve şehirde bulunan yeniçeri askerleri ile Trabzon gümrük mukataası arasında önemli bağlantılar bulunup, çalışmanın ilerleyen safhalarında bahsedilecektir. Bkz. İkinci Bölüm, Başlık 2.6.

⁸⁴ Şenol Çelik, "15-17. Yüzyıllar Arasında Trabzon Kalesi", **Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (Trabzon ve Çevresi)**, c. 1, Haz., Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 2001, s. 134-138.

⁸⁵ BOA., A.DVNSMHM.d, nr. 78, s. 605.

⁸⁶ Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit**, c. 3, Haz., Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 102-104.

zamanda kalede mahzenlerin ve cephaneliklerin bulunması da iskeleden gelen malların bir kısmının burada saklandığı düşünülebilir.

Trabzon şehrinin bulunduğu stratejik konumun şehrin ticaretine olan katkılarının yanı sıra askeri organizasyonlarda da hem şehrin konumu ve hem şehrin muhtelif yerlerindeki mahzenleri çeşitli amaçlar için kullanılmıştır. İskelelerde, İskelelere yakın mahallelerde, gümrükhanede ve Trabzon kalesinde ticari emtianın ve askeri mühimmat ve zahirelerin depolandıkları kayıtlara yansımakla beraber, kayıtların ekseriyeti askeri malzemelerin depolanmasıyla ilgilidir. Yine şark seferi mühimmatı için Trabzon iskelesine getirilip iskelede ve Kanita Mahallesinde depolanan zahirenin başına memur edilen ebnâ-yı sipahiyândan Mehmed'in, kadı mahkemesi huzurunda verdiği ifadesine göre, Kanita Mahallesinde der-mâhzen olunan mirî şâ'ir mahzeninde, birkaç oğlan ile üç avret adı geçen mahzenden çuvallarla arpaları alıp giderlerken Trabzon beylerbeyi Mehmed Paşa'nın adamlarından olan Mirahur Ağası Hasan'ın elinden kaçmışlar. Bunun üzerinde beylerbeyinin adamlarından olan Karabaş Ağa ile mahkeme kâtibi olan Mevlâna Süleyman bu işin soruşturulması için görevlendirilmiş ve önce mahzenin üzerinde bir araştırma yapıldıktan sonra mahzenin kuzey tarafından bir pencerenin kırılmış olduğu saptanmakla beraber mahzendeki buğdayın ve arpanın eksildiği fark edilmiştir. Kurulan ekip yakın mahallerdeki evlerin birinde arpa ve buğdaya ait numuneler ile 10 İstanbulî kilesi arpa ile bir İstanbulî kilesi buğday bulunmuş ve etraftaki sakinlerden ev sahibinin Ali Beşe adında birine ait olduğu saptanmıştır. Komşular ise bu olaydan haberdar olmadıklarını beyan etmişlerdir.⁸⁷ Bu bilgilerden hareketle Trabzon'un merkezinde iskelelerde, iskelelere yakın mahallerde ve Trabzon kalesinde mahzenlerin bulunduğu söylenebilir.

⁸⁷ TŞS., nr., 1821-4, 13b/1.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OSMANLI DEVLETİ'NDE GÜMRÜKLER

1.1. Gümrük Tanımı ve Gümrükler

Terim olarak Bizans dönemi Yunancasında *kommerkion* ve Latince *commercio* sözcüklerinden alınmış olduğu düşünülen⁸⁸ Gümrük, özellikle günümüz anlamıyla devletler arası yapılan ticarete ticarî metanın çeşitli kontrollerinin yapılmasının ardından vergilendirilerek geçişinin yapıldığı noktalar olarak önümüze çıkmaktadır. Bununla birlikte gümrük teşkilatının kökenleri, ilkçağlara kadar uzanmaktadır. Zira gümrük kavramı ticaret ile ilintili olarak düşünüldüğünde, bir yerde uluslararası ticaret söz konusuysa orada gümrük de bulunmalıydı.⁸⁹ Nitekim ilkçağlarda Anadolu'da, Mezopotamya'da, Mısır'da ve daha sonraları Roma İmparatorluğu'nun egemenliğindeki geniş coğrafyalarda gümrük teşkilatı ve gümrük vergilerinin varlığı bilinmekle beraber, bu vergiler muhtelif isimler altında toplanmıştır.

İslamiyet öncesi dönem Türk devletlerinde de gümrük teşkilatı kurulmuş olup, gümrük vergisi anlamında ise *tamga* kavramı kullanılmaktaydı. Türklerin İslamiyet'le tanışmasıyla beraber *bâc*⁹⁰, *meks*, *öşür* ve *gümrük* terimleri de tedavüle girmiştir. Selçuklular döneminden itibaren ise Fars dilinin etkisiyle bâc ve *bâc-ı büzürg* terimleri gümrük vergisi yerine kullanılmıştır. Başlı başına gümrük kavramının ise Türkiye Selçukluları döneminde, XIII. yüzyılın başlarında kullanıldığı tahmin edilmektedir.⁹¹ Nitekim Türkler arasında bu terimler zaman içerisinde sürekli olarak birbirlerinin yerine kullanılmıştır.

Gümrük noktalarını sınır gümrükleri, sahil-deniz gümrükleri ve kara gümrükleri olarak başlıca üç kısımda ele almak mümkündür. Osmanlı dönemi gümrüklerinden örnek verilecek olursa, mesela Halep ve Erzurum'daki gümrük noktaları sınır gümrükleri olmakla beraber aynı zamanda kara gümrükleridirler, Trabzon, İskenderun gibi iskeleleri olan gümrükler sahil gümrükleri ve Tokat ile

⁸⁸ Darling, a.g.m., s. 5.

⁸⁹ Turhan Atan, **Türk Gümrük Tarihi**, c. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 4.

⁹⁰ Pazar Bâc'ı ile gümrük vergisi arasındaki temel fark; gümrük vergisinde ürün satılsın veya satılmasın girişi yapılır yapılmaz vergisi alınır. Ancak pazar Bâc'ı vergisinin tahsili için ortada bir alıcı-satıcı ilişkisi olması gerekmekte ve aynı maldan da olsa her alım-satım sırasında bâc talep edilmekteydi. İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 251.

⁹¹ “Lâtince *comercium* Türkçe *gümrük* haline gelmiş ve bu Türkçe şekliyle Arap memleketlerine girmiştir. Türkçe bu manada kullanılan *damga* da Rusçaya *tamojni* olarak girmiş, kullanılmıştır.” Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008. Atan, a.g.e, s. 113,114.

İstanbul'da Edirnekapı-Karagümrük bölgeleri ise ba lı başına kara g mr kleriydiler. Dönemin siyasi koşulları ve devletin sınırlarının genişlemesi veya daralmasıyla birlikte gümrük noktalarının bahsedilen bu nitelikleri de de i ebilmekteydi. Zira günümüzde olduğu gibi geçmişte de devletlerin siyasi ve bilhassa ticari politikaları ile gümrükteki faaliyetleri arasında net bir ilişki söz konusuydu.⁹² Başta kara gümrükleri olmak üzere, herhangi bir gümrük noktasının teşkil edilmesindeki temel kaygılar; bölgedeki ticarî hayatın canlı olması, i  ve d   ticarî talebin artması, ticaretin güvenilir ve kayıt altında yapılmak istenmesi, devletin hazine gelirlerini artırmak istemesi, kaçakçılık, soygunculuk v.b. olayların önüne geçilmek istenmesi olarak sıralanabilir.⁹³ Elbette gümrük noktasının i lek ticaret yollarının üzerinde bulunması da son derece önemlidir.

Rejim bakımından gümrükler ise dahili gümrükler ve harici gümrükler olarak tavsif edilirdi. Yukarıda bahsi geçen kara gümrüklerinin devlet sınırları dahilinde yer alanları aynı zamanda dahili gümrük olup, sahil ve deniz gümrükleri ise tüccarın gideceği varış noktasına göre hem dahili gümrük hem de harici gümrük olarak sayılırlardı.⁹⁴ Bilhassa orta çağlarda revaçta olan i  gümrük uygulaması, aynı siyasi teşekkül içerisindeki farklı gümrük noktaları arasındaki ticarettten alınan vergiyi ihtiva etmekteydi. Bu dahili gümrüklerin ihdas edilmesi ve sayılarının artırılmasında, başta hazineye gelir sağlanması olmak üzere, aynı zamanda ticaretin denetlenip düzenlenmesi ve ka ak ılı ın önüne geçilmesi hedeflenmiş olmalıdır.⁹⁵ Sanayi ve modernite öncesi devirlerdeki devletlerde bu i  gümrük tarifesi uygulanırken, Sanayi Devrimi'nin gelişimi ve kapitalist ekonomik modelin tüm dünyaya entegrasyonundan sonra bu uygulama, ticaretin dinamizmini engellemesi fikrinden dolayı kademeli olarak ortadan kaldırılmıştır. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da i  gümrük rejimleri ortadan kaldırılmaya ba lanarak, bölgelerarası ticarete görülen küçük tarife farklılıkları ve ticarî mübadeleyi yavaşlatan diğer unsurlar da kaldırılarak bütüncül bir ticarî hayat oluşturulmaya çalışılmıştır. İ  gümrük rejimi Avrupa'da XIX. yüzyıl ortalarına kadar sürmüş ve bu tarihlerde kademeli olarak kaldırılmıştır.⁹⁶ Bundan evvelce de i  gümrük rejimi İ lam peygamberi Hz. Muhammet döneminde kaldırılmış fakat onun ardından gelen yöneticiler tarafından yeniden uygulanmıştır.⁹⁷ Daha sonra Türk-İ lam devletlerinin hemen hepsinde i  gümrük rejimi görülmüş olup, Osmanlı Devleti'nde ise XX. yüzyılın başında la vedilmi tır.⁹⁸

⁹² Kütükoğlu, a.g.m., s. 219.

⁹³  zvar, a.g.m., s. 107.

⁹⁴ Kütükoğlu, "Gümrük", s. 263.

⁹⁵ Bilge, a.g.m., s. 185.

⁹⁶  zvar, a.g.m., s. 106.

⁹⁷ Atan, a.g.e, s. 62,63.

⁹⁸ Kütükoğlu, "Gümrük", s. 263.

1.2. Osmanlı Gümrük Sistemi ve Vergilendirme

Osmanlı Devleti’nde ihdas edilen gümrük noktaları, kendinden önce aynı coğrafyada bulunmuş devletlerin ve kolonilerin ticaretlerinin yoğun geçtiği bölgeler üzerine kurulmuştur. Osmanlı Devleti, başta Kırım ile Çanakkale arasında yer alan gümrükler olmak üzere, kendinden evvel Bizans İmparatorluğu’nun yapmış olduğu gibi, bu bölgenin ticari denetimini üst düzeyde tutmaya gayret etmiş ve bunu da *mukataa*⁹⁹ birimlerine ayırıp genellikle *iltizam*¹⁰⁰ ile yönettiği gümrük bölgeleri ile yapmıştır. Benzer uygulamayı küçük bölgesel farklılıklar ile ticaretin aktığı ve hazineye potansiyel gelir sağlayan ve imparatorluğun bütününe kaplayan tüm gümrük bölgelerinde uygulamıştır.¹⁰¹

Daha önce bahsedilen deniz ve kara gümrüklerinin rejim bakımından iç ve dış gümrükler olarak kullanıldığı yapılanma, Osmanlı Devlet’inde de uygulanmıştır. İstanbul, İzmir, Antalya, Selanik Trabzon v.b. deniz-liman gümrükleri ve iç-dış gümrük noktaları olarak nitelendirilirken, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Tokat gibi kara gümrükleri ise iç gümrük rejimine örnek gösterilebilir. Bulunduğu konumu gereği ticarî hacmi daha küçük olan gümrükler ise genelde büyük gümrüklere bağlıydılar. Osmanlı arşiv belgelerinde ise büyük gümrük noktasının ismi başta olarak, *Trabzon ve tevâbii gümrük mukataası*, *İzmir ve tevâbii gümrük mukataası* şeklinde zikredilirken, küçük gümrük noktaları ise büyük gümrük noktalarına bağlı olduğunu belirtecek şekilde *ve tevâbii* olarak gösterilir.¹⁰²

Gümrükler bazen tek bir kazânın ya da şehrin gelirlerini içerebilirken, bazen de Osmanlı Devleti’nin sınırları içerisinde yer alan ve doğrudan doğruya coğrafi olarak temaslarının olup olmadığına bakılmaksızın birçok bölgedeki iskeleleri içerisine dahil edebiliyordu.¹⁰³ Buradaki temel intiba, gümrüklerin birer coğrafi alanı ihtiva etmelerinden ziyade, hangi vergi kalemlerini içerisinde barındırdığıyla ilgili olmalıdır. Gümrük merkezleri denilince akla daha belirgin bir çerçeve gelirken, gümrük bölgesi tabiri biraz muğlak kalabilmektedir. Elbette bu durumun ortaya çıkmasının temel sebebi de daha sonra açıklanacağı üzere gümrüklerin maliye tarafından mukataa birimlerine ayrılmış olmalarıydı. Bu hususta verilebilecek en iyi örneği, Osmanlı Devleti’nin en büyük gümrük bölgesi olan *İstanbul ve Tevabii Gümrük Mukataası* oluşturmaktadır. Adı geçen bu gümrük bölgesinin

⁹⁹ Mukataa: Gelirleri devlet hazinesine ait olan gümrük, bac, damga v.b. vergiler ile mumhane, boyahane, maden, tahmishane gibi işletmeleri ve bu işletmelerde yer alan kadroları bir araya getirerek oluşturulan mali bir birim. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç, “Mukataa”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 31, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2020.

¹⁰⁰ İltizam: Devletin, açık artırma yoluyla geliri hazineye ait olan mukataa birimlerini özel şahıslara, tahvil adı verilen belirlenmiş süreler için kefil gösterebilen özel şahıslara devretmesidir. Bu özel şahıslar devralacakları mukataa için önden belirli bir peşinatı hazineye yatırmak durumundaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Genç, “İltizam” **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000.

¹⁰¹ İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 245.

¹⁰² Kütükoğlu, “Gümrük”, s. 263.

¹⁰³ Bulunur, a.g.e., s. 8.

gelirleri yalnızca İstanbul ve yakın çevresinden değil, aynı zamanda İzmir-Sakız ve Sinop-Samsun gümrük bölgelerinde bulunan başta iskeleler olmak üzere birçok gelir kalemini de kapsamaktaydı.¹⁰⁴

En nihayetinde Osmanlı Devleti'nin siyasi sınırlarının belirlenebilmesi ne kadar zorsa, bunun kadar olmasa bile, bir Osmanlı gümrüğünün sınırını belirlemek de pek kolay bir iş değildir. Zira o dönemlerde dahi karada veya denizdeki iskelelerden hangi gümrük merkezi adına vergi alınacağı hususu zaman zaman şikayetlere konu olabiliyordu. Osmanlı hükümeti ise genellikle kadimden olagelene riayet edilerek sorunun çözülmesini istemekteydi. Görünen o ki Osmanlı Devleti'nde gümrük bölgelerinin coğrafi bağlamda net bir sınırını oluşturma kaygısı pek bulunmuyordu. Devlet için mühim olan, bu bölgelerin mali gelir kalemlerine ayrılması ve gelir kalemlerinin netleştirilmesiydi.

1.2.1. Gümrük Vergisi ve Uygulaması

Osmanlı gümrüklerinde ticarete konu olan mallardan talep edilen vergiler *amediyeye*, *reftiye*, *masdariye* ve *müruriye* olmak üzere başlıca dört grupta ele alınabilirler. Bunlar arasından müruriye vergisine *bac-ı ubur* da denilirdi.¹⁰⁵ Amediye vergisi gümrük bölgesine gelen mallardan, reftiye gümrükten çıkan mallardan, masdariye yabancı bir bölgeden getirilip satılan veya tüketilen mallardan, müruriye ise dışarıdan getirilip yabancı ülkelere götürülen, *re-export* edilen mallar için istenen transit geçiş vergisini ihtiva etmekteydi.¹⁰⁶

Osmanlı maliyesi açısından gümrük vergilerinin ehemmiyeti tartışmasız olsa da gümrük noktalarında tahsil edilen bu vergilerin dini zeminde bir meşruiyeti bulunmaktaydı. Her ne kadar İslam fıkıhçıları arasında tartışmalar olsa da ticarete konu olan mallardan alınan vergiler, İslam hukukuna göre zekât vergisine dayandırılmaktaydı.¹⁰⁷ Bir nevi tüccarlar, yaptıkları işten elde edecekler karın zekatını vermekteydiler.

Benzer şekilde Osmanlı Devleti gümrükteki vergilendirmelerini de dini temelde ele alıp, tüccarların dini aidiyetlerine göre yapmaktaydı. Bir diğer deyişle devletin tüccarları vergilendirirken yaptığı uygulamaların temeli İslam hukukuna dayanmaktaydı. Bunun daha anlaşılır hale gelmesi için hukuki açıdan Osmanlı Devleti'nin bilhassa gayrimüslim unsurları ne şekilde kategorize ettiğini

¹⁰⁴ “İlk başta dar anlamıyla İstanbul kentine ait bir gümrük noktasını çağrıştırırsa da esasında İstanbul Gümrüğü idarî olarak, İstanbul şehir içi farklı gümrük noktalarını bünyesinde toplayan bir organizasyondur. Bu organizasyon coğrafi olarak, İstanbul içi deniz ve kara gümrüklerini, Marmara Bölgesi'ndeki gümrük noktalarını, Karadeniz'de İstanbul'dan Sinop ve Samsun'a kadar olan gümrükleri ve Adalar denizinde İzmir ve Sakız Adası gümrüklerini kapsamaktadır.” Kocakaplan, a.g.e., s. 20.

¹⁰⁵ Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 191.

¹⁰⁶ Tabakoğlu, a.g.e., s. 421.

¹⁰⁷ İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 248.

anlamak gerekir. Buna göre, İslâm hukukçuları insanları en başta Müslümanlar ve gayrimüslimler (Müslüman olmayanlar) olarak iki kategoriye ayırmışlardır. Aynı zamanda inandıkları dine göre gayrimüslimler genel itibarla *ehl-i kitab* (Musevîler ve Hristiyanlar) ile *ehl-i kitab olmayanlar* (Mecusîler, Müşrikler) şeklinde ayrılmışken, bundan başka, siyasî yönden gayrimüslimler *ehl-i harb* (Müslümanlara karşı savaşanlar, harbîler) ve *ehl-i ahd* (Müslümanlarla antlaşma yapmış olanlar) olarak ikiye ayrılırlar. Ehl-i ahd ise, *zimmîler* (İslâm devletinin otorite ve şartlarını kabul edenler), *müstemenler* (kendilerine eman verilmiş olanlar) ve *muahedler* (kendileriyle barış yapılmış olanlar) olarak kategorize edilirler.¹⁰⁸

Gümrük vergi miktarları sancaklara ve eyaletlere göre farklılıklar gösterebiliyordu. Nitekim her sancağın ve eyaletin kendine göre kanunnameleri bulunmakta ve bu kanunlar Osmanlı yönetiminden de öncesine dayanmaktaydı. Ancak yine de genel bir vergilendirme yapılırken tüccarın dinî intisabı ile ahitnamelerdeki hukukî statüleri göz önünde tutulmaktaydı. Yani tüccarın Müslüman olup olmadığına bakılır ve eğer gayrimüslim ise hukuki olarak zimmî, harbî, harbî-müstemen statüsüne bakılırdı. Bu koşullara göre II. Mehmet döneminde Müslüman ve zimmi tüccarlardan alınan gümrük vergisi %4 olup, harbî tüccarlardan %5 gümrük vergisi talep edilirken, II. Bayezid döneminin II. Mehmet dönemine kıyasla karakteristik bir özelliği olarak vergilerde indirimle gidilmiş ve Müslümanlardan %1-2, zimmîlerden %2 ve harbîlerden ise %4-5 civarından gümrük vergisi alınmıştır. Ayrıca II. Mehmet döneminden önce kara ticaretinden vergi alınmazken, bizzat kendisinin emriyle kara gümrük noktalarından da gümrük vergisi talep edilmeye başlandı.¹⁰⁹

XVI. yüzyılda genel olarak Müslümanlardan %3, zimmîlerden %4, harbî gayrimüslimlerden ise %5 gümrük resmi talep edilirdi. XVII. yüzyılda ise gümrük vergilerinin genelinde %1'lik bir artış söz konusudur. Gümrük vergisi oranlarının zamanla artış göstermesi, %5-%6'lık oranlara çıkmasının sebebi, *kassabiye* adı verilen ve yeniçerilerin bir nevi gıda ihtiyaçlarının karşılanması için alınan %1'lik verginin gümrük noktalarına yansıtılmasından dolayı ortaya çıkmıştır. Zira XVII. yüzyılın başlarına bakıldığında, kayıtlı olan yeniçerilerin sayılarının artmasıyla bu askerlerin giderleri XVI. yüzyıla nazaran neredeyse dört katı artmış bulunuyordu. Kassabiye vergisi, XVII. Yüzyılın ilk çeyreğinde tedavüle konulmuş ve hatta Osmanlı başkentinde veziriazam ile yabancı ülkelerin sefirleri arasında büyük bir diplomatik krize sebebiyet vermiştir. Taraflar birbirlerini ticari faaliyetlerinde kısıtlama, müzakereleri durdurma v.b. yollardan tehdit etmişlerdir. Nihayetinde ise bu tarihlerde %1'lik artışın dış değil, iç gümrüklerden tahsil edileceğine dair bir karar alınmıştır.¹¹⁰

¹⁰⁸ Abdülkadir Şener, “İslâm Hukukunda Gayr-ı Müslimler”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler (Birlikte Yaşama Kültürü)**, c. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 2014, s. 115,116.

¹⁰⁹ K. İlker Bulunur, “Kanunnamelere Göre Erken Dönem Osmanlı Gümrük Sistemi”, **Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi**, Ed. Arif Bilgin ve Burhan Çağlar, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 28-30.

¹¹⁰ Özvar, a.g.m, s. 113-115.

Gümrük işletmesine dair başta büyük şehirlerin ve liman kentlerinin özelinde iskele kanunnameleri bulunmaktadır. Kanunnameler genel itibarla padişahın koyduğu kanunların bir derleme hali olup, hangi vergilerin hangi durumlarda ve kimler tarafından ne miktarlarda alınacağı, eşyaların hangi koşullarda vergiye tâbi olunacağına dair hükümleri ihtiva etmeleri bakımından gümrükler için bağlayıcı metinlerdir. Bu metinler sancaktan sancağa değişiklikler gösterebilirdi. Sahil gümrükleri özelinde malların iskeleye indirilmesi, geminin limana demirlemesi, bir gemideki malın başka bir gemiye aktarılması v.b. durumlarda gümrük vergisinin alınıp alınamayacağı hususundaki kuralların bir kısmı kanunname metinlerinde yazılıdır.¹¹¹

Bilhassa yeni fethedilen bölgelerin kanunnamelerinde, şehir halkından olanlar ve şehre dışardan gelenlerin yaptıkları ticaretten alınan vergileri oranları birbirinden farklıydı. Daha evvel bahsedildiği üzere esasında Osmanlı gümrüklerinde alınan vergiler, tüccarların dinî intisabına göre şekillenmiş olsa da bazı istisnalar mevcuttur. Bir istisnaya Akkirman gümrüğünde rastlamak mümkündür. Akkirman gümrüğündeki vergilendirme tüccarın dini intisabına değil, Akkirman'ın yerli halkından olup olmamasıyla ilgiliydi. Buna göre, Akkirman'ın yerli halkının yaptığı ticaretten %2, Akkirman dışından gelip ticaret yapandan %5,5 ve Rus tüccarlardan %3,3 transit geçiş vergisi alınmaktaydı. Akkirman'ın 1484 tarihli kanunnamesinde yer alan bu bilgiler ve vergilendirme ölçütleri çok uzun sürmemiş olmalıdır. Zira Osmanlıların fethettikleri bölgedeki kaideler ve kanunlar zaman içerisinde fakat net bir mahiyette değiştirilmekteydi. Nitekim 1505 yılına ait Akkirman'ın gümrük defterleri incelendiğinde, gümrük vergilerinin yukarıda zikredilen oranlarda alınmadığı saptanmıştır. 1570 tarihli Akkirman İskelesine ait kanunnameden itibaren ise Osmanlı Devleti'nin klasik vergilendirme ölçütlerinin Akkirman'ın kanunlarına da yansıdığı bilinmektedir.¹¹²

Gümrük tarifesi uygulaması getirilmeden evvel, Osmanlı gümrüklerinde vergilendirme malların kıymeti (ad valorem) üzerinden yapılmaktaydı. Gümrük vergisinin hesaplanması sırasında, önce malın gittiği bölgedeki kıymeti-fiyatına (rayiç) bakılır ve o kıymet üzerinden tüccarın İslam hukukuna göre hangi statüde yer aldığına ve sonra bu statüye göre kanunnamelerce de belirlenmiş olan yüzdelik oran üzerinden tüccarın ödemesi gereken miktar belirlenirdi.¹¹³ Malın cinsine göre balya, denk, kantar, zira veya okka ölçekleri yardımıyla bir sonuca varılırdı. Vergilendirme sırasında gümrük görevlileri ile tüccar arasında bir anlaşmazlık meydana gelirse gümrük vergisi aynî olarak, yani vergilendirilecek üründen muayyen bir miktar alınmak suretiyle vergi tahsil edilirdi. Gümrük

¹¹¹ Bulunur, “Kanunnamelere Göre Erken Dönem Osmanlı Gümrük Sistemi”, s. 23-24. Kanunnamelerde gümrük ve gümrük vergilerine dair serbestiler, yasaklar ve muafiyetlerin yanında canlı-cansız, taze-kuru ve her türlü ticari mallardan alınacak vergi oranları ile ilgili kurallar eyalet ve sancak kanunnamelerinin dahilinde, *Ahvâl-i İskelehâ ve Benâdir, Kanunnâme-i İskele-i Trabzon, Kanunnâme-i İskele-i Keçe* v.b. başlıklar halinde derlenmiştir. Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, c. 6, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 121, 573.

¹¹² “Bu ikinci kanunnamenin klasik Osmanlı kanunnamelerindeki özellikleri taşıdığı hemen görülmektedir.” Bulunur, “Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaret Tarihine Katkı: Akkirman Gümrüğü (1505)”, s. 533,534.

¹¹³ Bulunur, “Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaret Tarihine Katkı: Akkirman Gümrüğü (1505)”, s. 554.

tarifeleri ise XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren uygulanmaya konmuştur.¹¹⁴ Gümrük tarife defterlerinin öncesinde, XVII. yüzyılın ikinci yarısında istisnai bölgelerde ve istisnai mallar üzerinde birtakım tarifeler getirilmişti; örneğin İskenderun ve Halep'te bazı mallardan ve İstanbul ve tevâbii gümrüğünde ise özellikle çukalardan alınacak vergi miktarları tarifeye bağlanmıştır.¹¹⁵ Gümrük noktalarında ticarete konu olan malların kıymetini ve bu kıymet üzerinden alınacak olan gümrük vergisini belirleyen görevli bölgeden bölgeye değişiklik göstermekle beraber, *mubassır* veya *muhammin* idi. Bununla beraber gümrük vergisini belirleme sorunu, gümrük tarife defterleri oluşturulana değin her daim mültezim ile tüccarı ihtilafa yöneltmiştir.¹¹⁶

Özellikle İstanbul gümrüğüne gidecek olan tüccarlar, varış noktasındaki gümrüğe gidene kadar yol üzerindeki diğer gümrüklere vergi ödemezdi. Yani gümrük resimleri genellikle varılan bölgenin gümrük noktasına ödenirdi. Bunun dışında ise yol üzerindeki diğer gümrük noktalarına geçiş resmi ödenerek yola devam edilirdi. Ancak tüccar yol üzerinde malını satma girişiminde bulunursa veya balyaları ve iplikleri çözerse ki buna *denkini çözmek* denirdi, bu durumda bulunduğu bölgenin gümrüğüne vergisini ödemek durumunda kalırdı.¹¹⁷ Karadan yapılan ticarete mallardan gümrük resmi alınabilmesi için, yüklerin ipleri ve balyaların açılması gerekiyordu.

Deniz ticaretinde ise özellikle ülke dışından getirilen mallar, gemiden indirilirse veya iskelede bir gemiden bir başka gemiye aktarıldığı anda gümrük vergisi alınmaktaydı. Buradaki kıstas, malların çözülüp gemiden indirilmesi olup malların satılıp satılmamasına bakılmazdı.¹¹⁸ Bununla beraber bölgesel farklılıklardan kaynaklanmış olacak ki, bazı iskelelerde mallardan gümrük vergisi alınabilmesi için geminin demirlemiş olması yeterliydi. Ancak Trabzon örneğinde olduğu gibi, eğer bir gemi olumsuz hava şartlarından dolayı limana sığınmak zorunda kalmışsa ondan gümrük vergisi talep edilemeyip, bu husus bilhassa iskele kanunnamelerinde belirtilmişti.¹¹⁹

İç veya dış ticarete, Osmanlı ülkesindeki limanlar arasında ticaretini yürüten bir gemiden, bir defa gümrük vergisi alınmışsa mallarını gemiden indirmediği sürece bir başka bölgede gümrük vergisi alınmazdı. Bu gibi durumlarda, tüccarların ellerinde bulunan gümrük vergilerini ödediklerine

¹¹⁴ Halil Sahillioğlu, “1763’de İzmir Limanı İhracaat Gümrüğü ve Tarifesi”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, sy. 8, 1968, s. 53.

¹¹⁵ Kütükoğlu, “Gümrük”, s. 265.

¹¹⁶ Bulunur, a.g.e., s. 27. Vergilendirme işlemi malın kıymeti üzerinden (ad valorem) yapılmaktaydı. Malların kıymetlerinin saptanması ise lokasyon piyasasındaki rayiç fiyatlar üzerinden yapılırdı.; Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 250.

¹¹⁷ Özvar, a.g.m, s. 114-115.

¹¹⁸ Bulunur, a.g.e., s. 30.

¹¹⁹ M. Tayyip Gökbilgin, “XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, **Belleten Dergisi**, c. 26, sy. 102, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1962, s. 299.

dair bir belgenin, bir *tezkiirenin*, olup olmadığını bakılmaktaydı.¹²⁰ Ancak kanunlara aykırı olarak gümrüğü ödenen mallardan tekrar gümrük talep edilmesi olayları da yok değildi. Örneğin, bir grup Müslüman ve zimmî tüccarlar, Acem diyarından getirdikleri emtianın vergisini Erzurum gümrüğüne ödedikten sonra, Trabzon iskelesine geldiklerinde burada kendilerinden kanuna aykırı şekilde tekrar gümrük vergisi talep edilmesi üzerine merkeze bu durumu bildirip kendilerinden kanuna aykırı olarak ikinci kez gümrük vergisi talep edilmemesi için bir emir yazılmasını rica etmişlerdi. Bunun üzerine kanuna aykırı gümrük vergisi talep edilmemesi hususunda Batum beylerbeyi ve kadısına merkezden bir emir gönderilmiştir.¹²¹

Gümrük eminleri ne kadar fazla vergi toplamaya¹²² ve kaçakçılığı önlemeye çalışmışsa, riski göze alabilen tüccarlar da bir o kadar vergi kaçırmaya uğraşmışlardır. Zira tüccarlar yaptıkları ticaretten en az masrafla en ziyade kar elde etmeyi amaçladıklarından, zaman zaman devletin getirmiş olduğu vergilere tepki gösterebiliyorlardı.¹²³ Kaçakçılıkta tüccarların sıklıkla başvurdukları yöntemler arasında karada tüccarlar için belirlenmiş rotaların dışına sapmak, denizde ise merkezi gümrük noktasına uzak yerlerde mal indirip yüklemektir. Bunların dışında daha organize şekilde planlanmış kaçakçılık yöntemleri de bulunmaktaydı. Tüccarlar ile yerel esnaflar arasında zaman zaman gümrük vergilerinden kaçınmak maksadıyla organizasyonların kurulduğu vakidir. Esnaflar, gümrük noktalarına varmadan bir önceki konaklama noktalarına giderek, tüccarlarla orada görüşüp, malları kendi bineklerine yükleyerek şehre getirip, sanki kendi dükkanlarına ait olan mallarmış gibi gösterirlerdi.¹²⁴ Bu hususta devletin aldığı önlemlerin başında kaçakçılığın önlenmesi için çıkartılan fermanlar gelmekle beraber, suçluyu teşhir etme, kaçırılan mallara devlet adına el koyma¹²⁵ veya tüccarın bir sonraki ticaretinde mallarından iki katı vergi almak gibi ceza ve önlem metotları kullanılırdı.¹²⁶

¹²⁰ Bulunur, a.g.e., s. 38.

¹²¹ BOA., A.DVNSMHM.d, nr. 78, s. 723.

¹²² Gümrük eminlerin vergilendirme hususunda zaman zaman aşırıya kaçarak kanunlara aykırı hareket edebiliyorlardı. Örneğin Ekim 1629 tarihli bir belgede, Kıbrıs'a mavnaları ile gelen Venedik tüccarlarına ümenâ tarafından safran yerine zorla tuz aldırılmak istenmesi ve cebren beş yüz kuruş talep edilerek kendileri için aldıkları arak ve hamrdan gümrük vergisi alınmazken bunlardan gümrük talep edilmesi ve ellerinde bulunan ahidnâme-i humâyûna mugayir tekalifler teklif edilmesi üzerine, bu hususta, bu türlü şeylere engel olunması için Kıbrıs beylerbeyi ve defterdarı ile Lefkoşe kadısına bir hüküm gönderilmiştir. Durmuş Kandıra, **84 Numaralı Mühimme Defter (Tahlil-Metin)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995, s. 64.

¹²³ Mayıs 1631 tarihli bir belgeden Selanik'te karadan yapılan ticaretten de artık vergi alınacağına ve bunların kayıt altına alınacağına dair bir haberin bölgedeki tüccar grubunu rahatsız etmesi ve gümrük emini olan Avraham'ın evini basıp yağmaladıktan sonra mahkeme önüne kadar yürümeleri bu nevi tepkilerdendi. BOA., **85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042) / 1630-1631 (1632)) Özet – Transkripsiyon – İndeks**, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2002, s. 139.

¹²⁴ Özvar, a.g.m, s. 117.

¹²⁵ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 252.

¹²⁶ "Evvelce, gümrükten kumaşını saklıyan tacirden ceza olarak (siyaseten), emin ve âmil tarafından iki misli gümrük alınır, fakat evvelce böyle bir kumaş sahibine iade edildiği halde, şimdi bu kumaşın beylik için zabt olunması emredilmektedir." Gökbilgin, a.g.m, s. 298, 299.

Gümrük vergilerinden muaf olma hakkı devlet tarafından verilen bir ayrıcalıktı. Ancak bu ayrıcalığa nail olabilmenin yolu genellikle devletin menfaatleri için çalışmaktan, yani devletin buyurduğu işleri yapıyor olmaktan geçmekteydi. Cezayir gazilerinden olan Kara Hacı ve Hacı Mehmed adlı reislerin “*dîn ü devlet ve uğur-ı hümayûnumda hıdemât-ı meşkûresi vücûda gelüp Boğaz Kal’ası’nda ve vardıkları yirlerde ve iskelelerde gemilerine tecâvüz olunmayup ve gümrük ü resm gibi nesne taleb olunmamak bâbında fermân-ı âlîşânum sâdır olmuştur.*”¹²⁷ örneğindeki gibi din, devlet ve padişah uğrunda yaptıkları hizmetlerinden dolayı gümrük vergilerinden muaf tutulma durumları vardır. Yine Küre-i Mamûre’deki madenin su basmasından ve buranın işin ehli olmayan mültezimler tarafından idare edilmesinden dolayı harabe olması üzerine hükümet tarafından görevlendirilen Kapıcıbaşı Mehmed’e, İstanbul’dan bir miktar bakır verilerek bunların Kefe’de satılması ve satıştan elde edilen parayla da madenin ihyası için mühimmat ve köle tedarik edilmesi tembih edilmiştir. Tüm bu alım-satımlar esnasında kendilerinden zarar-ı kassabiye, dellâliye ve gümrük dahil hiçbir şekilde vergi talep edilmemesi için Kefe beylerbeyi, kadısı ve müfettişine bir emir gönderilmiştir.¹²⁸ Bir başka kayıta ise Nakşa adasından elçilik vasfıyla İstanbul’a gelmekte olan Nikola, hediye mahiyetinde yanında 500 zirâ kemha kumaş getirmiş ve kendisinden hiçbir şekilde gümrük vergisi talep edilmemesi adına Sakız Adası’na kadar yol üzerinde bulunan iskele eminlerine bir emir gönderilmiştir.¹²⁹

1.2.2. Ahidnameler, Kanunnameler ve Devlet

Tıpkı Roma ve Bizans imparatorluklarında olduğu gibi¹³⁰ Osmanlı İmparatorluğu’yla da yabancı devletler arasında ticarete konu olan her türlü eşyanın alışverişi yapılırken, bunun yanında yabancı tüccarlar tarafından da iyi şekilde bilinen ve Osmanlı ülkesinden bilhassa deniz yoluyla çıkarılması yasak olan eşyalar da bulunmaktaydı. Bu yasakların temellerinde ise erken modern devletlerin çoğunda görülen üretimin kısıtlı halde olması, iç piyasa dengesinin korunması içgüdüsü ile ticarî, askeri ve siyasi politikalar için önemli olan eşyaların elde bulundurulması gibi sebepler yer almaktaydı.¹³¹ Devlet tarafından ihracı yasaklanmış malların, eğer ihracatı yapılsaydı gümrüğe getireceği refiye resminin hesaplaması yapılarak, hazinenin mültezimden alacağı irsaliyeden mahsup edilmekteydi. Ancak devlet genelde gümrüğün belirttiği meblağın yarısını mahsup ederdi.

¹²⁷ BOA., 85 Numaralı Mühimme Defteri, s. 259.

¹²⁸ BOA., 82-1 Numaralı Mühimme Defteri (1027-1028 (1042) / 1618-1619) Özet –Çeviriyazı, Devlet Arşivi Başkanlığı, İstanbul, 2020, s. 197.

¹²⁹ BOA., 82-1 Numaralı Mühimme Defteri, s. 371.

¹³⁰ Roma ve Bizans imparatorluklarında da tıpkı Osmanlılarda görüleceği gibi stratejik bakımdan önemli eşyalara ihracat yasakları getirilmişti. Bu metalar arasında buğday, şarap, zeytinyağı, ipek, demir, silah v.b. metalar zikredilebilir. İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 247.

¹³¹ Yasaklanan metalar zamana, siyasete ve iç piyasanın duruma göre değişiklikler gösterirken, genel olarak hububat, pamuk, yün, deri, meyve-sebze ve madenlerden oluşturulan kabarık bir ihracı yasaklar listesinin olduğunu belirtmek gerekir. Zeki Arıkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)”, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1991, s. 283.

Yine de gümrük emini her hesap döneminde hazineye, ihracı yasak mallardan dolayı kaynaklanan reftiye kaybını gösterir ve hazine bunu alacaklarından mahsup ederdi.¹³² Osmanlı ekonomisinde öncelikle mirî ihtiyaçların giderilmesi kaygısı ön planda bulunduğundan, gümrükhanelere gelen mallardan, evvelâ devlet *narh-ı ruzî* üzerinden kendi ihtiyacı kadarını alır ve arta kalan mallar bundan sonra tüccar ve esnafa dağıtılırdı. Devletin gümrükhanelere olan bu müdahaleleri, kıtlık, savaş gibi genellikle olağanüstü hallerde gerçekleşmiş olup, bunun dışında özellikle devletin ihtiyaç duyduğu ya da ihracı yasak olan malların yabancı tüccar gemilerine kaçak yollarla satılması söz konusu olduğunda bu müdahaleler gerçekleşebiliyordu.¹³³ Bir gümrük bölgesinin gelirleri bariz surette düşüş eğilimindeyse de devlet bu gümrüğe müdahale edebilirdi. Örneğin hükümet, Abaza Mehmed Paşa isyanından dolayı gelirleri hayli düşen Erzurum gümrüğünün ihya edilmesi için, Halep gümrüğünde başarılı işler yapmış ve gelirlerin artmasını sağlayan Sanos Çelebi'yi Erzurum'a davet etmiş ve Erzurum gümrüğünün gelirleri aylar içerisinde %100'lük bir artış göstermiştir.¹³⁴

İstanbul başta olmak üzere kalabalık merkezlerin iâşesini temin etmek, sanayi devrimi öncesi toplumlarda neredeyse hatasız bir organizasyonu gerektiriyordu. Başta gıda olmak üzere şehir halkının ihtiyacı olan hammaddelerin eksikliği veya tedarikinde yaşanan bir gecikme birçok iş kolunun durmasına ve ihtiyaçların karşılanamamasına sebebiyet verebiliyordu. Örneğin Nisan 1608 tarihli bir kayıta, İstanbul Kumkapı iskelesine gelmesi gereken odun ve kütüklerin, iskeleye varmadan önce bir grup Ermeni tüccar tarafından usulsüz biçimde satın alınıp kendi özel mahzenlerine depolamalarından dolayı, İstanbul halkı odun ve kütük bulmakta zorluk çekmiştir. İstanbul halkı bu tüccarlardan odun istediklerinde ise piyasanın çok üzerinde fiyatlar verdiklerinden dolayı bu mesele divan-ı hümayuna intikal ettirilmiştir. Divandan çıkan kararın neticesinde, bundan sonra ihtiyaç sahipleri odun ve kütük ihtiyaçlarını karşılamadan, başka kimsenin odun ve kütük satın almamasına dair bir emir çıkartılmıştır.¹³⁵ Devletin merkezinden çıkan bu ve benzeri kararların belli bir iktisadi ilkeye dayandığını söylemek mümkündür. *Provizyonizm* adı verilen bu ilke, başta devlet ve devletin işleyişindeki mekanizmalar ile toplumun ihtiyaçlarına en ziyade şekilde cevap verebilme pratiğine dayanmaktaydı. Bunun yolu ise arzı her daim yüksek tutmaktan geçmekteydi. Arzı yüksek tutabilmek için, üretimi daima işlevsel kılp, bu işlevselliğin müdavemeti içinse devlet müdahalesi ile denetimi sıkı tutmak gerekmekteydi. Bu ilkeye göre, üretimden elde edilen ürünler öncelikle devlete, bölgesel ekonomilere ve kalabalık nüfusa dağıtıldıktan sonra eğer elde kalırsa ihraç edilebilirdi.¹³⁶

¹³² Kocakaplan, a.g.e, s. 126-127, 234.

¹³³ Bulunur, a.g.e., s. 61,62.

¹³⁴ Pamuk, a.g.em., s. 537.

¹³⁵ BOA., A.DVNSMHH.d, nr. 76, s. 28.

¹³⁶ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, c. 2, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2022, s. 22-23.

Osmanlı Devleti ile ilk ticarî girişimlerde bulunan devletler, Osmanlı'nın kurulmuş olduğu coğrafyada sınırdaşı olan Bizans Devleti ve Osmanlı ile birlikte diğer Türk beylikleriyle de ilişkiler kurmuş olan Ceneviz, Venedik, Floransa, Dubrovnik, Katalanlar, Napoli gibi devletlerdi. Daha sonra genel itibarla bunları Fransa, Avusturya, İngiltere, Hollanda v.d. takip etmişlerdir.¹³⁷ Osmanlı Devleti, devletlerarası ticarî ilişkilerini *ahidnameler*¹³⁸ yoluyla sürdürmekteydi. Kapitülasyon, yani imtiyaz, ahidname denilen bir belge ile verilmekteydi. Ahidnamelere bakıldığında bunlar tek taraflı olarak, bir yerde Osmanlı'nın ticari münasebette bulunduğu devlete bir lütfu olarak sunulmaktaysa da ticarete yazılı olmayan mütekabiliyet ilkesi gereğince Osmanlılar da benzer ayrıcalıkları kendi tüccarları için beklerlerdi. Nitekim somut bir örnek olarak Venedik'te Müslüman tüccarların konaklamaları için kurulmuş olan *Fondaco Dei Turchi* bunun bir göstergesidir.¹³⁹

Ahidnameler berat suretinde olup padişahın şahsı ile mukayyetti. Yani her padişah cülusu sırasında bu antlaşmalar tecdid edilirdi. Ahidname verilirken padişah, Avrupa'da bir müttefik edinmeyi, mali çıkarları, milletin ihtiyaç duyduğu emtianın temin edilmesi, hazineye nakit giriş v.b. hususları gözetirdi.¹⁴⁰ Yabancı devlet tüccarlarına tanınan müstemen statüsünden, Osmanlı tebası olan gayrimüslimler de faydalanmak isteyerek, ödeyecekleri birtakım vergilerden kurtulmak amacı güdüyorlardı. Nitekim bu uğurda müstemen tüccarlarla genelde din ve özellikle de dil ortaklığı üzerinden beraber iş yapabiliyorlardı. Ancak Osmanlı tebasından birinin müstemenler ile ortaklık kurabilmesi için konsolosluk yakınlarında ikamet etmesi de gerekirdi.¹⁴¹ Ticarî maksatlarla hazırlanan ahidnamelerin içeriği genel olarak; eman olunan tüccardan haraç vergisinin alınmaması, yaşayış biçimlerine karışılmaması, mallarına halel getirilmemesi ve hayatını kaybeden bir tüccarın malı-mülkü kadı marifetiyle varislerine tevarüs ettirilmesi ile bir Müslüman ile bir müstemen tüccar arasında meydana gelecek anlaşmazlıkların kadı mahkemesince ve bir tercüman eşliğinde çözüme kavuşturulması v.b. hususlar yer alırdı.¹⁴²

1601 tarihli ahidname ile İngiltere, Dubrovnik'ten sonra gümrük vergisini %3'e düşüren ikinci Avrupa ülkesi olmuştur. Bu imtiyazı daha sonra 1612 tarihinde Hollanda elde etmiştir. Elde edilen çeşitli imtiyazlar arasında; yeniçerilerin et ihtiyacının karşılanması için alınan %1'lik zarar-ı kassabiye vergisinden muaf tutulma, İstanbul'da bir iskelede gümrük vergisi ödendikten sonra başka bir iskelede gümrük verilmemesi, Marmara'dan ayrılan bir tüccar gemisinin en son hisarlar

¹³⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, s. 638.

¹³⁸ Osmanlı klâsik çağında yabancı devletlerle yapılan anlaşma ve imtiyazlar için ahidnâme tabiri kullanılırdı. 19. yüzyıl itibariyle de muahede tabiri kullanılmıştır. Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 163.

¹³⁹ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 238.

¹⁴⁰ Halil İnalçık, "İmtiyâzât", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, c. 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 246.

¹⁴¹ Kocakaplan, a.g.e, s. 120.

¹⁴² Mübahat S. Kütükoğlu, "Ahidnâme", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, c. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 538.

bölgesinde aranması, altın ve kuruştan vergi alınmaması, metaların gemiden indirilmediği sürece vergiye tâbi tutulmaması, *selametlik akçesine*¹⁴³ sınır getirilmesi gibi muafiyetlerdi. Ahidnameler ile ihracı yasaklanmış mallara dahi izin verildiği olmuştur. Örneğin 1612 yılındaki Hollanda'ya verilen ahidnamede, pembe, rişte-i pembe, sahtiyan, gön, balmumu gibi ihracı yasak malların Hollandalı tüccarlar özelinde ihracına müsaade gösterilmiştir. Hollanda, bilhassa bu imtiyazı uzun uğraşlar sonucunda elde etmiş olmalıdır. Daha önce ferman ve kişilere özel çıkarılan beratların dışında bu şekilde bir imtiyaz görülmemiştir.¹⁴⁴

1.2.3. Gümrük Eminleri ve Personel

Osmanlı gümrüklerinde çalışan personellerle ilgili bilgilere, genellikle devlet arşivlerinde bulunan belgelerde yer alan atama kayıtlarından veya yapılan bir iş esnasında zikredilen görevin niteliği ile görevi yapan kişilere dair bilgilerden erişilmektedir. Nitekim gümrüklerde personeller arasında başta gümrük emini olmak üzere, gümrükteki ticari faaliyetleri kaydedip belge işlerini yürüten gümrük katipleri, gümrükten vazife maaşı alanların kaydını tutan vazife katipleri, gümrüğe gelen malları tartan kantarcılar, gümrüklerin güvenliğinden sorumlu olan gümrük muhafızları, bekçiler veya kolcular, gelen malları kontrol edip aynı zamanda kıymetini belirleyen muhamminler veya mubassırlar, gümrükteki malların güvenliğini sağlayan ambarcılar ve para bozma, para birimi değiştirme v.b. işlerle ilgilenen sarraflar zikredilebilir.¹⁴⁵ Rodosçuk gümrüğü örneğinde olduğu gibi, bazı gümrük noktaları ve iskelelerde, gümrük sisteminden müstakil olsalar da bölük hamalları bulunmaktaydı. Bu esnaf grupları ticarî metânın gemilerden indirilip bunların ambarlara, mahzenlere ve kapanlara taşınması işini üstlendikleri gibi, adı geçen depolama merkezlerindeki malların gemilere taşınıp yüklenmesi işini üstlenmekteydiler.¹⁴⁶

Bu görevliler arasında gümrüklerin yönetiminde birinci dereceden rolü olan eminlerden bahsetmek gerekir. Eminler devletin ve bilhassa hazinenin çıkarları doğrultusunda işlerin usulüne uygun mahiyette yürütülmesini denetleyen ve yürüten kişilerdi. Bunun için bu görevi üstlenecek kişilerin güvenilir kimseler olmasına dikkat edilirdi. Nitekim emin kelimesi de “*kendisine bir şey emanet edilen güvenilir kimse, mutemet*” anlamına gelmektedir.¹⁴⁷ Eminler yaptıkları vazifelerin niteliğine göre gümrük emini, arpa emini, tersane emini, bina emini, harc-ı hassa emini, koyun emini,

¹⁴³ “Bu resme maliye ıstılahı olarak aynı zamanda ‘geçit resmi’, halk dilinde ‘toprak bastı parası’ denirdi.” Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 153.

¹⁴⁴ Bulunur, a.g.e., s. 98,100.

¹⁴⁵ Kocakaplan, a.g.e, s. 100.

¹⁴⁶ Ekin, a.g.m., s. 39.

¹⁴⁷ Halil Sahillioğlu, “Emin”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 11, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 111.

nüzul emini v.b. tanımlamalarla işin başına getirilir ve görevleri mukabilinde belirli bir ücret alıp ancak işin sonunda meydana gelen kara veya zarara ortak olmazlardı.¹⁴⁸

Gümrüklerde toplanan vergilerin kaydedilmesi, toplanan gelirin hazineye ve hazinenin belirlediği bölgelere irsal edilmesi, gümrüklerdeki geçişlerin kontrol edilmesi, çalışanlara maaşlarının ödenip işlerinin denetlenmesi gibi birçok meseleden gümrük eminleri sorumluydu. Tüccarlar gümrük emininin izni olmaksızın mallarını gemilere yükleyip gemilerden indiremedikleri gibi eminin müsaadesi olmadan limana giremez veya limanı terk edemezlerdi.¹⁴⁹

Eminlerin bahsedilen bu görevlerinden başka, devletin merkezinden gönderilen emirler ve bu emirlerde yer alan hususi isteklerin de eminler tarafından yerine getirilmesi istenirdi. Eminlerin görevleri arasında bir istisnayı teşkil ediyor olsa da yabancı devletlerde bulunan Osmanlı tebaasından olan tüccarların konsolosluk hizmetleri ile gümrük bölgesiyle merkez arasındaki istihbarat muhaberatının sağlanması görevinin Ploçke gümrük eminine deruhte edilmiş olduğu bilinmektedir.¹⁵⁰ Bunun dışında çoğu gümrük eminin yaptığı görevler arasında, donanma-yı Hümayun için peksimet hazırlanması¹⁵¹, çeşitli nedenlerden dolayı köyünü terk edip başka bölgelere yerleşmek isteyen reyanın bu hareketlerine müsaade gösterilmemesi¹⁵², çeşitli ülkelerden gelip giden elçilerin yollarda yiyecek içecek ve güvenliklerinin temin edilmesi ile kayık veya geminin tedarik edilmesi, merkezden görevlendirilen çavuşlara yol üzerinde gemi tedarik edilmesi¹⁵³, yine merkezden yola çıkarak Mekke ve Medine'ye surre emini önderliğinde giden surre alaylarının yol boyunca güzergahları üzerindeki iskele eminleri tarafından kılavuzluk, mihmandarlık v.b. ihtiyaçlarının karşılanması gibi daha birçok farklı görevlendirmelerden bahsedilebilir.¹⁵⁴ Örneğin

¹⁴⁸ Sahillioğlu, "Emin", s. 112.

¹⁴⁹ "Kimesne emin ma'rifetsiz gemisine bâca müte'allik olan esbâbı ve gayrı esbâbı tahmil eylemeye ve gemisinden ihrâc itmeye tahmil idüp çıkardığı esbâbı emin ma'rifetiyle yükledüb ve ihrâc eyleye şöyle ki bade't-tenbîh emr-i şerîfe muhâlif emin ma'rifetsiz gemilerden esbâb çıkarub tahmil idenler zâhir olduktan sonra emin ma'rifetsiz gemilerine tahmil idüp ve gemilerinden çıkardıkları esbâbı der-mahzen idüb emin ma'rifetiyle mühürleyüb ve kimlerin idüğün ve cümle ne mikdâr ve cins esbâb mühürlenüb der-mahzen olduğun defter idüb defteri imzâlayub dergâh-ı mu'allâma gönderesin.." Bulunur, a.g.e., s. 55.

¹⁵⁰ Zikredilen bu görev, Osmanlı gümrük eminlerinin görevleri arasında bir istisnayı teşkil etmektedir. Ancak yine de konu bağlamının dışına çıkılmadan bahsedilmeğe değer görülmüştür. Buna göre, Osmanlı-Dubrovnik sınırında yer alan Ploçke gümrüğünde bulunan gümrük emininin tek vazifesi, bu noktadan gelen giden mallardan vergi tahsil etmek değildi. Bundan başka Osmanlı reayasının Dubrovnik resmi yetkilileri ile olan ilişkilerinde bir aracı rolü üstlenmesi sebebiyle bir nevi konsolosluk hüviyetine de sahip olduğu söylenebilir. Nitekim Osmanlı tüccarlarının Dubrovnik'teki faaliyetlerini belgelendirme, yönlendirme ve çeşitli evrak muamelelerini yapmalarında yardımcı olurdu. Ayrıca Bilhassa XVII. yüzyılda Avusturya ile Osmanlı arasında meydana gelen gergin olaylardan birinde, Dubrovnik üzerinden Osmanlı topraklarına sızmak suretiyle bilgi toplamaya gelen casuslar hakkında gümrük eminin valileri ve paşaları haberdar ettiği ve bu sayede Osmanlı aleyhinde gerçekleşecek olan büyük bir organizasyonun çöktürüldüğü gibi durumlar da söz konusudur. Cihan Yemişçi, "İktisadi Diplomati ve Hukuki Roller ile Dubrovnik Cumhuriyeti'nde Osmanlı Gümrük Emni (1430-1806)", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, c. 9, sy., 2, 2022, s. 440-443.

¹⁵¹ BOA., A.DVNSMHM.d, nr. 88, s. 34.

¹⁵² BOA., 83 Numaralı Mühimme Defteri (1036-1037 / 1626-1628) Özet – Transkripsiyon – İndeks ve Tıpkıbasım, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2001, s. 26.

¹⁵³ BOA., 83 Numaralı Mühimme Defteri, s. 28, 29.

¹⁵⁴ BOA., 85 Numaralı Mühimme Defteri, s. 115.

Çıldır beylerbeyinin on beş kadar adamı, yanlarında çuka, akmişe, tüfenk, eyer, tirkeş ve çeşitli esbab ve hırdavat yüklü bir kayıkla Trabzon iskelesine varmak için çıktıkları yolda, kendilerine hiçbir zarar gelmeden sağ salım bir şekilde gidecekleri yerlere varmaları için Trabzon-İstanbul arasındaki tüm iskele eminlerine emirler gönderilmiştir.¹⁵⁵ Bu minvaldeki iskele eminlerine gönderilen görevlendirmelere kayıtlarda çokça rastlanmaktadır.

1.3. Trabzon Gümrüğü ve Gümrük Mukataası

1.3.1. Trabzon Gümrüğünün Mali ve İdari Teşkilatı

Mukataa, Osmanlı hazinesinin en önemli gelir kalemlerini ve aynı zamanda kamu gelir-giderlerinin de yarısından fazlasını ihtiva eden bir sistemdi. Maliyenin çeşitli gelir kalemlerini birleştirmek suretiyle oluşturduğu birimlerdeki vergiler iltizam yöntemiyle, yani özel girişimciler – mültezimler vasıtasıyla hazineye aktarılırdı. Bahsi geçen kavramların Abbasiler devrinden itibaren kullanımda olduğu ve Osmanlı Devleti zamanına değin ve hatta Osmanlı Devleti zamanında dahi ihtiyaçlara göre evrimleştirildiği söylenebilir. Nitekim bu bölümde başta Trabzon gümrük teşkilatı olmak üzere, diğer gelir getiren teşkilatlara da değinilerek bu teşkilatlar mukataa ve iltizam sistemi çerçevesinde değerlendirilecektir. Gelirlerin nasıl pay edildiği, nasıl özel şahıslara devredildiği, bu şahısların toplumun hangi kesimlerini oluşturdukları, yapılan mukavelelerin içerikleri, süreç içerisinde hangi görevlilerin ne işlerle uğraştıkları ve meselenin Osmanlı maliyesi açısından nasıl değerlendirilebileceği gibi hususlar Trabzon’a ait şer’iyye sicillerine dayanarak cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

Sözlük ve ansiklopedilerde kesim, kesmek manalarına gelen mukataanın menşei Abbasiler devrine kadar uzanmaktadır. Büyük Selçuklu ve bilhassa İlhanlılar devirlerinde bu kavramın yaygınlaştığı söylenebilir. Nitekim kavram bakımından mukataanın “belirli bir miktar üzerinde karşılıklı anlaşma” anlamına geldiği¹⁵⁶, yani bir gelir biriminin karşılıklı olarak maktu hale getirilmesini ihtiva ettiği söylenebilir. Büyük Selçuklu devrinde toprak reformu çalışmalarıyla da ön plana çıkan büyük vezir Nizamü’l-mülk, Siyasetnâme adlı eserinde, askerî alanda başarıları bulunanlara arazileri mukataa, yani iktâ ettiğini anlatarak bu kişilerin çiftçilerden yalnızca belirli bir miktar mâl-i hakk talep edebilme yetkilerinin olduğundan bahsetmiştir.¹⁵⁷

Elbette zamanla birlikte bu kavramın muhtevası Osmanlı Devleti’ne gelene kadar ve Osmanlı Devleti zamanında dahi çeşitli defalar değişikliklere uğramıştır. M. Tayyip Gökbilgin, XV. yüzyıla

¹⁵⁵ BOA., A.DVNSMHM.d, nr. 78, s. 270.

¹⁵⁶ Genç, “Mukataa”, s. 129.

¹⁵⁷ M. Fuad Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2018, s. 88.

ait birtakım tahrir defterleri ile yüzyılın ortalarının önemli tarihçi ve düşünürlerinden Aşık Paşazâde ve Tursun Beğ'e atıflarda bulunarak, mukataa ıstılahının o dönemlerde vergi tarh edilmek anlamında kullanıldığı ileri sürmüştür.¹⁵⁸ Anlaşıldığı kadarıyla mukataanın ancak zaman içerisinde başlı başına mali bir birimi ihtiva eden bir kavram olarak “*hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer malî birim*” anlamında kullanılmaya başlandığı söylenebilir.¹⁵⁹ Bir başka deyişle mukataanın Osmanlı maliyesindeki karşılığının, çeşitli gelir kaynaklarını ihtiva eden bölünmüş ve parçalanmış birimler olduğu söylenebilir. Nitekim mukataa gelirleri gümrük vergileri, mirasa tabi olmayan araziler, padişah hasları, memleahalar, değirmenler, madenler, evlilik vergileri, para cezaları v.b. aynî-nakdî birçok gelirden oluşturulmuştu.¹⁶⁰

Mukataayı daha somut bir biçimde ele alabilmek için muhtevastaki şu özelliklerden bilhassa bahsetmek faydalı olacaktır; Mehmet Genç'in de belirttiği gibi, “*Mukataaların içerdiği vergi unsurlarının çeşitliliğiyle kapsadığı mekânın genişliği arasında genellikle ters orantı bulunur.*” Yani tek bir mukataada farklı vergi kalemleri veya farklı işlemler yer alabilmekte, bu da mukataayı kendi içerisinde bir merkeze bağlı kalmak koşuluyla mali anlamda çeşitli sınırlı birimlere ayırabilmekteydi. Bunun yanı sıra tek bir vergi kaleminden oluşan mukataalar, mekânsal açıdan daha geniş bir mukataa birimini ihtiva ederdi.¹⁶¹ Bu meseleye Trabzon gümrüğü mukataası özelinde değinilecek olursa, XVI. yüzyılda Trabzon gümrük mukataası “*iskele, tapu-yı geştihâ ma'a sakız-ı siyah ve selâmet-i geştihâ*” adı altında çeşitli mukataaları bünyesinde barındırmaktaydı.¹⁶² Ancak bu durumun sürekli bir halde değişiklik arz ettiğini belirtmek gerekir. Nitekim XVII. yüzyıla gelindiğinde Trabzon gümrüğü mukataası, *Gümrük-i Trabzon ve İhtisâb ve Mumhâne ve Marutka(?) ve Giresun'dan Gönye'ye Varınca Beytü'l-mal ve Tevâbiha*¹⁶³, yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru *Trabzon İskeleyi Gümrüğü ve İhtisâb ve Dellâliye ve Pencik ve Mizân-ı Harir ve Fûrûht-ı Nemek*¹⁶⁴ Mukataası, XVIII. yüzyılda ise Trabzon iskeleyi, Espiye iskeleyi, ihtisâb, dellâliye ve şemhâne mukataaları Trabzon gümrüğü mukataası dahilinde bulunuyordu.¹⁶⁵ Bundan hareketle, çeşitli iskelelerden, mumhaneden, ihtisabiye bedellerinden ve alım satım sırasında görev yapan simsarların bedellerinden, kantardan,

¹⁵⁸ “*Şehir kim mâmur oldu bu virdikleri evleri mukataaya virdiler, öyle olıcak bu halka dahi güç geldi, eyittiler kim; bizi memleketimizden sürdünüz getirdiniz bu kâfir evlerine, girû vermek için mü getirdiniz? didiler ve bâzısı avretini oğlanını kodı kaçtı Kula Şahin dirlerdi atasından kalmış bir vezir-i âkil vardı Pâdişaha eyder; Hey devletü Sultânım! Atan deden nice memleketler fethetti, hiçbirinde mukataa vâzî itmedi Sultanım dahi lâyük budur kim itmiye didi.*” Aşık Paşazâde'den alıntılanarak M. Tayyip Gökbilgin, **XV – XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı Vakıflar – Mülkler – Mukataalar**, İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1952, s. 87.

¹⁵⁹ Genç, “Mukataa” s. 129.

¹⁶⁰ Linda T. Darling, **Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi**, Çev., Adnan Tonguç, Alfa Basım Yayın Dağıtım, İstanbul, 2019, s. 87.

¹⁶¹ Genç, “Mukataa” s. 129.

¹⁶² M. Hanefi Bostan, **XV – XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s. 376.

¹⁶³ TŞS., nr. 1821-4, 112a/1.

¹⁶⁴ TŞS., nr. 1831, 78a/4.

¹⁶⁵ Aygün, **Trabzon Gümrüğü (1750-1800)**, s. 141.

tuz satışından ve Gönve ile Giresun arasında yer alan beytü'l-male ait muhallefat gelirlerinden alınan vergilerden oluşturulan bu mukataa birimine, belgelerde genel olarak *Trabzon Gümrüğü ve Tevabii Mukataası* denilmiştir.

Son olarak, mukataanın bu şekilde çeşitli vergi gelirlerine göre bölünmesinin temel sebebi, bir vergi kaleminde meydana gelebilecek negatif yönde bir değişikliğin, diğer vergi kalemleri tarafından sübvansede edilebilmesi veya oluşacak zararın mümkün mertebe sınırlandırılması ile tüm bunların öngörülebilir hale getirilmesi kaygılarından kaynaklanmaktaydı. Bunlara ilaveten, mukataaların bu şekilde bir merkez mukataa etrafında kısımlara ayrılmasıyla, toplanacak olan meblağın dengeli bir biçimde dağıtılması ve dolaylı olarak da bu oranların vergi mükelleflerinin ödeyebilecekleri bir bantta tutulması sağlanmaktaydı.¹⁶⁶ Mesela devamlı surette zarar eden Gönve gümrüğü, yılda 200.000 akçe bedelle XVIII. yüzyıl başında İstanbul gümrük eminiğine bağılı bulunan Trabzon gümrüğüne dahil edilmişti.¹⁶⁷ Zira o yıllarda Doğu Karadeniz'de Batum ve ona yakın Gönve kalesi, bölgenin savunması bakımından hayli önemliydi. Saldırı sırasında Trabzon dahil yakın yerlerden bu kalenin savunulması için asker gönderilmekteydi. Buradaki askerlerin maaşları ve maişeti için diğer ihtiyaçları etraftaki iskelelerin gümrük gelirlerinden karşılanmaktaydı.¹⁶⁸

Trabzon Gümrük Mukataasının Mültezimlere Tevcihi ve İltizamla İdaresi

Gümrük mukataalarının gelirleri devlete ait olup, devlet bu mukataaları çeşitli yollarla iltizam veya emanet denilen iki şekilde işletir ve vergilerini toplardı. Deruhde, tevcih, fûruht, ihâle, taahhüd tabirleriyle de ifade edilen iltizam, devlete ait herhangi bir vergi kaleminin devlet tarafından özel şahıslara belirlenen bir bedel karşılığında en az bir tahvil süresi için devredilmesi anlamına gelmekteydi.¹⁶⁹ Gümrük mukataasını bu yolla alan şahsa mültezim/amil denirdi. Mültezim, belirli bir bedel ödeyerek mukataanın gelirini toplama işini üstlenen kişiydi. Devlete ödediğı meblağdan daha fazla gelir elde ederse, bu gelir mültezimin hanesine yazılmaktaydı.¹⁷⁰ Belgelerde mültezimin mukataayı işletmesi ve bu gelirleri toplama yönetime *ber vech-i iltizâm* denmektedir. Trabzon gümrük mukataasını işleten mültezim ise belgelerde genellikle *Trabzon iskelesi mukâta'âtına ber vech-i iltizâm emîn olan Kuzgunzâde Mustafa Bey*¹⁷¹ veya *iskele-i mezbûrenin gümrük mukataâsına mültezim olan Bevvab Mehmed*¹⁷² gibi ifadelerle zikredilir.

¹⁶⁶ Genç, "Mukataa", s. 130.

¹⁶⁷ Aygün, *Trabzon Gümrüğü (1750-1800)*, s. 74.

¹⁶⁸ Faroqi, a.g.e., s. 112-113.

¹⁶⁹ Genç, "İltizam", s. 154.

¹⁷⁰ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunahım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Malî Tarih)*, Alan Yayıncılık, Baskı Yeri Yok, 1986, s. 21.

¹⁷¹ TŞS., nr. 1828, 63a/2.

¹⁷² TŞS., nr. 1828, 99a/2.

Herhangi bir mukataaya talip olacak kişi, bunun için mukataa nazırı veya müfettişi yoluyla bölgenin kadılığına başvurur veya divan-ı hümayuna talepname-arzname denilen bir istekte bulunurdu. Kadılık gerekli tahkikatı yapıp onayladıktan sonra merkeze bir arzname gönderir ve bu süreçleri sicile kaydederdi. Elbette bahsi geçen mukataaya doğrudan doğruya birden çok mültezim adayları da başvurabilirdi ki bu da rekabet seviyesi yüksek bir müzayedenin yaşanmasına sebebiyet verirdi.¹⁷³ Aralık 1633 tarihli bir kayda göre, Trabzon iskelesi ve tevabii mukataası iltizam üzere Kuzgunzâde Mustafa tasarrufunda iken, İstanbul’da Kapıcı Mehmed Bey hazineye fazladan 30.000 akçe peşinat teklif etmesi üzerine, Kuzgunzâde Mustafa gümrüğün elinden alınmaması için Kapıcı Mehmed’in teklifi üzerine 20.000 akçe daha zam yapmış ve Trabzon gümrüğünün bedeli bir anda 50.000 akçe zamlanmıştır. Sonuç itibariyle ihaleyi Kuzgunzâde Mustafa kazanmış fakat Kapıcı Mehmed’e 30.000 akçe ödemek durumunda kalmıştır.¹⁷⁴

Mültezimler mukataayı en az bir tahvil süresi olan üç yıllığına iltizama alırdı.¹⁷⁵ Nitekim bu süre üç ila on iki yıl arası değışirdi. Trabzon gümrüğü mültezimleri arasında geçen müzayede örneğinde olduğu gibi, en yüksek teklifle mukataayı almaya hak kazanan mültezimin mukataayı elinde tutacağı tahvil süresi ile mukataanın yıllık bedeli baz alınarak iltizamın toplam bedeli tayin edilir ve mültezim de bu bedel üzerinden maliyeye bir peşinat öderdi. Mültezim her ne kadar en az üç yıllığına mukataayı iltizamına almış bulunsa da ödemelerini yıllık olarak gerçekleştirirdi. Zira devletin giderleri yıllık olarak hesaplanmaktaydı.¹⁷⁶ İltizamın toplam değeri, tahvil olunan gün sayısına bölünürse iltizamın günlük tahsilat değeri, yani *kıste’l-yevm* bulunur. Günlük tahsilat değeri ise bir taksit dönemindeki gün sayısı ile çarpılırsa bir taksit miktarı belirlenirdi.¹⁷⁷

İltizam, malikâne ve esham uygulamalarını farklı açılardan ele alan Murat Çizakça, Osmanlı iltizam sisteminin, bir yerde devletin iç borçlanma yoluyla nakit ihtiyacını karşılaması olarak görmektedir. Nitekim devlet kendine ait bir gelir kaynağını veya çeşitli gelir kaynaklarından oluşan bir gelirler bütünündeki vergi toplama yetkisini, belirli bir peşinat ve geriye kalan bakiyenin vadelere bölünmesi karşılığında özel şahıslara belirli süreliğine devretmekteydi. Hülâsa, bu perspektife göre bu işleyiş sistemine iltizam, müzayedeyle vergi toplama yetkisinin mültezimlere devredildiği birime mukataa ve bu işi üstlenen şahsa ise mültezim denilebilir.¹⁷⁸

¹⁷³ Darling, a.g.e., s. 161.

¹⁷⁴ TŞS., nr. 1828, 18b/1.

¹⁷⁵ Tahvil sürelerinin üç yıl olmasının sebebi, geliri artıran veya geliri azaltan istisnai durumların birbirlerini nötrlemesi için yeterli olarak görülen sürenin üç yıl olmasından ileri gelir. Ahmet Tabakoğlu’nun *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* adlı eserinden alıntılanarak Fatma Şensoy, “Mukataalarda Muhasebe Kayıtları ve XVII. Yüzyıl Başında Bursa Mukataası Örneği”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 7, 2014, s. 224.

¹⁷⁶ Genç, “İltizam”, s. 155.

¹⁷⁷ Darling, a.g.e., s. 175.

¹⁷⁸ Murat Çizakça, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. yüzyıldan, XIX. yüzyıla)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 3, Ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 223-224.

Esasında nakit paranın sınırlı miktarda bulunduğu erken modern toplumlarda, piyasadaki nakit paranın daha ziyade hükümetin elinde ve kontrolünde bulunması önemliydi. Aynı zamanda piyasanın da nakit ihtiyacına hızlı cevap verilmesi elzemdi. Yerel bölgelerdeki devlet harcamaları, mukataanın iltizam veya emanet yoluyla yönetimine bağlı olmak üzere, mültezim ya da emin tarafından yapılmaktaydı. Örneğin kale muhafızlarının ücretleri, kale inşaatı masrafları, çeşitli memurların maaşları vs. mukataaların üzerine yazılır ve gelirlerin tahsili sırasında bu giderler mültezimin borcuna mahsup edilirdi. Bu açılardan bakıldığında iltizam sistemiyle hükümet, o dönemde toplanması zor olan vergilerin tahsili işini özel kişilere devretmiş, ulaşılması güç olan bölgelerdeki piyasalara nakit akışı sağlamış ve aynı zamanda vergi gelirlerini mümkün mertebe en ziyade ve en zahmetsiz bir biçimde hazinesine aktarmakla beraber nakit paranın taşınması sırasında meydana gelecek zaman ve para kaybından da kaçınmayı başaramıştı.¹⁷⁹ Aynı zamanda mukataa gelirlerinden toplanan vergilerin önemli bir kısmı, yerinde yapılan kamu harcamaları için kullanılmış ve bu sayede söz konusu gelirlerin hazineye taşınırken meydana gelecek zaman ve nakil maliyetinden de tasarruf edilmiştir.¹⁸⁰ Mesela 1 Temmuz 1647 tarihli bir kayda göre, Trabzon Kalesi'nin burçlarının tamire ihtiyacı olması hasebiyle, daha önceki yıllarda da olduğu gibi tamir ve bakım masrafları için gereken 28.000 akçenin Trabzon iskelesi gümrüğü gelirlerinden ayrılması işi, Trabzon beylerbeyi ve kadısına emredilerek gümrük eminden bu paranın tahsil edilmesi istenmiştir.¹⁸¹ Bunun dışında Rize kalesi muhafazasında bulunan sipahilerin, sağ ulufecilerin ve sağ gariplerin maaşlarının ödenmesi,¹⁸² yine benzer şekilde Trabzon kalesi muhafazasında bulunan sipahiler ve silahdarların maaşlarının ödenmesi¹⁸³, Trabzon iskelesinde çalışan hassa harcı katibinin maaşının ödenmesi¹⁸⁴ ve kale tamirinin yanında kale mühimmatının temini, tersanenin tamiri, kalede muhafazada bulunan beşli askerlerinin maaşları ve daha bahsedilebilecek birçok türden meslek ve bu meslekleri icra edenlerin maaşları Trabzon gümrüğünden ödenmekteydi.¹⁸⁵ Az evvel bahsedildiği gibi bu harcamaların hemen hepsi devlet adına yapılmakta olup, ulaşılması güç olan ücra noktalarda devlet adına çalışanların maaşları dahi gümrük mukataasını devletten belirli bir tahvil süresi için almış mültezim tarafından ödenir ve tüm bu giderlerin ardından geriye kalan miktar devlet hazinesine irsal edilirdi. Tüm bu harcamalar, hazine irsali ve muhasebe gününde yapılan mahsubun ardından arta kalanlar mültezimin kârı olurdu.

Her ne kadar mukataaların mültezimlere devredilmesiyle devletin söz konusu birim üzerindeki haklarının sınırlandığı düşünülse de bu durum Osmanlı Devleti'nde, en azından II. Selim dönemine

¹⁷⁹ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 104-105.

¹⁸⁰ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 104

¹⁸¹ TŞS., nr. 1831, 78a/4.

¹⁸² TŞS., nr. 1820, 45a/1.

¹⁸³ TŞS., nr. 1823, 29b/1.

¹⁸⁴ TŞS., nr. 1822, 59a/4.

¹⁸⁵ TŞS., nr. 1827, 12a/2.

kadar pek söz konusu değildi. Bu dönemden itibaren ise mültezimlerin taleplerinde artışlar görülmekle beraber, mültezimlerin kanunnamelere, yerel adetlere ve şer’i esaslara riayet göstermesi gerekliydi. Aynı zamanda vergi mükellefleri çeşitli vasıtalarla merkeze şikâyetle bulunma hakkına sahiptiler.¹⁸⁶ Mesela Rize’den İstanbul’a gitmek üzere olan esir yüklü bir geminin kötü hava şartlarından dolayı Trabzon iskelesine demirlemiş olması ve tüccarlardan gümrük vergisi ile pencik resmi talep eden gümrük emininin/mülteziminin bu isteği mahkemede tartışılmış ve kanunnameye yer alan kanunlar ile müftüye başvurulduktan sonra kendisinin haksız olduğuna kanaat getirilmiştir.¹⁸⁷ Bu ve bunun gibi belgelere yansımış birçok olaydan, mültezimlerin keyfi surette hareket edemedikleri anlaşılmaktadır.

Bilhassa iyi gelir getiren mukataalar başta olmak üzere mukataalar, tek bir şahsa devredilebildiği gibi aynı zamanda *ber vech-i iştirak*, yani ortaklık yoluyla kurulan ve birkaç mukataayı birden idare eden konsorsiyumlara da tevcih edilebiliyordu. Bu gibi durumlarda devlet, her bir mukataanın kıymeti birbirinden farklı olsa bile bu ortaklıklara tek bir fiyat verirdi. Aynı zamanda bu mukataalar birbirini tamamlayıcı iş kollarını içerebildikleri gibi birbirinden farklı, bağımsız içeriklere sahip mukataalar da olabilirdi. Üstelik coğrafi bakımdan da birbirlerine yakın mukataalar olmak zorunda değillerdi.¹⁸⁸ Genellikle tek bir mültezim atanarak yönetilen Trabzon gümrüğü mukataası, 18 Ocak 1629 tarihine ait bir kayıttan yer alan “*Ali ve Ahvasil(?) nam kullarım zîde kadrühümâ zikr olunan Trabzon iskelesi ve tevâbi’ mukâta’atına ber vech-i iştirâk eminler nasb ve tâyin idüp...*” şeklinde yer alan ibareye göre söz konusu tarihte Trabzon gümrüğüne iki mültezim/emin birden atanmış olduğu görülüyor.¹⁸⁹ Bahsi geçen şahıslar ve maliye ile yapmış oldukları mukavele hususunda daha sonraki bölümlerde ayrıntılı bilgi verilecektir.

Osmanlı Devleti’nde iç ve dış gümrükler, bakımı ve üretimi zahmetli gıda maddelerinden olan çeltikler ve üretildikleri tarlalar, padişah hasları olarak bilinen havass-ı hümayunlar v.b. gibi mali gelir kaynağı olan mukataa birimleri aynı zamanda *emanet* yoluyla da işletilmekteydi.¹⁹⁰ Bunlara ilaveten, vergi tahsilatı görece daha zor olan veya devletin ekonomik ve sosyal buhranlarının zirvede olduğu yıllardaki coğrafyalarda mevcut mukataaların akıbetlerinin belirsiz olması gibi durumlar, mültezim adaylarının bu mukataalara ilgilerini azaltmıştır. Bu durumda başvuru en yaygın yöntem mukataaların emanet yoluyla yönetilmesi olmuştur.

¹⁸⁶ Darling, a.g.e., s. 162.

¹⁸⁷ TŞS., nr. 1830, 26b/5.

¹⁸⁸ Halil Sahillioğlu, “Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, c. 23, sy. 1-2, 1963, s. 148-149.

¹⁸⁹ TŞS., nr. 1825, 116a/2.

¹⁹⁰ Tabakoğlu, a.g.e., s. 301.

Bahsedilen mukataalar merkezden tayin edilen bir emin vasıtasıyla yönetilen mukataalar olup, Osmanlı Devleti'nde eminlik müessesesinin yapısı gereği bu kişiler, daha önce belirtildiği gibi bu iş için atanan ve maaşını alan, fakat yaptıkları vazifenin iyi veya kötü sonucundan kar veya zarar görmeyen görevlilerdi.¹⁹¹ Trabzon iskelesi gümrük mukataasının da zaman zaman emanet yoluyla yönetildiği olmuştur. Ancak emanetle yönetim iltizama kıyasla hayli seyrek yapılmakta ve iltizama göre süresi çok daha kısa olmaktadır. Nitekim Trabzon iskelesi gümrüğünün emanetle yönetimi iltizamdaki bir tahvil süresini neredeyse hiç geçmemiştir. Sicillerde yer alan emanet süreleri 2 ay 5 gün,¹⁹² 5 buçuk ay,¹⁹³ 7 ay,¹⁹⁴ gibi kısa sürelerdir. Trabzon iskelesi mukataasının emanetle yönetiminin sebepleri ise kendi iç işleyişinden, dönemin ticari ve siyasi vaziyetinden kaynaklanmış olup, ayrıntısına daha sonra değinilecektir.¹⁹⁵ Mukataaları emanet üzere idare etme yoluna ilaveten, mukataayı idare eden bir emin, bir yıllık geliri hesap etmek suretiyle aynı mukataayı iltizamla almak için müzayedeye başvurabiliyordu. Şartlar kabul edildiği takdirde emin, aynı zamanda mültezim konumuna gelmiş oluyordu. Nitekim bu yolla idare edilen mukataaların idarecisine, *emîn ber vech-i iltizam* denilmekteydi.¹⁹⁶ Bu durum benzer şekilde Trabzon gümrüğü ile ilgili kayıtlarda da müşahade edilmektedir. 16 Kasım 1620 tarihli bir kayıta, Trabzon gümrük eminden, *Mahrûse-i Trabzon iskelesi ve tevâbi' mukataâsına ber vech-i iltizâm emîn olan dergâh-ı âlî çavuşlarından fahrî'l-akrân Hüseyin Çavuş...* diye bahsedilmiştir.¹⁹⁷

İltizam tevcihinde bilhassa yerel bölge kayıtlarının tutulması, muhasebe işlerinin denetlenmesi, emin ve mültezimlerin tuttıkları defterlerin incelenip onaylanması, mültezim adaylarının ve kefillerinin soruşturulması, mukataa gelirlerinin *havale*¹⁹⁸ adındaki görevliye teslim edilmesi ve tüm bunların sicillere kaydedilmesi gibi önemli görevleri yerine getiren kişi bölgenin kadısı veya mukataanın müfettişi olarak atanan yerel kadılardı. Nitekim mukataaların tevcihlerinde kadıların hüccetleri de itibara alınır ve gerekli tahkikatı tamamlayan kadı, hazineye sunduğu arznamesinde mültezim adayları için *mâl-i mirîye enfâ* ibaresini öne çıkararak adayın bu iş için elverişli biri olduğu yönündeki kanaatini bildirirdi.¹⁹⁹ Müzayede süreçlerinde kadılar yalnızca kaydetme ve kaydı

¹⁹¹ Sahillioğlu, "Emin", s. 111.

¹⁹² TŞS., nr. 1825, 109a/3.

¹⁹³ TŞS., nr. 1827, 12a/1.

¹⁹⁴ TŞS., nr. 1826, 57a/4.

¹⁹⁵ Bkz. İkinci Bölüm, Başlık 2.2.1.

¹⁹⁶ Sahillioğlu, "Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları", s. 147.

¹⁹⁷ TŞS., nr. 1821-4, 66a/3. Fark edildiği gibi iltizam üzere yönetilen Trabzon gümrük eminden veya iltizamla yönetilen bir başka mukataadan bahsedildiğinde burayı idare eden kişiye emin/mültezim şeklinde bir tanımlama kullanılmıştır. Bu durum gümrüğü yöneten mültezimin aynı anda buranın emini olmasından ileri gelmiştir. Bu durum açıklığa kavuştuğuna göre, çalışmanın bundan sonraki kısımlarında Trabzon gümrüğünü idare eden mültezimler yalnızca emin sıfatıyla anılacaktır.

¹⁹⁸ Havale: Mukataa gelirlerini alıp yerinde yapılacak olan ödemelerin tamamlanması veya bu gelirleri alıp hazineye götürme işlemlerini yerine getiren görevliydi. Fatma Şensoy, a.g.m., s. 217.

¹⁹⁹ Kadıların iltizam işlerinde en önemli vazifelerinin belki de kayıt tutuculukları olduğu söylenebilir. Ayrıca kanunnamelerde "*kadıların duran deftere nazar olunup anınla âmel oluna*" gibi hükümlere rastlanması, aynı zamanda

merkeze ulaştırmada değil, aynı zamanda devlet adına mültezim adaylarıyla bir ön görüşmede bulunan ve taliplerin arasındaki bir aracı rolünü üstelendikleri de söylenebilir. Kadılar aynı zamanda mukataanın önceki değerlerine bakmak suretiyle bir iltizamın kıymetini belirleyip bunu merkeze bildirebilirdi.²⁰⁰ Mart 1629 tarihli bir kayıtta, Trabzon iskelesi gümrük emininin tahvil süresi dolunca kendi isteğiyle görevi bıraktığı ve başka bir mültezim adayı bulununcaya kadar, kadının ehl-i mürtezika, yani iskeleden maaş alanlara danışarak yaptığı bir tahkikat sonucunda, *emanet-i mezbura uhdesinden gelmeğe kadir ve müstakim ve dindardır deyu ehl-i mürtezika marifetiyle müstakil emin gelinceye değin ber vech-i emanet katib defteriyle zabt ve tasarruf eylemek için yedine temessük virildikde...* şeklinde bir karara vararak, gümrüğü emaneten bir başka emine vermiştir.²⁰¹ Bir başka kayıtta ise mültezim adayı hakkında *beşlü neferatı ve iskeleye gelen tüccar taifesiyle hüsn-i zindegânisi olup sâir mürtezika ve eimme ve hutebâ ve ülemâ ve sûlehâ kendüden rızâ ve şükrân üzere oldukları ecilden...* diye devam etmektedir.²⁰² Sicile yansıyan bu kararlar incelendiğinde, kadıların bir soruşturma yaptırdıkları ve adayı kimlerden soruşturdukları ile bu soruşturma sonucunda kadıda aday hakkında uyanan intibalar bu şekillerde sicillere yansımıştır.

Zaman zaman kadıların mukataa tevcihlerinde usulsüzlükler yaptıkları da oluyordu. Osmanlı arşiv kayıtlarında kadıların açık bir şekilde çeşitli suiistimallere dahil oldukları görülebilmektedir. Bu suiistimler genellikle mukataa gelirlerini başka kaynaklara yönlendirmek, mukataadan vazife maaşı alan kadrolara liyakatsiz kimselerin yerleştirilmesi suretiyle hizipleşmeler oluşturmak gibi faaliyetlerden oluşurdu ki bu hizibin başında genellikle mukataaların müfettişi sıfatında olan bölge kadısı bulunurdu. Örneğin Ağustos 1607 tarihli bir kayda göre, Kefe kadısı olup eskiden müfettişü'l-emvâl olan Mevlâna Mustafa, Kefe'ye gittiği sırada yüklü miktarda borcu bulunmaktaydı. Mevlâna Mustafa, Kefe iskelesi gelirleri, esirlerden alınan pencik resmi gelirleri ile hamr mukataaları ve başka mukataaların da gelirlerinin bir kısmını kendi borcunu ödemek için kullanmış ve bahsedilen mukataaların her birine kendi adamlarını yerleştirmiştir. Bunlarla da yetinmeyen Mevlâna Mustafa, mukataa gelirlerinden kendi adamlarının her birine yevmi 25-30 akçe vazife maaşı bağlamış ve mukataa eminlerinin adeta elini kolunu bağlamıştır. Hükümet ise bu işin soruşturulması ve kanunen gereğinin yerine getirilmesi için Kefe'de tahsil-i mal olan Müteferrika İbrahim Kethüda'ya bir emir gönderilmiştir.²⁰³

kadı sicillerinde muhasebeye dair meselelerin de yer aldığını göstermekle beraber, yerine getirilecek işler için çok defa “*ber müceb-i muhâsebe-i mevlâna-i Hayreddin kadı-i Tokat*” gibi ibareler, kadıların tuttukları kayıtların önemini vurgulamaktadır. Ayrıca kendi mıntakası dışında kalan mukataalara müfettiş olarak yazılan kadılar hususunda örnekler de mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Tayyip Gökbilgin, “XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü” **IV. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1948, s. 435, 439.

²⁰⁰ Bir mukataanın iltizam değerinin belirlenmesinde tahrir defterleri de esas alınabilmekteydi. Burada tımar dışı kalmış toprak veya vergiler iltizama alınabilir ve aynı zamanda bunların son üç senelik hasılatına tahrirlerden bakılarak mukataalara dahil edilebilirdi. Darling, a.g.e., s. 182, 184.

²⁰¹ TŞS., nr. 1825, 109a/3.

²⁰² TŞS., nr. 1828, 109b/1.

²⁰³ BOA., A.DVNSMHM.d., nr. 76, s. 71.

Mültezim adayının bir mukataayı devralabilmesi için yapması gereken en mühim iş, zenginliğini ve güvenilirliğini kanıtlamış kişileri bulup bunu maliyeye kefil olarak göstermesiydi. Nitekim mültezimler özellikler zarar (zarar-ı mâl) ve tahvillerinin sonunda ödeyemedikleri borç, *kesr-i iltizâm* veya *noksân-ı kıst*, ihtimalleri üzerine kefil göstermek durumundaydılar. Kefillerin ödeyecekleri kifayet miktarı müfettişler tarafından tespit edilmekteydi. Zaten kefiller hususunda maddi-manevi bilgiler yerel kadılardan oluşan müfettişlerce kayıt altına alınmaktaydı. Genellikle kefiller, *kefil bi'l-mâl*, yani servetine güvenilir ve *kefil bi'n-nefs*, şahsına güvenilir olarak kaydedilmekle beraber, özellikle kefil bi'n-nefs, mültezimin ortadan kaybolduğu durumlarda onu bulup kadiya teslim etme sözü verirdi.²⁰⁴ Bunlara ilaveten, mültezim gerekli ödemeleri yapamazsa, bir kefil, iltizam beratında kefâlet hüccetleri bölümünde belirtilen kendi üzerine düşen meblağı ödemek suretiyle kefillik görevini yerine getirmiş addedilirdi.²⁰⁵ 2 Mayıs 1644 tarihli Trabzon iskelesi mukataasını Nebi Ali adlı bir yeniçeriye tevcihini havi belgeye göre, Nebi Ali Trabzon gümrük emini adayı olmak istediği sırada maliyeye bir kefil göstereceğini taahhüt etmiş ve bu iş için de 97. yeniçeri bölüğünün küçük zabitlerinden Odabaşılık rütbesinde bulunan Odabaşı Ahmed'i kefil göstermiştir. Tevcih beratında ise kendisinden doksan yedinci cemaatin odabaşısı Ahmed, kefil bi'l-mâl, yani malına ve servetine güvenilir kefil olarak gösterilmiştir. Maliye ise kefil olan bir mültezim adayını kaçırmak istememiş olacak ki mevcut mültezimin iltizam sözleşmesine son vermiş ve 20.000 akçe fazladan peşinat ile Trabzon iskelesi gümrüğü mukataasını Nebi Ali'ye tevcih etmiştir.²⁰⁶

Tüm bu prosedürlerin ardından, mukataanın mültezime verilmesi ve mültezimin de işlerine başlayabilmesi için, mukataanın bağlı bulunduğu maliye bürolarından bir telhis yazılır ve bu telhisin üst kısmına iltizama verildiğine dair bir buyruldu yer alırdı. Daha ayrıntılı bilgiler ise daha sonra hazırlanacak beratta bulunurdu. Maliye ile mültezim arasında yapılan mukavelelerde mültezimden istenen ve sağlanması gereken şartlar bulunmakla beraber, mültezim de mukataayı idare sırada işinin kolaylaşması adına birtakım isteklerde bulunabilirdi. Devletin talep ettiği şartlar genel itibarla tahsilatın muntazaman yapılması ve bunların kayıt altına alınmasıyla ilgiliydi. Mültezim adayının istekleri ise, mukataadaki eminlik ve nazırlık mevkilerine kendileri dahil istedikleri kişiyi atamak, bu mevkilerin maaşlarının artırılması, mültezim eğer bir askerse hasat zamanlarında seferlere iştirak etmeme salahiyetine sahip olması, kendisine kefil olan kişiye veya kendisine yardımcı dokunan bir kadiya nazırlık, müfettişlik verilmesi mültezimin ayrıca bir tımarı varsa buna terakki yapılması, her ne olursa olsun en az bir tahvil süresi boyunca görevinden alınmaması gibi maliyeden birçok hususta

²⁰⁴ Şensoy, a.g.m., s. 213-214.

²⁰⁵ “Mültezim, nefsi ve bütün maddi varlığıyla sorumludur. Edimini yerine getiremediği zaman, bütün memâliki satılır, borçlularındaki alacakları hazine adına tahsil edilir, kâfi gelmediğinde, mâl kefillerinden, tekellüf olunan meblağlar da alınır; bütün bunlar da borcu karşılamadığı takdirde mültezim yakalanıp zindana atılır. Bir yolunu bulup ödeyemez ise, ya zindanda son nefesini verir, yahut da zuhurat bir aften faydalanıp “müflis” olarak kurtulurdu. Sahillioğlu, “Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları”, s. 146-147.

²⁰⁶ TŞS., nr. 1830, 73b/1.

özel taleplerde bulunabilirlerdi.²⁰⁷ Bunlarla ilgili örnekleri görüp değerlendirebilmek için beratlar ve şer'iyye sicillerinde yer alan berat suretleri zengin içeriğe sahiptir. 6 Ekim 1642 tarihli bir berat suretinde, sipahi takımından Mustafa, Trabzon iskelesi gümrük eminliği görevini, gümrükten vazife maaşı alanların beratlarını yenilemiş olmaları, tahvil süresi dolmadan mukataanın bir başkasına verilmemesi ve kendine ait ulufesinin muhasebe gününde maliyeye ödeyeceği borçtan mahsup edilmesi şartlarıyla kabul edeceğini bildirmiştir. Maliye ise gümrük gelirlerinden elde edilecek meblağdan masrafların ve maaşların zamanında ödenmesi ile bu masraflar düşüldükten senelik 160.000 akçenin muntazaman irsaliye edilmesini istemiş ve karşılıklı uzlaşmaya varılmıştır.²⁰⁸

Özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllarda mukataaları işletmeye talip olanlar genelde ehl-i örf denilen devlet memurlarından oluşuyordu. Bunlar arasında en başta saray mensupları ile merkezde ve taşrada bulunan yeniçeri mensupları çoğunluktaydı.²⁰⁹ Nitekim vergi toplamak, ortaya çıkabilecek sorunlarla baş edebilme dirayeti ancak nüfuzlu şahısların yapabileceği bir iş olsa gerekti. Asker kökenliler iltizam işlerine çoğunlukla memuriyetlerini hazineye devretmek suretiyle katılmaktaydı. Esasında devletin buna müsaade etmesinin temel sebebi, hazineden nakit para çıkışının azalmasından kaynaklanmaktaydı; bu uygulamaya ise *hazine-mânde* denilmiştir.²¹⁰ Aynı zamanda bazı durumlarda mültezimler yukarıdaki örnekte görüldüğü üzere maaşlarının muhasebe gününde borçlarına mahsup edilmesini de isteyebilirlerdi. Mültezimler zenginlikten başka, nüfuz kazanabilmek için de iltizama başvurabilirlerdi. Nitekim devletle yaptıkları mukavelelerde kendi bulundukları yerel bölgelerdeki memuriyete ve hatta İstanbul'daki önemli mevkilere de kendi adamlarını tayin ettirmeyi talep edebilirlerdi. Böylece mültezimlerin devlet içinde konsorsiyumlar kurdukları ve iltizama aldıkları mukataalarda usulsüz işler yaptıkları arşiv kayıtlarında görülebilmektedir.²¹¹

Trabzon Gümrük Mukataasının Bağlı Olduğu Mali Birimler

Mukataa hesapları başlıca üç merkezde tutulmaktaydı. Bunlar; mukataaların bağlı bulundukları merkez bürolardaki kayıtlar, mukataanın mahallindeki müfettişler vasıtasıyla tutulan kayıtlar ve eyalet defterdarlıklarında tutulan kayıtlardı. Merkez maliyesinde bulunan mukataa kalemleri, coğrafi bölgeler şeklinde sınıflandırılmışlardı. Yıl sonunda bunların tüm gelirleri hesap edilip bütçelere yansıtılırdı. Merkezin tahsil ettiği her meblağ defterdarlıktaki günlük (ruznamçe) defterlerine kaydedildikten sonra, buradaki kayıtlar hazine-i amireye ve mukataayla alakalı olan kayıtlar ise mukataaların ilgili oldukları bürolarına gönderilirdi. Bu belgeler üzerinden katipler mültezimlerin

²⁰⁷ Darling, a.g.e., s. 189, 196.

²⁰⁸ TŞS., nr. 1829, 40a/1.

²⁰⁹ M. Ali Ünal, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 6, sy. 1, 1991, s. 60.

²¹⁰ Genç, "İltizam", s. 156.

²¹¹ Harput Sancağı'nda 29 adet mukataaya sahip olmak için Alaaddin Bey ve adamları ile Uğur Bey ve şeriklerinin mücadelesi ile birlikte, devletin önemli mevkilerine kendi adamlarını yerleştirmek için devletle giriştikleri münasebetler hakkında arşiv kaynaklarına daya bir çalışma için bkz. Ünal, a.g.m., s. 65, 67.

borçlarını ve mukataalar üzerindeki diğer giderleri mahsup ederlerdi. Mukataa gelirlerinden yapılan ödemeler müfettişin nezaretinde yapılır ve emin de bunları hazineye ibraz ederek, hazineye olan borcuna mahsup ettirirdi. Hazineye bu harcamalar; ocaklık tahsisleri, ihracat, mahsubat, cizye tahsildarları maaşları ve vakıf giderleri *minhâ* bölümü altında kaydedilirdi. Buna ilaveten, tenzilât, merfuat, muaf, memteniat (tahsili mümkün olmayan), zam, ziyade, ilhakat gibi diğer hesaplar da söz konusu olup, bunlar sonucunda merkeze gönderilen irsaliyeye ulaşıldı.²¹²

Sicillerden anlaşıldığı kadarıyla, XVII. yüzyılın ilk yarısında Trabzon iskelesi gümrüğü mukataasına dair gelir giderlerin kaydı, gümrük emini ve iskeleye bağlı diğer mukataalara dair kayıtlar, irsaliye, mukataadan vazife alanların atamaları, muhasebelerin görülmesi gibi birçok husus Erzurum eyaleti defterdarlığı – Erzurum hazinesi tarafından yürütülürdü. Bu hususta birkaç örnek vermek gerekirse, Trabzon gümrüğü mukataasına bağlı ihtisap ve dellaliye mukataasına mültezim olmak isteyen Mahmud Bey ile Osman Beşe'nin ödemeleri gereken peşinat olan 47.000 akçeyi Erzurum defterdarı Mehmed Efendi'ye ödemeleri, Trabzon iskelesi gelirlerinden vazife maaşı alan Mevlânâ Ali'nin tezkiresinin Erzurum defterdarı tarafından hazırlanması, Trabzon gümrüğünün muhasebe işlerinin görülmesi için Erzurum hazinesine görevli bulunan Ömer Bey'in bu işe tayin edilip gönderilmesi, yine muhasebelerinin görülmesi için Trabzon iskelesi gümrük eminleri olan Abdurrahman Bey ile Ömer Bey'in kefilleri olan İsmail Kethüda ile beraber Erzurum divanına çağrılmaları, Trabzon gümrüğü ile Erzurum defterdarlığı arasındaki ilişkiler açısından önemli karnelerdir.²¹³

Trabzon iskelesi gümrük mukataasının tevcihi sırasında gümrüğün yıllık bedelinin ne kadar olduğu ve bir tahvil süresi toplamında ne kadar gelir getirdiği, gümrük eminlerinin iltizam sürelerinin başlangıç ve bitiş tarihleri,²¹⁴ gümrükten ödemesi yapılan maaş ve vazife maaşı gibi giderlerin toplam tutarları ile hazineye gönderilecek irsaliye miktarı, gümrükten beşli askerlerine ödenen maaşların günlük ve yıllık cinsinden miktarları ile yine bu askerlere iskeleden *ocaklık*²¹⁵ yoluyla ödenen barut ve fitil akçelerinin miktarı²¹⁶ ile Trabzon iskelesin gelirlerinden tamiri yaptırılan kalelerin için

²¹² Şensoy, a.g.m., s. 224, 227. Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyıldan 18. yüzyıl da dahil olmak üzere her türlü gelirlerin merkez maliyesi bürolarında kaydedilmesi ve büroların isimleri, amirleri ve memurları, bağlı bulundukları gelir ve gider kalemleri, hazırladıkları beratlar ve tezkireler ve diğer hususlar için bkz. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, s. 338-361.

²¹³ Bu husustaki ayrıntılı bilgiler incelenen kadı sicillerinin hemen hepsinde mevcut olmakla birlikte, bilhassa 1821 numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili Erzurum defterdarlığı ile Trabzon gümrüğü mukataası ilişkileri açısından zengindir. Bkz. TŞS., **nr. 1821-4**, 46b/2, 51a/2, 67a/1, 71b/3, 74b/4, 77a/1, 112a/2, 116b/2, 118b/1, 124a/1.

²¹⁴ TŞS., **nr. 1824**, 84b/2.

²¹⁵ Ocaklık: Ocaklık kavramının Osmanlı idarî ve maliye teşkilatlarında birçok yerde kullanıldığı bilinmekle beraber, bu araştırmanın sınırları dahilinde olan ocaklık; merkezden uzak bölgelerde ve bilhassa kalelerde görev yapan askerlerin maaşları ve maiyetleri için muhtelif ihtiyaçlarının karşılanması için bağlanan gelirlere ocaklık denilebilir. Orhan Kılıç, "Ocaklık", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 318.

²¹⁶ TŞS., **nr. 1829**, 40a/1, 45a/1.

ödenen miktarlar,²¹⁷ Osmanlı merkez maliyesindeki *Başmuhasebe*²¹⁸ kayıtlarından gerçekleştirilirdi. Bir başka deyişle Trabzon iskelesi ve gümrüğü mukataasına dair meseleler, Osmanlı merkez maliyesinde Başmuhasebe kaleminden görülmekteydi.

Trabzon iskelesi gümrüğü emini ile merkez maliyesi arasındaki bağlantıları başta bölgenin kadısı olmak üzere, Trabzon beylerbeyi, Erzurum defterdarı, bizzat eminin kendisi veya gümrük hususunda herhangi bir konuda şikâyetle bulunacaklarsa eski eminler, alt mültezimler ve tüccarlar sağlamaktaydılar. Daha önce bahsedildiği üzere kadılar gümrüğe mültezim olmak isteyen aday hakkında bir tahkikat yapar ve bunun neticesinde kanaatini merkeze arz ederdi. Aynı zamanda Trabzon iskelesinden vazife maaşı alacak çalışanlar hususunda da maliyeye arzname veya talepname gönderirlerdi. Nitekim maliyeden gönderilen berat suretlerinde *Mevlanâ Trabzon kadısı Abdülkerim zide fazâilehû arzı mucebince...* gibi ifadelerden vazife sahiplerinin atamalarında bölge kadısının talepleri dikkate alındığı görülmektedir.²¹⁹ Beylerbeyi ve sancakbeylerinin Trabzon iskelesi hususunda devletin merkeziyle iletişimde bulunmasının sebebi genellikle savaş sırasında iskele üzerinden geçirilecek savaş mühimmatıyla ilgiliydi. Esasında buradaki temel meseleler mühimmatın taşınması, depolanması veya askerlerin geçişi olsa da gümrük emini ile bir görev paylaşımında bulundukları düşünülebilir. Trabzon'da ve yakın çevresinde bulunan kalelerdeki yeniçeriler, sipahiler, silahdarlar, ulufeciler garipler ve topçuların maaşlarının ve çeşitli ihtiyaçlarının Trabzon iskelesi gelirlerinden karşılanmasına dair merkezden gönderilen emirlerin birçoğunda Trabzon beylerbeyi ve kadısı muhatap alınmaktaydı.²²⁰

Gümrükler ve mukataalara ilişkin kayıtlar arasında, yerinde yapılan kayıtlar da söz konusuydu. Bu kayıtlar merkez maliyesinde mücmel hallerde muhasebe ve mukataa bürolarında bulunurdu. Gelirlerin tahsili, kaydı ve devlet hazinesine teslimi konusunda amil ve emin sorumluluk sahibiyken, XVII. yüzyılda nazırlar ve havaleciler de kadı nezdinde sorumlu olur hale gelmişlerdi.²²¹ Eminlerin tutmakla yükümlü oldukları muhasebe defterleri de bulunurdu. Bunlara müfredat defterleri adı verilmiştir.²²² Kullanıldığı zamanlarda müfredat defterleri, iskele kâtibi tarafından tutulmuş ve her ay bağlı bulundukları eyalet defterdarlığına gönderilmiştir.²²³

²¹⁷ TŞS., nr. 1831, 78a/4.

²¹⁸ Başmuhasebe Klemi: “Osmanlı maliyesinin en mühim klemi başmuhasebedir. Müdürüne Muhasebe-i evvel veya başmuhasebeci denilirdi. Devletin bütün irad, masraf ve mukataaların kayıtları bu klemde olmakla darphane, matbah, tersane ve arpa eminalikleri, baruthane ve bunların emsali ve nüzul emanetleri, kassabbaşılık ve bina emini hesapları burada görülüp tetkik olunurdu; yani kısa tabirle Osmanlı Devleti'nin bütün irad ve masrafı başmuhasebe kayıtlı idi. Darphane, matbah, tersane, arpa, baruthane, mühimmat, çebe hane, tophane ve arabacılar vesaire için bu klemde memur ve kâtipler tayin edildiğinden buraların muamelatı onlar vasıtasıyla yapıldı.” Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, s. 346-347.

²¹⁹ TŞS., nr. 1831, 85a/1.

²²⁰ TŞS., nr. 1823, 7b/1, 29b/1, 36b/1.

²²¹ Darling, a.g.e., s. 170-171.

²²² Şensoy, a.g.m, s. 220-221.

²²³ TŞS., nr. 1821-4, 124a/1.

İKİNCİ BÖLÜM

2. XVII. YÜZYILIN İLK YARISINDA TRABZON GÜMRÜĞÜ

2.1. Trabzon Gümrüğünün İskeleleri ve Sınırları

İskeleler

Trabzon kentinde ilk limanın Roma İmparatorluğu döneminde, İmparator Hadrianus'un 129 yılında şehri ziyaret ettikten sonra, muhtemelen kendisinin ve devlet adamlarının duydukları ihtiyaç üzerine, Aşağı Hisar mevkiinde inşa edildiği düşünülmektedir. Fakat Osmanlı dönemine yetişemeyen bu liman, zaman içerisinde taşınan kumlarla dolmuş olduğu için kullanılmaz hale gelmiştir. Buna rağmen, Trabzon'un Karadeniz'e olan konumu gereği bir doğal liman hüviyetine sahip olduğu unutulmamalıdır. Nitekim Çömlekçi Koyu, Kemerkaya Sahili, Moloz, Mumhane Önü ve Karantina sahillerinin Osmanlı döneminde kullanılmış olması bu durumu izah etmektedir. Bunlardan Çömlekçi limanının gemilerin demirledikleri yer olduğu bilinmekle beraber ticari mübadelelerde pek aktif olarak kullanılmıyordu. Bunun sebebinin ise burasının Trabzon'un ticari merkezlerine olan uzaklığı ile bölgede bulunan dik kayalıklardan ileri gelmiş olduğu düşünülmektedir. Nihayetinde Çömlekçi, 1830'lardan sonra şehrin işlek bir limanı halini alacaktır.²²⁴ Trabzon'da en eski gümrük binasının Aşağı Hisar bölgesinde ve diğer ticari yapılarla beraber yer aldığı bilinmektedir. Dolayısıyla Aşağı Hisar'da Moloz, Mumhane, Kemerkaya ve Gümrükçü limanlarının en işlek limanlar olduğunu söylemek mümkündür.²²⁵ Bununla beraber bu yıllarda Trabzon gümrük bölgesinde Giresun, Keşap, Moloz, Mumhane Önü, Kemerkaya, Gümrükçü, Çömlekçi, Karantina, Akçaabat, Değirmendere, Rovuşa ve Sürmene iskeleleri bulunmaktaydı.

Trabzon sınırları dahilinde bulunan iskele ve limanların vaziyetlerine genellikle Karadeniz'e seyahat eden ve bunu yolların fizikî şartlarının gerektirdiği üzere seyahatlerini deniz yoluyla gerçekleştiren seyyahların aldığı notlarından çıkarmak mümkündür. Evliya Çelebi'nin Trabzon'a gerçekleştirdiği seyahati sırasında Trabzon eyaletine bağlı limanlar arasında, Giresun limanı, Akçaabat limanı, Trabzon limanı, Değirmendere limanı, Rovuşa limanı ve Sürmene limanlarından bahsetmiştir. Bu limanlar arasında Giresun limanının kalesi ile birlikte bakımsız durumda

²²⁴ Mehmet Yavuz, "Osmanlı'nın Trabzon Limanını İnşa Gayretleri ve Hazırlanan Projeler", **CIEPO 22 Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi**, c. 2, Ed. Kenan İnan, Miraç Tosun vd., Trabzon, 2018, s. 276-279.

²²⁵ Necmettin Aygün, Tournefort'un Trabzon'un kıyı şeridinde dair çizimlerini, bölgenin tarihi coğrafyası hakkında önemli bilgiler veren Bijişkyan'ın eserindeki bilgilerle karşılaştırarak bu kanaata varmıştır. Necmettin Aygün, **Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış**, c. 1, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara, 2016, s. 77.

bulunduğunu, fakat biraz ilerledikten sonra Akçaabat limanının büyük ve bakımlı durumda olduğundan bahseder. Trabzon limanının ise büyük ve gemilerin demirlemeleri için uygun bir liman olduğundan bahisle, 300 mil kuzeybatıya doğru gidildiğinde ise Kefe limanına varılabileceğini de ekler. Trabzon limanı hususunda Kefe limanından da bahsetmiş olması, iki liman arasında ticari faaliyetlerin aktif halde bulunduğunu akıllara getirmektedir. Bundan sonra yine Trabzon merkezine yakın bulunan Değirmendere limanının büyükçe bir liman olduğundan bahsettikten sonra, daha doğuda yer alan Sürmene limanının ise gemilerin rahatça demirleyebilecekleri yataklara sahip gayet büyük bir liman olduğundan bahsetmiştir.²²⁶ Ancak yıllar içerisinde mukataaların dahilinde bulunan gelir kalemlerinde eklemeler ve çıkarmalar yapılabildiği gibi, Trabzon gümrük mukataasındaki iskelelerde de bu gibi değişiklikler, eklemeler ve çıkarmalar yapılabiliyordu. Mesela H. 25 Ramazan 1043 / M. 25 Mart 1634 tarihinde Trabzon'a ulaşan bir belgeden, Giresun ve Keşab iskelelerinin %2 gümrük ve %1 kassabiye, vergilerinin, Trabzon gümrük emini olan Bevvab Mehmed tarafından alınacağına dair bir ferman gönderilmiştir.²²⁷ Bu bilgilere göre, Giresun ve Keşab limanları bu tarihte Trabzon gümrük emanetine dahil edilmiş olmalıdır.

Joseph de Tournafort, XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyıl başında Doğu'ya doğru başlattığı seyahatinde Trabzon'a da uğramıştır. Giresun'a gelen Tournafort, buranın iki kaya arasına kurulmuş büyük bir kent olduğunu belirtmiş ve Trabzon Rum İmparatorluğu döneminde yaptırılan harap halde bulunan bir hisarın iskeleye yakın olduğu söylemiştir. Tournafort'un bu iskele için söylediği, *"şaykalar için oldukça elverişlidir. Burada, İstanbul'a gitmek için elverişli rüzgâr bekleyen birçok şayka vardı."* Sözlerinden bu limanın o tarihlerde işlek bir vaziyette olduğu anlaşılmaktadır. Doğuya doğru ilerledikten sonra Platana (Akçaabat) limanına gelen Tournafort, buranın İmparator Hadrianus döneminde onarılmış ve aynı zamanda gemilerin selameti için de inşa edilmiş olan mendireğin Cenevizliler tarafından yapıldığını bildirmiştir. Nitekim Platana limanının o tarihlerde şaykaların demirlemeleri için uygun bir durumda olduğunu anlatmak istemiştir.²²⁸

Gümrük Bölgesi

Karadeniz'in gümrük bölgeleri, Varna-Sinop arası İstanbul gümrüğü alanı, Sinop'tan Trabzon'a kadar Sinop gümrük bölgesi, kuzeyde ise Kefe ve Akkirman gümrük bölgeleri şeklinde ayrılmışlardır.²²⁹ Ancak bu gümrük bölgeleri zaman içerisinde değişikliklere uğrayabiliyorlardı. XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Trabzon sancağının dahilinde bulunan toplam 10 kaza vardı ki bunlardan Trabzon kazası başta olmak üzere Sürmene, Giresun, Rize, Keşap, Mapavri, Kürtün, Maçka, Of ve Yavebolu (Görele) kazalarıydı. Yapılan çalışmalara göre Trabzon'un en batı sınırı,

²²⁶ Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, c. 3, s. 97-115.

²²⁷ TŞS., nr., 1828, 99a/2.

²²⁸ Tournafort, *Tournafort Seyahatnamesi*, s. 118-120.

²²⁹ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 246.

Giresun'da bulunan Batlama deresiydi.²³⁰ Trabzon eyaletinin fizikî sınırları bu durumdayken, Trabzon gümrük mukataasının fizikî sınırlarının kabaca Doğu'da Gönye iskelesi ile Batı'da Giresun limanı arasında yer alan büyüklü küçüklü iskeleleri havi olduğu söylenebilir. Nitekim Trabzon şer'iyye sicilinde yer alan H. 1029 Şevvali'nin Evahir'i / M. 25-27 Eylül 1620 ait bir bilgide, *İskele-i Trabzon mübâya'a- i milh ve ihtisab ve bâc-ı hamr ve şemhane ve Gönye'den kasaba-i Giresun'a varınca aid olan resm-i marutka(?) ve bu mabeyinde aid olan beytü'l-mal-ı ammenin 100 binden madûnî ve sair tevabii mukataaları*, H. 1026 Şabanının birinci gününden / M. 4 Ağustos 1017 itibaren Abdurrahman Bey ve Ömer Bey adlı eminlerin tasarrufunda iken, mukataaya talip olan Hüseyin Çavuş'a 100.000 akçe kefalet bedeli karşılığında iltizama verilmiştir.²³¹ Bir diğer belgede H. 1 Şaban 1030 / M. 21 Haziran 1621 tarihli yer alan bir bilgiye göre, Trabzon kadısına gönderilen tezkirede, *Gümrük-i Trabzon ve İhtisab ve Mumhane ve Giresun'dan Gönye'ye varınca beytü'l-mal ve tevabiha mukataası* 3 aydır Ömer adlı kişinin iltizamında olmakla, mukataaya 15.000 akçe zam yapıp ve 24.000 akçeyi hazineye teslim eden El-hac Ahmed'e verilmiştir.²³² Giresun'dan daha batıya doğru Samsun ve Sinop iskeleleri ve gümrük bölgeleri yer almaktaydı.

2.2. XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Gümrük Eminleri ve Mukataanın Mali Değeri

Trabzon Gümrüğü Eminleri

Trabzon iskelesi ve tevabii gümrük mukataasının görevlileri arasında en başta zikredilmesi gereken kişi, gümrük emindir. Yine önceki bölümlerde başta Trabzon gümrüğü olmak üzere Osmanlı Devleti'nin muhtelif gümrük bölgelerinin eminleri üzerinden bilgilendirme yapılmış olup, bu bölümde ise XVII. yüzyılın ilk yarısındaki Trabzon gümrük eminleri tablo ile gösterildikten sonra sicillerdeki kayıtlardan yola çıkılarak tahvil süreleri hakkında bilgi verilecektir.

Tablo 1: Trabzon Gümrük Mukataası Mültezimleri, Tahvil Süreleri ve İltizam Bedelleri (1617-1650)

Tarih Hicrî/Miladî	Mültezim (İltizam/Emanet)	İltizam Bedeli (Yıllık) Akçe Cinsinden	Kaynak: BOA., TŞS., Nr., Md.
1026/1617	Abdurrahman Bey/Ömer Bey (ber vech-i iştirak iltizam)	759.584	1821-4, 118b/1.
1029/1620	Ömer Bey (ber vech-i emanet)	-	1821-4, 118b/1.

²³⁰ Süleyman Demirci, "XVII. Yüzyılda Trabzon Eyaletinin İdarî Taksimatı ve Vergilendirilebilir Nüfus: Giresun, Keşap, Kürtün ve Yavabolu Nam-ı diğer (Görelle) Kazaları Örneği", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sy. 15, 2012, s. 17-19.; Trabzon'un fethinden itibaren sancak statüsünden eyalet statüsüne geçişi, eyaletin sınırları ve dahilinde bulunan kazalarla ilgili bilgiler için bkz. Feridun Emecen, "Trabzon Eyaletinin Batı Sınırları", **Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı Bildiriler**, haz., Kemal Çiçek, Kenan İnan v.d., Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 1999.

²³¹ TŞS., nr. 1821-4, 118b/1.

²³² TŞS., nr. 1821-4, 112a/1.

Tablo 1: (Devamı)

Tarih Hicrî/Miladî	Mültezim (İltizam/Emanet)	İltizam Bedeli (Yıllık) Akçe Cinsinden	Kaynak: BOA., TŞS., Nr., Md.
1029/1620 (Zilkade)	Hüseyin Çavuş (ber vech-iltizam)	759.584	1821-4, 118b/1.
1030/1621	El-hac Ahmed (ber vech-i iltizam)	-	1821-4, 112a/1.
1031/1622	Süleyman Ağa (ber vech-i emanet)	-	1822, 68a/2.
1034/1625	Ahmed Ağa (ber vech- i iltizam)	460.000	1823, 27b/1.
1035/1626	Abdülbaki Bey (ber vech-i iltizam)	516.000(?)	1823, 27b/1.
1036/1627	Mehmed Bey (ber vech-i iltizam)	500.000	1825, 6a/1.
1037/1628	Sehza b. Abdullah (ber vech-i emanet)	-	1825, 67a/2.
1037/1628 (Şevval)	Abdurrahman Bey	-	1825, 39b/3.
1038/1629	Ali Abdurrahman ve Rıdvan Beyler (ber vech-i iştirak iltizam)	500.000	1825, 116a/2.
1038/1629 (Şaban)	Ali Abdurrahman (ber vech-i iltizam)	“	1826, 27a/1.
1039/1630	Ahmed Beşe (ber vech-i emanet)	-	1827, 12a/1.
1039/1630	Ahmed Beşe (ber vech-i emanet)	-	1827, 12a/1.
1039/1630 (Zilhicce)	Ömer Bey (ber vech-i iltizam)	500.000	1827, 15b/3.
1040/1631	Mustafa Mehmed, Mehmed Narda ve Mustafa Çelebi (iştiraken-iltizam)	“	1827, 93a/3, 47b/7.
1040/1631 (Cemaziye’l-ahır)	Hasan Osman, Ali Abdullah ve Mustafa Mehmed (iştiraken- iltizam)	“	1827, 93a/1.
1040/1631 (Şevval)	Hasan Osman ve Ali Abdullah	“	1827, 47b/7
1041/1631 (Rebi’ül-ahır)	Hasan Mustafa	“	1827 98a/1.
1042/1632	Mustafa Mehmed Kuzgun	“	1824, 84b/2.
1043/1633	Bevvab Ali	530.000	1828, 95a/2.
1043/1633 (Cemaziye’l- evvel)	Mustafa Mehmed Kuzgun	550.000	1828, 18b/1.
1044/1634	Mustafa Mehmed Kuzgun	“	1828, 109b/1.

Tablo 1: (Devamı)

Tarih Hicrî/Miladî	Mültezim (İltizam/Emanet)	İltizam Bedeli (Yıllık) Akçe Cinsinden	Kaynak: BOA., TŞS., Nr., Md.
1045/1635	Mustafa Mehmed Kuzgun	“	1828, 157b/2.
1050/1640	Sipahi Mehmed	600.000	1829, 40a/1.
1052/1642	Sipahi Mustafa	“	1829, 40a/1, 40a/2.
1054/1644	Nebi Ali	“	1830, 73b/1.
1057/1647	Mehmed Ahmed	“	1831, 84a/2.
1058/1648	Abdurrahman Bey	615.000	1831, 80a/2, 84a/2.
1059/1649	Mehmed Ahmed	600.000	1831, 84a/2.
1060/1650	Yayabaşı Mehmed	608.400	1831, 90b/1, 93a/2.

XVII. yüzyılın ilk yarısına ilişkin mevcut sicillerde bulunan Trabzon gümrüğü mukataasının en erken tarihli gümrük emini Abdurrahman ve ortağı Ömer Beylerdir. Anlaşıldığı kadarıyla ortaklık üzere yönettikleri Trabzon gümrüğünün mali birimleri, Trabzon iskelesi gelirleri, tuz satışlarından elde edilen gelirler, ihtisap gelirleri, şarap vergisi gelirleri, şemhane gelirleri, Gönve ile Giresun bölgeleri arasındaki 100.000 akçeden aşağı olan beytülmal gelirlerinden oluşmaktaydı.

Bahsedilen gümrük mukataası, H. 1026 Şabanı guresinden / M. 4 Ağustos 1617 itibaren üç senesi bir tahvil yılı sayılmak üzere senesi 769.584 akçe ki tahvili 2.308.752 akçe değer biçilmek suretiyle Abdurrahman ve Ömer Beyler deruhde etmişlerdir. Aynı zamanda İsmail Kethüda eminlere kefil olmak suretiyle muhtemelen eminleri isteği üzerine gümrük nazırı ve kabz-ı mal olarak kaydedilmiştir. H. 1029 senesi Ramazan'ının sonlarına / M. 28 Ağustos 1620 gelindiğinde Erzurum hazinesine ödemeleri gereken irsaliyelerini ödemediklerinden dolayı aynı tarihte gümrük Abdurrahman ve Ömer Beylerin ellerinden alınarak yeni bir mültezim adayı ortaya çıkıncaya değin ber vech-i emanet üzere der-i devlet kullarından olan Ömer emin, Mustafa Bey ise havale ve kabz-ı mal olarak atanmışlardır. Fakat H. 1029 Şevval'i sonuna 7 M. 25 Eylül 1620 gelindiğinde Ömer ve Mustafa Beyler bu işi yapmaya muktedir olmadıklarından dolayı işten el çekmişlerdir. Nihayetinde ise dergâh-ı âlî çavuşlarından olan Hüseyin Çavuş, 100.000 akçe kefalet bedeli ve Trabzon gümrük mukataasını ihya etme sözü vererek H. 1029 Zilkadesinin guresinde / M. 28 Eylül 1620 mukataaya senesi yine 769.584 akçe olmak üzere mültezim olmuştur. Hüseyin Çavuş'un vadettiği peşinat olan 100.000 akçenin ay sonuna kadar teslim edilmesi istenerek, aynı zamanda her üç ayda bir mal-ı miriyi Erzurum hazinesine teslim edilmesi şart koşulmuştur.²³³

²³³ TŞS., nr., 1821-4, 118b/1.

H. Gurre-i şaban 1030 / M. 21 Haziran 1621 tarihli bir başka berat suretinde ise Trabzon gümrük mukataası El-hac Ahmed tarafından yapılan 15.000 akçe ziyade ve 24.000 akçe peşinat vaadiyle hangi tarihte mültezim olduğu sicillerde yer almayan Ömer'in elinden alınarak El-hac Ahmed'e tevcih edilmiştir.²³⁴

H. 1031 Cemaziye'l-ahırın 11. Gününden / M. 23 Nisan 1622 itibaren, Trabzon gümrüğü ber vech-i emanet üzere Erzurum muhafazasında bulunan vezir Yusuf Paşa'nın adamlarından Kapıcıbaşı Süleyman Ağa deruhde etmiştir.²³⁵ Zira bundan önceki emin olan Ömer Bey, mukataayı yaklaşık bir yıla yakın işletmekle beraber, tevcih işlemleri esnasında şartnamesini defterdarlığa sunmadığından dolayı mukataa defterine kaydı yapılamamış ve kendisine defalarca haber gönderilmesine rağmen hazineye gelip kayıt işlemlerini yapıp ödemesi gereken mal-ı mukataayı irsal etmemiştir. Nihayetinde ise Trabzon gümrüğü ile beraber *mizan-ı harir, ihtisab ve şemhane ve mübaya-i milh ve tamga-i ketan ve sair mahsul-i mukataa* Süleyman Ağa vasıtasıyla devlet adına el konulmuş gözükmektedir.²³⁶

H. 1035 Cemaziye'l-evvelinin birinci gününden / M. 29 Ocak 1626 itibaren 6.000 akçe ziyadesiyle, senede 466.000 bin akçeye Trabzon gümrüğü mukataası ebnâ-i sipahiyândan Abdülbaki Bey'e tevcih olunmuş, eski emin olan Ahmet Ağa ise bir seneyi aşkın süredir mukataayı yönettikten sonra gümrükten maaş ve vazife alanların şikayetleri üzerine görevinden alınmıştır. Ahmet Ağa'nın tahvilinin tam olarak ne zaman başladığı bilinmemekle beraber, belgeden belirtilen *bir seneden mütecaviz müddetden beru* ibaresinden hareketle H. 1034 Rebiü'l-evvelinin / M. Aralık 1624 başları olduğu tahmin edilmektedir.²³⁷

Bir başka kayıttan H. 1036 Cemaziye'l-evvelinin gurre-i / M. 18 Ocak 1627 ile H. 1037 Rebiü'l-ahır gayeti / M. 6 Mart 1628 arasında Ebnâ-yı sipahiyândan Mehmed Bey, senesi 500.000 akçeye iltizam üzere Trabzon gümrük emniyeti yaptıktan sonra senenin sonunda görevden çekilmiştir. Aynı senenin Cemaziye'l-evvel ayının 6. Gününden itibaren ise Sehza b. Abdullah emin olarak *nasb ve tayin* edilmiştir.²³⁸ Sehza b. Abdullah'ın gümrük mukataasını iltizam veya emanet üzere mi yönettiğine dair bir bilgi verilmemişse de *nasb ve tayin* edilmiş olması, emanet üzere yönetime dair bir çağrışımı uyandırmaktadır.

²³⁴ TŞS., nr., 1821-4, 112a/1.

²³⁵ TŞS., nr., 1822, 29b/1.

²³⁶ TŞS., nr., 1822, 68a/2.

²³⁷ TŞS., nr., 1823, 27b/1.

²³⁸ TŞS., nr., 1825, 6a/1, 67a/2.; Karşılaştırmak için bkz. Mukataa-i gümrük-i Trabzon ve tevâbii 1036 senesini muhasebesi BOA., D. BŞM.TZG.d., nr., 17229, 2/1.

H. 1037 Şevvalinin / M. Haziran 1628 ortalarında Hatuniye Vakfı mütevellisi olan Bevvab Hüseyin Ağa'nın Trabzon iskelesi mukataası eminine açmış olduğu bir davada, iskele emini olarak Abdurrahman Bey gözükmemektedir. Yine H. 1037 Zilhicce ayının / M. Ağustos 1628 ortalarında da Abdurrahman Bey ile Trabzon Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın vekili olan Dilaver Ağa ile aralarında meydana gelen beytü'l-mal gelirleriyle ilgili bir ihtilaftan doğan davada, Abdurrahman Bey Trabzon iskelesi gümrük emini olarak gözükmemektedir.²³⁹ Abdurrahman Bey'in göreve tam olarak ne zaman başladığı bilinmemekle beraber, gümrüğü iltizam üzere yönettiği ve H. 3 Cemaziye'l-evvel 1038 / M. 29 Aralık 1628 tarihinde kendi isteğiyle gümrük eminliği görevini bıraktıktan sonra Silahdarlar zümresinden 99. Bölükde yer alan Ali Abdurrahman ve ebnâ-yı sipahiyândan Rıdvan b. Abdullah Erzurum seferi esnasında metrislerde gösterdikleri yararlı hizmetlerinin de etkisiyle H. 1038 Cemaziye'l-evvelinin / M. 29 Aralık 1628 ilk günlerinde Trabzon iskelesi ve tevabii mukataasına ber vech-i iştirak ve iltizam üzere emin olmuşlardır.²⁴⁰ Görüldüğü üzere Ali Abdurrahman ve Rıdvan b. Abdullah, mültezim adayı olmadıkları halde savaş alanında gösterdikleri hizmetlerinden dolayı Trabzon gümrüğü mukataası eminliği görevine getirilmişlerdir. H. 1038 senesinin Şaban ayının sonlarında / M. 19-23 Nisan 1629 ise ortaklardan Rıdvan Bey, kendi isteğiyle eminlik görevinden çekilerek Trabzon gümrüğü mukataası bu tarihten itibaren yalnızca Ali Abdurrahman Bey'in tasarrufunda kalmıştır.²⁴¹

Ali Abdurrahman Bey H. 1039 senesi Cemaziye'l-ahırının ilk günlerinde / M. 16 Ocak 1630 senesini tamamlayıp görevinden çekildikten sonra Trabzon gümrüğü ve tevabii mukataasına iltizam üzere bir talip çıkmadığı için bir talip çıkıncaya kadar H. 8 Cemaziye'l-ahır 1039 / M. 23 Ocak 1630 senesinden itibaren emanet üzere Trabzon beylerbeyi vezir Ömer Paşa'nın adamlarından Ahmed Beşe'ye tevcih olunmuştur. Ahmed Beşe beş buçuk ay kadar mukataayı emaneten idare ettikten sonra, H. 1039 senesinin Zilhiccesinin ilk gününden / M. 12 Temmuz 1630 itibaren, mukataaya talip olan Ömer Bey Trabzon iskelesi gümrük emini olarak senede 500.000 akçe iltizam üzere mukataayı devralmıştır.²⁴²

Ebna-yı sipahiyândan Mustafa Mehmed, Bağdat kalesi muhasarasında gösterdiği yararlılığından ötürü H. 25 Cemaziye'l-evvel 1040 / M. 30 Aralık 1630 senesinde Trabzon iskelesi gümrüğü mukataasına iltizam üzere emin tayin edilmiştir.²⁴³ Bir başka belgede ise Mustafa Mehmed'in Mustafa Çelebi ve yine ebnâ-yı sipahiyândan Mehmed Narda adlı kişilerle ber vech-i iştirak yoluyla iltizam üzere gümrük eminleri olarak atandıklarına rastlanmıştır.²⁴⁴ Ancak bu kayıta

²³⁹ TŞS., nr., 1825, 39b/3, 47a/3,

²⁴⁰ TŞS., nr., 1825, 109a/3, 116a/2.

²⁴¹ TŞS., nr., 1826, 27a/1.

²⁴² TŞS., nr., 1827, 12a/1, 15b/3.

²⁴³ TŞS., nr., 1827, 93a/3.

²⁴⁴ TŞS., nr., 1827, 47b/7.

tahvillerinin başlangıç süreleri yer almadığından dolayı, bir önceki belgede bahsedilen tarih olan H. 25 Cemaziye'l-evvel 1040 / M. 30 Aralık 1630 senesi, bu üç eminin tahvillerinin başlangıç süresi olarak kabul edilmiştir. Nitekim Mustafa Mehmed'in tahvili bu tarihte başladığından ve sonradan görüldüğü üzere aslında iki ortağıyla aynı anda göreve başladığı bilindiğinden dolayı bu tarih üç mültezimin tahvillerinin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Daha sonra H. 3 Cemaziye'l-ahır 1040 / M. 7 Ocak 1631 tarihli bir kayıttan, Mehmed Narda ile Mustafa Çelebi'nin Trabzon gümrük mukataası eminaliklerinden Hasan Osman adlı yeniçeri ve Ali Abdullah adlı bir sipahinin lehine çekildikleri görülmüştür.²⁴⁵ Yani H. 3 Cemaziye'l-ahır 1040 / M. 30 Aralık 1630 tarihi itibariyle Trabzon gümrük eminalerinin Mustafa Mehmed, Hasan Osman ve Ali Abdullah adlı mültezimler olduğu ortaya çıkmaktadır. Son olarak Mustafa Mehmed bir müddet daha yeni mültezimlerle beraber ortak olarak işlettikleri Trabzon iskelesi ve tevabii mukataasından kendi hissesi olan 200 riyali guruşu Hasan Osman'dan alarak görevden çekilmiştir.²⁴⁶

H. 1042 Muharreminin ilk gününde / M. 19 Temmuz 1632'de Trabzon iskelesi gümrüğü senesi 500.000 akçe olmak üzere ebnâ-i sipahiyândan Mustafa Mehmed Kuzgun'a tevcih edilmiştir.²⁴⁷ Bundan tam bir sene sonra H. 1043 Muharreminin ilk gününde / M. 8 Temmuz 1633'te Bevvab Mehmed Ali, mukataaya 30.000 akçe terakki ve 30.000 akçe de hazineye peşinat vermek ve taahhütleriyle Trabzon iskelesi gümrüğü mukataası emini olarak tahvil süresi başlatılmıştır.²⁴⁸ Fakat Kuzgunzade Mustafa'nın anlaşıldığı kadarıyla gümrük eminaliğini bırakmaya pek niyeti olmadığından, mukataanın değerini 20.000 akçe daha artırmak suretiyle 550.000 akçeye çıkarmış ve H. Evâsıt-ı Cemaziyye'l-evvel 1043 / M. 13-22 Kasım 1633 itibariyle Trabzon iskelesi ve gümrüğü mukataası Kuzgunzade'nin çabalarıyla kendisinde kalmaya devam etmiştir.²⁴⁹

Belgelerden ve literatür çalışmalarından elde edilen bilgiler ışığında gümrük eminaleri arasında en fazla bilgi Kuzgunzade Mustafa hakkında bulunmaktadır. Kuzgunzade Mustafa'nın babası, kardeşleri, ailedeki konumu, mal varlığının miktarı, hangi görevlerde bulunduğu, geçmişte hangi davalarda adının geçmiş olduğu, çevresiyle olan hukuku gibi meseleler hakkında kadı sicillerinde kayıtlar bulunmaktadır.²⁵⁰ Buna göre Kuzgunzade Mustafa'nın babası El-hac Kasım Mahallesi'nden olan Kuzgun Mehmed Bey'dir. Babası vefat etmeden evvel Kuzgunzade Mustafa'yı bir solak askerinin kızı olan Rukiye Hatun ile evlendirmiştir. Vefatının ardından başta Kuzgunzade Mustafa

²⁴⁵ TŞS., nr., 1827, 93a/1.

²⁴⁶ TŞS., nr., 1827, 47b/7.

²⁴⁷ TŞS., nr., 1824, 84b/2.

²⁴⁸ Silahdarlar zümresinden Mehmed Nasuh da mukataaya kâtip olarak tayin edilmiştir.. BOA., MAD.d., nr., 9829, 22/4.

²⁴⁹ TŞS., nr., 1828, 18b/1, 95a/2,

²⁵⁰ Kuzgunzâde Mustafa adlı gümrük eminalinin, gümrük eminali, beşli ağası ve beytülmal eminali oluşunun yanısıra, aile ve sosyal hayatı ile siyasi hamleleri hakkında daha ayrıntılı bilgi ve mikro ölçekte bir bakış için bkz., Turan Açık, **Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2012.

olmak üzere beş evladına ve iki kadınına yüklü miktarda miras bırakmış olup, bu mirasın tasarruf hakkı ve kardeşlerinin vasisi Kuzgunzade Mustafa olmuştur. Kuzgunzade Mustafa, kendisinin ve ailesinin mirasını ve nüfuzunu artırmak isteyen ve bu uğurda hırsları olduğu görülen bir şahıstı. Daha önce de bahsedildiği üzere, nüfuz sahibi olmak isteyenler, iltizam işlerine girebiliyorlardı. Trabzon'da ise gümrük ve beytülmal emînlikleri ile beşli askerlerinin ağalığı unvanlarına sahip olmak bu tür hırsları gerçekleştirebilmenin yegâne yolu gibi görünmektedir ki Kuzgunzade Mustafa Trabzon gümrüğü ve tevabii mukataasının mültezimi olduğu zaman bu unvanların hepsine sahip olmuştur. Hatta bu unvanları elinde tutabilmek için de az evvel görüldüğü üzere Bevvab Mehmed Ali ile mücadele etmiş ve bunu kazanmıştır.²⁵¹

H. 1 Cemaziye'l-evvelinin 1044 / M. 23 Ekim 1634 tarihli bir belgede, Trabzon'da iletişimde bulunduğu çevresi Kuzgunzade Mustafa hakkında kadının yaptığı tahkikat esnasında görüşlerini beyan etmişlerdir. Trabzon kadısı Mevlana Abdünnebi Efendi'nin yaptığı tahkikatın sonucunda, *ebnâ-i sipahiyândan olan Mustafa Kuzgun, kal'ada olan beşlü neferâtı ve iskeleye gelen tüccar taifesiyle hüsn-i zindegânîsi olup sair mürtezikâ ve e'imme ve hutebâ ve ülemâ ve sülehâ kendüden rızâ ve şükrân üzere oldukları ecilden, mukatâ'a-i mezbûrenin bin kırk dört senesini mezbûra derûhde olunmak ricasına ilâm eylemeğin...* şeklinde yer alan bir ibare, Kuzgunzâde Mustafa'nın çevresiyle olan ilişkileri hakkında araştırmacılara önemli karineler sunmaktadır. Bu bilgiler ışığında Kuzgunzâde Mustafa'nın Trabzon kalesi muhafazasında bulunan beşli askerleriyle iyi ilişkileri olduğu görülmekle beraber, Trabzon gümrük emînlerinin eskiden beri beşli askerlerinin ağalığı görevini de üstlendikleri bilinmektedir.²⁵² Bununla birlikte Trabzon'da bulunan cami ve medreselerde görev yapan imamların, hatiplerin ve salihlerin ve gümrüğe gelip giden yerli tüccarların da Kuzgunzâde Mustafa hakkında olumlu yönde geri bildirimlerde bulundukları görülmüştür. Bahsi geçen din görevlilerinin hemen hepsinin Trabzon iskelesi gümrüğü gelirlerinden vazife maaşları aldıkları bilinmekle beraber, tüccarların da ticaretlerinin gümrük iskelesi üzerinden gerçekleştirmeleri dolayısıyla, Kuzgunzâde Mustafa ile devamlı ilişki içinde oldukları düşünülebilir. Bu geri bildirimler sonucunda Kuzgunzâde Mustafa, 1044 / M. 1634 senesinde de Trabzon iskelesi ve tevabi gümrük mukataasının iltizamını 530.000 akçe bedelle üzerine almıştır.²⁵³ H. 25 Muharrem 1045 / M. 11 Temmuz 1635 tarihinde yine Mustafa Mehmed Kuzgun, beratını yenilemek suretiyle ve senelik aynı miktar üzerinden görevine devam etmiştir.²⁵⁴

Kuzgunzâde Mustafa'nın son tahvilinin H. Muharrem 1045 / M. Temmuz 1635 yapılmış ve bundan sonra H. Muharrem 1050 / M. Nisan 1640 senesine kadar Trabzon gümrüğü emînleriyle ilgili

²⁵¹ Açık, a.g.t., s. 198-207.

²⁵² TŞS., nr., 1828, 105a/1, 55a/2.; Kenan İnan, "Kadı Sicillerine Göre Trabzon'da Beşlü Taifesi (1648-1658)", "Mahmiye-i Trabzon Mahallatından" Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat, Yaz., Kenan İnan, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 2013, s. 237-238.

²⁵³ TŞS., nr., 1828, 109b/1.

²⁵⁴ TŞS., nr., 1828, 157b/2.

herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Daha önceki eminlerin tahvillerinden anlaşıldığı kadarıyla tahviller bir yıl süreliğine yapılmaktaydı. Dolayısıyla Kuzgunzâde Mustafa'nın tahvilinin H. Muharrem 1046 / M. Haziran 1636 senesinde biteceği düşünülebilir. 1046'dan sonra ise Kuzgunzâde'nin beratını yenileyip yenilemediği bilinmemektedir.

H. Gûrre-i Muharrem 1050 / M. 23 Nisan 1640 yılında Trabzon gümrük eminliğinde senelik 600.000 akçe iltizam bedeliyle sipahiyândan Mehmed'in mültezim olduğu bilinmekle beraber, H. Gûrre-i Recep 1052 / M. 25 Eylül 1642 senesi itibariyle 50.000 akçeyi hazineye peşinat olarak vermesi karşılığında sipahiyândan Mustafa iltizama verilmiştir.²⁵⁵ Mustafa, ödediği peşinattan sonra iki seneden beri hazineye irsaliye göndermediği iddiasıyla ref' olunmuş ve yerine H. 1 Receb 1054 / M. 3 Eylül 1644 tarihinden itibaren Trabzon gümrüğü, emekli bir yeniçeri olan Nebi Ali'ye beşli askerleri ağalığı ile birlikte deruhde etmişlerdir.²⁵⁶

Trabzon gümrüğü H. 1 Receb 1057 / M. 2 Ağustos 1647'den itibaren Mehmed Ahmed adlı bir yeniçeriye 64.000 akçe peşinatla birlikte üç senesi bir tahvil yılı sayılmak üzere iltizama verilmiştir. Fakat tahvil süresi dolmadan, 1058 Şevvalinin ilk gününde, muhasebesini görmediği bahanesiyle Trabzon iskelesi gümrüğü ve ihtisab ve dellaliye ve pencik ve mizan-ı harir ve fûruht-ı nemek mukataasının iltizamı kendisinden alınarak onun yerine talip olan ebnâ-i sipahiyândan Abdurrahman adlı bir cündîye 615.000 akçe yıllık iltizam bedeli mukabilinde beşli ağalığı ile beraber iltizama verilmiştir. Bundan tam bir sene sonra H. 1 Şevval 1059 / M. 8 Ekim 1649'da Mehmed Ahmed, yaptığı itirazların sonucunu alarak tekrar Trabzon gümrük eminliğine tayin edilmiştir.²⁵⁷ Mültezimler arasında meydana gelen bu tür itiraz ve mücadeleler, daha sonra *Eski ve Yeni Eminler Arasındaki Hesaplaşmalar* kısmı altında işlenecektir.

XVII. yüzyılın ilk yarısının son kayıtları incelendiğinde, H. 1 Şevval 1060 / M. 27 Eylül 1650 tarihinde Mukataa-i Gümrük İskele-i Trabzon ve İhtisab ve Dellaliye ve Şemhane ve Pencik ve Mizan-ı Harir ve Fûruht-ı nemek ve Tevabii mültezimi olarak Yayabaşı Mehmed'e 608.400 akçe yıllık bedel karşılığında iltizama verildiği görülmüştür.²⁵⁸

Mukataanın Değeri

XVII. yüzyılın hemen başlarında 1610 yılında Trabzon iskelesi ve gümrüğü mukataası senelik 2.500.000 akçe ile iltizama verilmekteydi.²⁵⁹ 1617 yılına gelindiğinde ise mukataanın iltizam bedeli

²⁵⁵ TŞS., nr., 1829, 40a/1, 40a/2.

²⁵⁶ TŞS., nr., 1830, 73b/1, 85b/4.

²⁵⁷ TŞS., nr., 1831, 80a/2, 84a/2.

²⁵⁸ TŞS., nr., 1831, 90b/1, 93a/2.

²⁵⁹ Aygün, XVIII. Yüzyıl'da Trabzon'da Ticaret, s. 291.

belirtilen değerin yaklaşık 3'te 1'ine düşmüş ve yılda 759.584 akçeye iltizama verilmiştir. Aradan geçen 7 senede Trabzon'da siyasi, sosyal ve ticarî hayat hayli değişime maruz kalmıştır. Zira daha sonra ayrı bir başlık altında incelendiğinde görüleceği üzere, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Trabzon şehri Rus Kazaklarının tehdidi altındaydı. Bu durum özellikle Karadeniz'in kuzey sahilleri ile güneydeki Anadolu sahilleri arasındaki ticareti bir hayli etkilemiştir.²⁶⁰ Öyle ki 1614'te Sinop, 1615'te Kefe ve 1625'te de Trabzon şehrine saldırılar düzenleyen Kazaklar, Karadeniz kıyılarını hayli tahrip etmişler ve Osmanlıların Karadeniz'deki hakimiyetini ciddi tehdit altında bırakmışlardır.²⁶¹ İltizam değerindeki düşüş, ticaretin ve dolayısıyla gümrük gelirlerinin bu süreçlerden nasıl etkilendiği göstermektedir.

Trabzon iskelesi ve tevabii gümrük mukataasının 1617 yılındaki değeri 759.584 akçe olup bir tahvil süresi değeri 2.278.752 akçeye denk gelmekteydi. Mukataanın bu değerini 1620 tahvil yılına kadar korumuş olduğu görülmektedir. H. 1031-1039 / M. 1622-1629 yılları arası, imparatorluğun taşra bölgeleri siyasi, sosyal ve ekonomik bakımlardan zor dönemler geçiriyordu. Trabzon gümrüğü gelirlerinde gözle görülür bir düşüş yaşandığından olacak ki mukataanın idaresi için mültezim adayı bulmada zorluk çekilmiş olup, bulunan adaylar da gümrük mukataasını işletmede kifayetsiz kaldıklarından, bu tarihlerde sıklıkla emanet üzere emin atanması yoluna başvurulmuştur. Bu durum yalnızca Trabzon gümrüğü mukataası için değil, yakın çevresindeki diğer mukataalar için de geçerliydi.²⁶² Benzer sıkıntılar Erzurum şehri ve hazinesi için de yaşanmaktaydı. Safevilerle olan savaş durumu, şehir ve çevresinde görülen ayaklanmalar, ticari ve sosyal hayatı kötü etkilemiş olmalıydı. Bununla beraber bu tarihlerde Erzurum'da bulunan yeniçeriler halka çeşitli zulümlerde bulunmuş ve Erzurum halkı dönemin paşası olan Abaza Mehmed Paşa'dan yardım talep etmişlerdi.²⁶³ Aynı zamanda II. Osman'ın katledilmesinin intikamını bahane eden Abaza Paşa, Erzurum'dan başlayarak Sivas ve Ankara'ya kadar olan kesimlerde bulunan başta yeniçeri askerleri olmak üzere kapıkulu taifesi mensuplarını yakalatarak katlettirmiştir. Kendisi daha sonra IV. Murad tarafından affedilip Bosna valiliğine atanmışsa da 1634 yılında idam edilmiştir.²⁶⁴ İşte Erzurum'da ve Anadolu'nun diğer şehirlerinde yaşanan bu gelişmeler, Erzurum hazinesini ve dolayısıyla Trabzon gümrüğünü de etkilemiştir. Nitekim H. 1039 Rebiü'l-evvel'inde / M. Kasım 1629 Trabzon kadısına gönderilen bir buyrulduda, Erzurum'un uzun bir süreden beri ihtilâl üzere olmasından dolayı

²⁶⁰ Kefe ve Taman iskelelerinden, Trabzon iskelesinde getirilmek üzere yola çıkan Morina balığı yüklü bir geminin Rus Kazakları tarafından baskına uğraması ve gemideki balıkların yarısını yağmaladıktan sonra gemiyi içerisinde olan balıklarla beraber sahipsiz salıvermeleri Rus eşkıyalarının faaliyetlerine örnektir. TŞS., nr., 1821-4, 3b/4.

²⁶¹ Halil İnalçık, "Karadeniz'de Kazaklar ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlikede", **Çanakkale Savaşları Tarihi**, c. 1., Ed. Mustafa Demir, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 60.

²⁶² Trabzon iskele ve tevabii mukataaları ve Batum eyâletinde vâki' olan mukataâların ahvâli beş-altı seneden berü görülmeyüp muhtell ve müşevveş olup zabt iden ümenâ mâlın ekl ü bel' idüp külli mâl-ı mirîyi zâyî' ve telef olduğundan gayrî... TŞS., nr., 1825, 56a/2.

²⁶³ Hrand D. Andreasyan, "Abaza Mehmed Paşa", **Tarih Dergisi**, c. 17, sy. 22, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1967, s. 133.

²⁶⁴ Mücteba İlgürel, "Abaza Paşa" **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 11-12.

Erzurum hazinesine dair işlerin yürütülemediğinden bahsedildikten sonra, Trabzon kadısından Trabzon gümrüğünün kimlerin tasarrufunda olduğuna ve gümrük gelirlerinin nerelere harcandığına dair bir soruşturma yapması ve hazine-i Erzurum divanına arz etmesi istenmiştir. Yine aynı belgeden 1034 senesinden beri Trabzon gümrük eminlerinin düzenli olarak mâl-ı mukataâlarını hazineye göndermedikleri de anlaşılmaktadır.²⁶⁵ Bu vaziyeti anlatan bir diğer belge ise Trabzon kadısına gönderilen bir ferman sureti olup, Trabzon iskelesi eminlerinin makbuzat ve teslimatlarının yapıp yapılmadığına dair bir kaydın bulunmadığı için, iskele eminlerinin her neredeyse bulunarak muhasebe kayıtlarıyla beraber ordu-yı hümayun divanına gönderilmeleri emredilmiştir.²⁶⁶

1621-1622 yılları arasında mukataanın emanet üzere yönetildiği görülmekle beraber, mukataanın en düşük kıymetinin 1625 yılında yapılan tahvilde yıllık 460.000 akçe olduğu saptanmıştır. Osmanlı maliyesi yaşanan bu düşüşün farkında olacak ki, yapılan iltizam sözleşmesinde *İskele-i Trabzon ve tevâbi' mukataâları bundan akdem iltizâm-ı sabıkasından hayli noksân ile deferdâr-ı sâbık Mir Mehmed Efendi tarafından Ahmed Efendi'ye ber vech-i iltizâm virilüp...* ibaresinin yer alması, maliye tarafından bu gidişatın bilindiğini anlatan önemli bir karinedir.²⁶⁷ 1626 ve 1632 yılları arasında ortalama yıllık değeri 500.000 akçe olan Trabzon gümrüğünün, Bevvab Ali ve Kuzgunzâde Mustafa arasında geçen iltizamı kapma mücadelesi ile birlikte 530.000 ve ardından 550.000 akçe değere yükseldiği görülmektedir. 1635-1640 yılları arasında gümrük mukataasının değerine ve mültezimlerine dair sicillerde bir kayda rastlanmamasına karşın, ortalama değerinin 550.000 ilâ 600.000 akçe olduğu düşünülebilir ki nitekim mukataanın 1640 yılında 600.000 akçe yıllık değer ile iltizama verildiği görülmektedir. Nihayetinde ise XVII. yüzyılın ilk yarısının sonunda Trabzon iskelesi ve tevabii gümrük mukataası 608.400 akçe değer ile iltizama verilmiştir.

XVIII. yüzyılda Trabzon gümrük mukataasının mali değeri 1701-1704 yılları arasında ortalama 1.000.000 akçe, 1711-1776 yılları arasında ise ortalama 800-900.000 akçe civarındadır. 1711'den itibaren görülen 200.000 akçe düşüşün temel sebebi ise Gönnye iskelesinin Trabzon gümrük mukataasından ayrılması ve bu iskele gelirlerinin artık bu mukataa gelirleri arasında yer almamasından kaynaklanmaktadır.²⁶⁸

XVII. yüzyıl, Karadeniz'in hem kuzey ve hem güney sahilleri için ticari açıdan pek parlak bir yüzyıl değildi. Özellikle yüzyılın başlarından ortalarına kadar süren Kazak ve Abaza eşkıyalarının faaliyetlerinin bunda önemli bir payı olduğu yadsınamaz.²⁶⁹ Bununla birlikte Karadeniz'in kuzey ve

²⁶⁵ TŞS., nr., 1826, 64a/4.

²⁶⁶ TŞS., nr., 1825, 57b/3.

²⁶⁷ TŞS., nr., 1823, 27b/1.

²⁶⁸ Aygün, XVIII. Yüzyıl'da Trabzon'da Ticaret, s. 294-295.

²⁶⁹ Faroqhi, a.g.e., s. 149.

güney kıyılarının Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü siyasi ve ticari politikalar gereği uluslararası ticaretten ziyade bölgesel boyutta bir ticari hayata sahipti. Yürütülen bu siyasetin temel sebebi ise İstanbul'un bilhassa buğday, un, diğer tahıllar, et, deri, kereste v.b. hammadde ve zahire ihtiyaçları yönünden Karadeniz'e bağımlı durumda olmasıydı.²⁷⁰ Dolayısıyla Karadeniz bölgesi ticaretinin yerel ihtiyaçlara ve İstanbul iâşesinin sağlanmasına rabıtalı olması, dışa kapalılığı gerektirmiş ve bu durum gümrük gelirlerine de yansımıştır.

2.3. İltizam Sözleşmelerinin Muhtevaları

Daha önce gümrük emininin başlıca sorumlulukları arasında vergilerin tahsil edilmesi²⁷¹, gümrük bölgelerinde olan biten her şeyin defterlerde kayıt altında tutulması, toplanan vergilerin hazineye devredilmesi, gümrük personellerinin maaşlarının ödenmesi, gümrükte geçen ticaretin denetlenmesi gibi başlıca görevlerinden bahsedilmişti. Bu kısımda ise Trabzon gümrüğü için mültezimler ile Osmanlı maliyesi arasında gerçekleştirilen mukavelelerin içerikleri incelenmek suretiyle Trabzon gümrük emininin durumlarından bahsedilecektir. Şer'iyye sicillerinde yer alan berat suretlerinin, esasında mültezim ile maliye arasında gerçekleştirilen anlaşmanın sonucunda mültezime verilen ve dahilinde iki tarafın birbirlerine koştukları şartları ve istekleri barındıran belgeler oldukları söylenebilir. Bu bakımdan sicillerde yer alan başta berat suretleri olmak üzere, gümrüğü ilgilendiren davalardan da ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu bilgiler arasında gümrük eminin talip olarak mı yoksa çeşitli hizmetlerinden dolayı mı göreve getirildiği, gümrüğün iltizam mı yoksa emanet üzere mi yönetildiği, gümrüğün tek bir eminin mi yoksa ortaklar tarafından mı idare edildiği, maliyenin gümrük emininden yerine getirmesini istediği sorumlulukların ne olduğu, gümrük emininin Osmanlı maliyesinden talepleri, mukataaların yıllık veya bir tahvil süresi bedelleri ile mültezim adayına kefil olanlar hakkında bilgi v.b. daha birçok hususta bilgilere ulaşmak mümkündür.

Mesela H. Evâhir-i Şevval 1029 / M. 19-27 Eylül 1620'de yapılan bir sözleşmede, Trabzon iskelesi gümrük emini adayı olan Hüseyin Çavuş'tan taahhüt ettiği 100.000 akçe peşinatın Zilkade ayının sonuna kadar hazineye teslim etmesi ve her üç ayda bir Erzurum hazinesine mal-ı miriyi teslim etmesi şartıyla Trabzon gümrük eminliğine getirilmiştir.²⁷² Buna göre, gümrük emininin başlıca sorumlulukları arasında mukataanın taksitlerini zamanında hazineye ödemeleri olduğu tahmin edilebilir. Aksi halde ödemelerde yaşanan gecikmeler gümrük emininin konumlarını tehlikeye

²⁷⁰ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 227-230.

²⁷¹ Gümrük emininin başlıca mühim vazifelerinden biri gümrüğe gelen mallardan vergi tahsilinin gerçekleştirilmesiydi. Maliye bu görevi çeşitli şekillerde gümrük eminlerine hatırlatmaktan geri durmazdı. Örneğin bir iltizam sözleşmesinde, *tüccar taifesi iskeleye gelüp gümrüklerin virdüklerinde şer' ve kanûn hasebiyle resm-i gümrüklerini mirî için emîn-i mezbûr kabz idüp hilâf-ı şer' ve kanûn tüccar taifesi rencide olunmaya ve kıstü'l-yevm mucebince irsâliye için lazım gelen akçeyi bi't-tamam edâ ve teslim eyleyüp iltizâmına cevap vire* ibaresinde, vergilerin tahsili, tüccarlara adil olunması ve tahsilatın hazineye gönderilmesinin önemine vurgu yapılmıştır. TŞS., nr., 1828, 109b/1.

²⁷² TŞS., nr., 1821-4, 118b/1.

atmaktaydı. Örneğin H. 23 Cemaziye'l-evvel 1031 / M. 5 Nisan 1622 tarihli bir belgede, Trabzon gümrük emini olan Ömer Bey, bir seneye yakın müddetten beri mukataayı işlemekte olup, ödemesi gereken mâl-ı mukataâyı gelip ödememiştir. Eski Erzurum Defterdarı olan Tevkanî Osman Efendi birkaç defa havaleler yoluyla divan tezkireleri göndermişse de Ömer Bey'in istenilene riayet etmemesi üzerine gümrük eminliği görevine son verilerek yerine emaneten Süleyman Ağa atanmıştır.²⁷³

Mukataa tevcihi sırasında devlet özellikle savaş alanlarında faydalı hizmetleri görülenleri ödüllendirmek babında gümrük eminliği mertebesine getirebiliyordu. H. 13 Cemaziye'l-evvel 1038 / M. 8 Ocak 1629 tarihli bir belgede, Ali Abdurrahman ve Rıdvan b. Abdullah için, *Erzurum seferinde metrislerde külli hizmetleri sebk eyledüğünden...* şeklinde yer alan ibareden, Trabzon gümrüğünü ikisinin iştiraken deruhde ettikleri anlaşılmaktadır.²⁷⁴ H. 27 Cemaziye'l-ahır 1040 tarihli bir diğer belgede ise ebnâ-i sipahiyândan olan Mustafa Mehmed'in, Hemedan garetlerinde ve Bağdat muhasarası sırasında gösterdiği çeşitli hizmetlerinden dolayı *eyâlet-i Trabzon iskelesi gümrüğü mukata'ası* kendisine tevcih edilmiştir.²⁷⁵

H. 1 Zilhicce 1039 / M. 12 Temmuz 1630 tarihine ait bir belgede, Trabzon iskelesi gümrüğü mukataasının ehl-i vezâif ile beşlü askerlerinin maaşlarının ödenmesi şartlarına vurgu yapılmak suretiyle Ahmed Beşe'ye emaneten tevcih edilmiştir.²⁷⁶ Örnekten anlaşıldığı üzere, Trabzon gümrüğünde çalışan personeller ile yine gümrükten vazife maaşı alan bürokrat, din alimi ve askerlerin maaşlarının zamanında ve eksiksiz ödenmesi dönemin önemli meseleleri arasında yerini almıştır. Osmanlı maliyesi iltizam şartları arasında bu ödemelerin zamanında yapılmasını her daim mültezimlerden istemiştir. Nitekim bu hususlar sonraki kısımlarda ayrı başlıklar altında ele alınacaktır.

XVII. yüzyılın ilk yarısına dair incelenen şer'îyye sicillerinde, mukataa tevcihi beratlarında genellikle mâl-ı mukataaya zarar gelmemesi, ehl-i vezâife ve beşlü askerlerine maaşlarının ödenmesi şeklinde, çoğu kez tek taraflı ve devlet tarafından koşulan şartlara yer verilmişken, 1630'lu yıllardan sonra mültezim adaylarının da mukataa idaresinde ve çoğu kez mukataada yer alan kadrolar hususunda birtakım isteklerde bulunmaya başladıkları görülmektedir. Mesela Eylül 1630 tarihli bir belgede, Trabzon gümrük emini olan Bevvab Ali, maliyeden Mehmed Nasuh adlı silahdârın iskeleye kâtip olarak tayin edilmesini ve yine iskelenin diğer katiplerinin, didebanın²⁷⁷ ve diğer hizmetlilerin

²⁷³ TŞS., nr., 1822, 68a/2.

²⁷⁴ TŞS., nr., 1825, 116a/2.

²⁷⁵ TŞS., nr., 1827, 93a/3.

²⁷⁶ TŞS., nr., 1827, 15b/3.

²⁷⁷ Dideban, kaçakçılık faaliyetlerinin önüne geçmek, yani gümrük vergisi ödenmeden herhangi bir malın gümrükten geçmesine engel olmaya çalışan görevliydi. Bulunur, a.g.e., s. 28.

kendisi tarafından atanmasını istemiştir. Maliye ise bu mevkilere atanacak kişilerin sabıkalarının temiz olması şartıyla Bevvab Ali'nin bu isteklerini kabul etmiştir. Devamında ise maliye tarafından koşulan şartlardan arasında, iskeleden vazife maaşı alanların ellerinde beratı olmayanlara maaşlarının ödenmemesi, beşli askerlerinin maaşları ile barut, kurşun ve fitil akçelerinin iskele gelirlerinden karşılanması, Hademe-i Hayrât²⁷⁸ denilen ve Trabzon iskelesinden maaş alan dinî görevliler olan duagûy, ve mescit hüddamlarının maaşlarının da yine iskele gelirlerinden ödenmesi gibi şartlara yer verilmiştir.²⁷⁹

Trabzon gümrük eminlerinin yerlerini sağlama almak amacıyla maliyeden çeşitli güvenceler talep edip, bu güvencelerin iltizam sözleşmelerinde yazılı hale getirilmesi için çaba gösterdikleri düşünülmektedir. Mesela H. 22 Recep 1042 / M. 2 Şubat 1633 tarihli bir berat suretinde, Trabzon gümrüğü eminliğine talip olan Sipahi Mehmed, beratları tecdid olunan vazifelilere maaşlarının ödenmesi, 600.000 akçe mukataa bedelinden 400.000 akçesinin gerekli yerlere harcandıktan sonra 160.000 akçesinin hazineye gönderilmesi gibi maliye tarafından koşulan bu şartları kabul ettikten sonra, buna mukabil kendisi de *tahvilim tamam olmadın mukata'a ahara virilmeyüp mustahik olduğum ulufem mukata'a-i mezbure mâlından hîn-i muhâsebede deynime mahsûb kılına* ibarelerini beratına ekletmek suretiyle, tahvil süresi tamamlanmadan Trabzon gümrüğü mukataasının bir başka mültezime verilmeyeceğine ve muhasebe gününde yevmi 15 akçe olan sipahilik ulufesinin ise hazineye olan iltizam borcundan düşüleceğine dair vaatleri maliye tarafından almayı başarmıştır.²⁸⁰ Sipahi Mehmed'in, bu vaatleri beratına yazdırarak bunları bir nevi taahhüt haline getirtmiş olduğu söylenebilir.

İltizam sözleşmelerinde gümrük eminine kefil olanların isimleri de zikredilir. H. 24 Safer 1054 / M. 2 Mayıs 1644 tarihli belgede, Trabzon gümrüğüne mültezim olan Nebi Ali'nin iltizam sözleşmesinde, Odabaşı Ahmed'in Nebi Ali'ye kefil bi'l-mâl sıfatıyla kefil olduğu görülüyor. Aynı belgenin devamında, Osmanlı maliyesinin daha önceki sözleşmelerinde yer verdiği gibi, beratları tecdid olunmayan vazifelilere gümrükten maaşlarının ödenmemesi gerektiğine dair şart yinelenmiş olup, bu hususa tekrar tekrar vurgu yapılmasının sebebinin görevinin başında bulunmadığı halde gümrük gelirlerinden maaş alanların sayısının hayli fazla olmasından kaynaklandığını düşündürmektedir. Bu hususta H. 1 Muharrem 1042 / M. 19 Temmuz 1632 tarihli ait bir ferman suretinde, Trabzon iskelesi emininin merkeze giderek bulunduğu bir şikayet üzerine, iskeleden vazife maaşı alan mütekaidlerin, duagûyların ve diğerlerinin merkeze giderek beratlarını yoklatıp kontrol ettirmeleri emredilmesine rağmen merkeze gitmeyip beratlarını onaylatmadıkları halde iskeleden zorla maaşlarını aldıkları ve bu durumun iskele gelirlerine ve dolayısıyla merkez hazinesine yük

²⁷⁸ Trabzon iskelesi gelirlerinden maaş alan din görevlilerine Hademe-i Hayrât denirdi. Örneğin 1755 tarihli iskele muhasebe defterinde bunların 96 kişi olduğu ve yevmiyelerinin 474 akçe olduğu kayıtlıdır. Bostan, a.g.m., s. 306.

²⁷⁹ TŞS., nr., 1828, 95a/2.

²⁸⁰ TŞS., nr., 1829, 40a/1.

olduğu tespit edilmiştir.²⁸¹ İltizam sözleşmelerinde bu durumdan sıkça bahsedilmiş olması da bu sorunun çözülmesinin önemli olduğuna işaret etmektedir. Osmanlı maliyesi buna bir çözüm bulmak maksadıyla bu kez, *cedid-i berâtları olmayan, iskele kâtibi defteriyle min-ba'd bir akçe virilmeye, virilürse hîn-i muhâsebede mahsûb olunmaya*²⁸² ibaresini sözleşmeye eklemek suretiyle, bu hususta mali sorumluluğu kendi üzerinden alarak mültezime yüklemiş olduğu görülüyor. Bu açıdan bakıldığında devlet, mültezim aracılığıyla beratlarını yenilemeyen veya görevinin başında bulunmayan vazifelilere iskeleden maaş verilmemesi için fazladan çaba harcamamış olacak ve bu işi takibini de zarar etmek istemeyen mültezime bırakarak bu minvaldeki suiistimallerin önüne geçmeye çalışacaktı.

Trabzon Gümrüğüne Nazır Olanlar

Nazırlar, iltizam üzere yönetilen mukataaların hesaplarını kontrol eden görevliydi. Bir nevi iltizam işlerinde bir müfettiş mahiyetinde olmalarıyla beraber, XVI. yüzyıl itibariyle bu işlere bakan görevliye müfettiş-i emval adı verilmiştir. Zira daha önce nazırlar genellikle kazadaki kadılar arasından seçilirken, eminlerin isteği üzerine bu makama da kendi seçtikleri bir kişinin geçmeye başlamaları üzerine bölge kadısı nazırlık yerine müfettiş-i emval görevini üstlenmiştir.²⁸³ Ayrıca bazı nazırların, şikâyet üzerine gümrük mukataalarına atandıkları gözlemlenmiştir. Bu husustaki şikâyetler, genellikle mültezimin tüccar taifesine zulm etmesi, yani onlardan hakkı dışında fazladan vergi talep etmesiyle alakalıydı. Merkezdeki tecrübeli olan saray görevlilerinden bir kişi, bu işi denetlemesi için gümrük noktasına gönderilebilirdi.²⁸⁴ Bir mukataanın mültezime tevcihi esnasında yerel kadının ve müfettişin yanında nazırın da mültezim adayı hakkında merkeze gönderdiği arzı dikkate alınırdı.²⁸⁵ Sonraki dönemlerde mültezim adayının seçtiği kişiler arasından nazır olanlar, iltizam yoluyla bu makamı üzerlerine alabildikleri gibi ayrıca mültezime kefil olarak da bu görevi üstlenebilmekteydiler. Mültezimin kefil olarak nazır olanlar, aşağıdaki örnekte de görüleceği üzere kabzımal olarak da anılmaktaydılar. Bundan hareketle, mültezimin isteği üzere mukataalara nazır olanların, mültezime nezaret ettikleri, yani bugünkü tabirle mukataada bir genel müdür mahiyetinde bulundukları söylenebilir.²⁸⁶ XVII. yüzyılda da iltizam sözleşmelerinde sıkça görüldüğü üzere mukataa nazırlığına genellikle eminin istediği kişiler atanmış ve bu makama genellikle gümrük eminine kefil olan kişiler geçmiştir. H. Evahir-i Rebiü'l-ahır 1029 / M. Mart 1620 tarihinin son günlerine ait bir iltizam sözleşmesinde, Abdurrahman adlı bir sipahi Trabzon gümrüğü mukataasına emin olmak için bir başvuruda bulunmuş ve maliyeye sunmuş olduğu istekleri arasında ismi geçen

²⁸¹ TŞS., nr., 1824, 2a/5.

²⁸² TŞS., nr., 1830, 73b/1.

²⁸³ Darling, a.g.e., s. 170.

²⁸⁴ Bulunur, a.g.e., s. 25.

²⁸⁵ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 126.

²⁸⁶ Çakır, a.g.e., s. 124.

İsmail Kethüda hakkında, *ayân-ı vilâyetden yine Trabzon'da sakin kıdvetü'l-emâcid ve'l-ekârim İsmail Kethüda zîde mecdühü ber vech-i kefâleten nâzır ve kâbz-ı mâl olmak üzere şurût-ı mezkûr ile defterdâr-ı sâbık tarafından deruhde olunup...* şeklinde devam eden bilgilerden, İsmail Kethüda'nın Abdurrahman'a kefil olduğu ve büyük ihtimalle aralarında yapmış oldukları anlaşmanın sonucu olarak da İsmail Kethüda'nın nazır olabilmesi için Abdurrahman tarafından maliyeye bir teklif sunulmuş olduğu görülüyor. Buna ilaveten, İsmail Kethüda'nın kefil olması ve belgede kendisinden Trabzon'un önde gelenleri mahiyetinde ayân-ı vilayet şeklinde zikredilmesi ile Kethüda unvanına sahip olması, onun nüfuzlu bir kişi olduğunu göstermektedir.²⁸⁷

Trabzon Gümrüğüne Havale Yazılanlar

Havale, merkezden görevlendirilen ve tahvil süresi sonunda hazinenin payına düşen geliri mültezimlerden toplayan görevliye denirdi. Aşağıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere havaleler, mültezimler tarafından zamanında hazineye ödenmeyen borçların tahsil edilmesi işini de denetlerlerdi. XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyıl başlarında bu görev ayrıca Başbaki Kulları tarafından da yerine getirilirdi. Mültezimlerin tahvil süreleri sonunda Başbaki Kulları'na ödemeleri gereken bir miktar harç bulunup, bu harcı ödememek için hazineye gelip muhasebelerini gördürmekten kaçındıkları bilinmektedir. İşte bu noktada havaleler ve Başbaki Kulları borcun tahsil edilmesi için harekete geçerlerdi.²⁸⁸

Örneğin H. Rebiü'l-ahır 1041 /M. Ekim 1631 tarihli bir kayda göre, Trabzon kadısına gönderilen bir emirde, silahdârlarım zümresinden yedinci bölümde Ali Hacı Bektaş nâm kulum bu sene-i mübârekede mülazemetinden olmağla hin-i tevzi'de Trabzon İskeleyi Mukataâsının bin kırk bir senesinin havâleliğe tevcih olunup... şeklinde yer alan ibareden, havaleliğin bir görev olduğu ve bu görevin atanan bir şahıs tarafından ifa edildiği anlaşılmaktadır. Devamında ise iskele-i mezbûre mukataâsında mâl-ı mirî tahsilinde havâlelik hizmetinde olmak fermânım olmuştur ibaresinde, havaleci olarak atanan Ali Hacı Bektaş'tan tahsilat işini yerine getirmesi istenmiştir. Nitekim Trabzon gümrüğü mukataâsının, hazineye yapacağı ödemelerde havalelik görevinde bulunan Ali Hacı Bektaş'ın rol aldığı düşünülmektedir.²⁸⁹ Bir başka belgede ise 1632 senesi için havalelik görevine ebnâ-i sipahiyândan Hüseyin Abdullah'ın atandığı görülmektedir.²⁹⁰ H. Evahir-i Rebiü'l-ahır 1029 / M. Mart 1620 tarihine ait bir belgede, hazineye 450.000 akçeden fazla borcu olan Trabzon iskeleyi emini Abdurrahman'ın def'-i muzâyaka için meblâğ-ı mezbûru getürüp teslim-i hazine idüp kat'-ı âlâka idesiz deyu defâ'atle havale gönderilüp tenbih olunmuşken şeklindeki ifadede

²⁸⁷ TŞS., nr., 1821-4, 124a/1.; Bir diğer belgede ise gümrük emini Abdurrahman ile beraber Mehmed Çavuş adında bir kapıkulu askerine dava açan İsmail Kethüda, bu kez İsmail Ağa diye zikredilmiştir. TŞS., nr., 1821-4, 25a/4, 46b/2.

²⁸⁸ Çakır, a.g.e., s. 15.

²⁸⁹ TŞS., nr., 1827, 84b/3.

²⁹⁰ TŞS., nr., 1824, 77b/2.

Abdurrahman'ın muhasebesinin görülmesi ve hazineye olan borcunu ödemesi için birçok defa havale gönderilmiş olduğu anlaşıyor. Ancak işin nihayetinde Abdurrahman, uyarılara aldırış etmeyince, Ömer Beşe Trabzon gümrüğüne ber vech-i emanet üzere emin olarak atanmış ve yanında Mustafa Bey de gümrüğe havale olarak tayin edilmiştir.²⁹¹

Eski ve Yeni Gümrük Eminleri Arasında Muhasebe Hususunda Yaşanan Tartışmalar

Eski ve yeni eminleri karşı karşıya getiren durumlardan biri, eski eminin tahvili sırasında iskele giderleri için kendi cebinden yaptığı harcamaların gündeme getirilmesinden doğmaktaydı. H. 1040 Şevval'i sonları / M. 23-31 Mayıs 1631'e ait bir kayıta, Trabzon iskelesi gümrüğünü kendi talebiyle uhdesine alan Ali Bey, Trabzon'a vardıktan sonra gümrük mukataasını emaneten yöneten Ahmed Beşe'den devralmak istediğinde, Ahmed Beşe'nin 2 ay 5 günlük yönetiminde gelirlerin 40.000 akçe ve giderlerin ise 48.000 akçe olduğu görülmüştür. Ahmed Beşe'nin iddiasına göre yapılan 8.000 akçelik fazla harcama, kendi cebinden yapılmış olup, Trabzon kadısı Mevlânâ Abdünnebi tarafından 8.000 akçenin Ali Bey tarafından Ahmed Beşe'ye ödenmesine karar verilip söz konusu meblağ Ali Bey'den tahsil edilerek Ahmed Beşe'ye verilmiştir. Fakat Ali Bey bir süre sonra bu duruma itiraz ederek tekrar mahkemeye başvurmuş ve Ahmed Beşe'nin mahkemeye kanıt sunmasını talep etmiştir. Olayın devamında Mevlânâ Abdünnebi Efendi'den alınan hüccet mahkemeye sunulup herkesin huzurunda tekrar okunmuş ve mahkemedeki şahitler de Ahmed Beşe'nin lehine şahitlik etmişlerdir.²⁹² Söz konusu davanın sonucuna dair herhangi bir ibareye rastlanmasa da durumun gidişatından davanın Ahmed Beşe'nin lehine sonuçlanmış olduğu tahmin edilebilir. Ali Bey'in daha evvel, Trabzon iskelesi mukataasını Rıdvan b. Abdullah ile ber vech-i iştirak iltizam üzere H. 1 Cemaziye'l-evvel 1038 / M. 27 Aralık 1628 tarihinde deruhde ettikleri²⁹³, daha sonra H. 1038 Şaban / M. 1629 Nisan ayında Ali Bey'in merkeze giderek mukataaya tek başına aday olarak üzerine aldığı anlaşılmaktadır.²⁹⁴ Bahsedilen olay Ali Bey'in Trabzon'a geldikten sonra, Şevval ayında yaşandığı bilinmektedir. Aradaki 2 ay kadar sürede Ahmed Beşe mukataayı emanet üzere mültezim gelene kadar idare etmiştir.

Ali Bey yukarıda verilen kararı kabul etmemiş olacak ki H. 1041 Rebiü'l-evvel / M. Ekim 1631'de bu kez Trabzon beylerbeyi Mehmed Paşa'ya durumu intikal ettirmiştir. Paşanın huzurunda görülen davada, Ali Bey iskele gümrüğünü Ahmed Beşe'den devraldığı sırada, Ahmed Beşe'nin kendisinden 8.000 akçe aldığını ve bu meblağın kendisine iadesini talep etmiştir. Ahmed Beşe durumu tekrar tafsilatıyla izah ettikten sonra daha önce görülen davalardan elinde bulunan hüccetleri bu mahkemede de okutmuştur. Nihayetinde ise *mukaddemâ mâbeynleri fâsl olunduğu hüccet*

²⁹¹ TŞS., nr., 1821-4, 124a/1.

²⁹² TŞS., nr., 1827, 48b/1.

²⁹³ TŞS., nr., 1825, 116a/2.

²⁹⁴ TŞS., nr., 1826, 27a/1.

olduktan sonra bir def'a şer' ile görölüp fâsl olunan dâvânın istimâi bî-hasebi's-şer' ve'l-kânûn memnu' olmağın mezkûr Ali Bey muârazadan men' olundu ibaresinden, daha önce ikisi arasında meydana gelen dava sonuçlanıp hücceti verildikten sonra, aynı davanın tekrardan görölmesinin kanunen münasip olmadığına kanaat getirilerek Ali Bey'in talebi reddedilmiştir.²⁹⁵

Ali Bey ile Ahmed Beşe arasında H. 1040 yılı Zilkade / M. Haziran 1631'de bir olay daha meydana gelmiştir. Bu kez Ali Bey'in iddiasına göre, Trabzon iskele mukataasını 8 ay kadar yönettikten sonra, henüz tahvil süresi dolmamışken Ahmed Beşe bir şekilde gelip iskele emini olarak göreve başlamıştır. Kadı huzurunda kendisinde bu durum sual olunmuş ve Ahmed Beşe cevabında, mukataâ-i merkûmeyi bana sabıka vâli-yi vilâyet olan vezir Ömer Paşa mârifet-i şer' ile bana zabtına buyruldu virdi; ben dahi paşa-yı müşarûn-ileyhin izniyle zabt eyledim diye bir açıklamada bulunarak mukataaya ber vec-i emanet emin olarak yönetmeye başlamıştır.²⁹⁶

Trabzon gümrüğü emniyeti hususunda meydana gelen bir başka mesele ise Mehmed Ahmed adlı bir yeniçeri ile Abdurrahman Bey arasında yaşanmıştır. Mehmed Ahmed divan-ı hümayuna giderek, *1057 Receb'i guresinden üç sene bir tahvil olmak üzere 64.000 akçe pişin ile deruhde idüp bir sene üç ay zabt ve tasarruf eyledikten sonra Abdurrahman nam kimesne tahvil ve iltizamı bozup, 1058 Şevval'i guresinde mukataâ-i mezbûreye gadr idüp...* diye devam eden şikayetinden anlaşıldığı üzere, Abdurrahman'ın muhtemelen daha yüksek bir teklifle Trabzon iskelesi gümrüğüne emniyet olduğu ve Mehmed Ahmed'in bu duruma itiraz ettiği anlaşılmaktadır. Mehmed Ahmed'in bir sene üç aylık gümrük emniyeti görevindeyken beşli askerleri ve dua-guyaların maaşları için 90.584 akçe ve sebep-i tahrir hükmü ile hazineye 39.500 akçe salyâne gönderdiği ve toplamda 134.684 akçe *ziyâdesi* (kendi hesabından harcama-alacak) olduğu halde bu meblağın 2 senelik peşinat olarak muhasebe gününde mahsup olunacağı taahhüt edilmişti. Bu taahhütte Mehmed Ahmed'in iki senesi dolmadığı müddetçe veya bahsi geçen peşinat kendisine geri verilmediği takdirde mukataanın başkasına iltizama verilemeyeceği de kayıtlıydı. Mehmed Ahmed'in bu şikâyeti merkez divanında dikkate alınmış ve kendisine bir berat verilerek H. 1 Şevval 1059 / M. 8 Ekim 1649 tarihinden itibaren tekrardan gümrük emini olarak görevine dönmesine karar verilmiştir. Beratın içeriğinde, yine yukarıda bahsedilen şartlar sağlanmadığı müddetçe Trabzon iskele gümrüğü mukataasının başkasına iltizama verilemeyeceği şartı yer almıştır.²⁹⁷

2.4. Trabzon Gümrüğü Personelleri

Daha önce Osmanlı Devleti'nde gümrük personelleri hususunda bilgi verilmiş olup, gümrüklerde bulunan başlıca görevlilerin gümrük ve vazife katipleri, kantarcılar, muhafızlar,

²⁹⁵ TŞS., nr., 1827, 65b/9.

²⁹⁶ TŞS., nr., 1827, 53a/4.

²⁹⁷ TŞS., nr., 1831, 84a/2.

muhamminler, ambarcılar ve sarraflarda ibaret oldukları söylenebilir. Osmanlı Devleti'nde gümrük personellerinin isimleri bölgeden bölgeye değişiklikler gösterse²⁹⁸ de nitelik bakımından birbirleriyle benzerdiler. Trabzon gümrüğünde çalışan görevliler hususunda tutulan düzenli bir arşiv kaydına rastlanmamıştır. Ancak düzenli halde bulunmasalar da yine de arşiv kayıtlarında dağınık halde bulunup gümrüğü ilgilendiren belgelerden Trabzon gümrüğünde çalışan personellere dair bilgiler bulunabilmektedir. Bu hususta XVIII. yüzyıl Trabzon gümrüğüne dair yapılan bir çalışmada, Trabzon gümrüğünde taşıma işlerinden sorumlu olan hamalbaş, iskeleye gelen malları sahile çıkartan kayıkçılar kethüdası, malların depolanıp hıfz edilmesiyle ilgilenen ambar emini, evrak işlemleriyle ilgilenip onları mühürleyen gümrük mühürçüsü, kaçakçılık faaliyetlerinin önüne geçmeye çalışan kolcu veya zabıtana dair bilgilere ulaşılabilmektedir.²⁹⁹

XVII. yüzyılın ilk yarısına ait şer'iyye sicillerinden ve mühimme defterlerinden gümrük çalışanlarına dair bilgilere ulaşılmıştır. Belgelerde Trabzon iskelesinde çalışan kolluk/zabitan, yasakçı, mukataa kâtibi, hassa harcı kâtibi, irad kâtibi, ambar emini, dideban³⁰⁰, kantarcı, damgacı gibi görevliler olduğu tespit edilmiştir.

Zabıtlar/Kolcular, Yasakçılar

Bunlar arasından Trabzon iskelesinde iskelenin güvenliğinden ve kaçakçılık ile mücadeleden sorumlu olan görevliye kolluk ve zabitan denirdi. Örneğin Batum eyaletindeki kadılara gönderilen bir hükümde, Trabzon iskelesinde bulunup kolluk ve zabitanlık hizmetinde bulunan Deveci Hüseyin Subaşı yerine Tüfenkçi Kasım'ın atandığına dair bir kayıttan iskelede bu görevden sorumlu bir personelin olduğu anlaşılmaktadır. Buna ek olarak, Tüfenkçi Kasım'ın göreve atanması için dönemin yeniçeri ağası olan Mehmed Ağa tarafından da bir mühürlü mektup verilmiş olması, Tüfenkçi Kasım'ın bir yeniçeri askeri olduğunu akıllara getirmektedir. Nitekim belgenin devamında Tüfenkçi Kasım'ın yeniçeri zabiti olduğu ve bu göreve atandıktan sonra kazâdaki diğer yeniçerilerin kendisini üzerlerine zabıt olarak bilmesi emredilmiştir.³⁰¹ Yine güvenlik işlerinden sorumlu olan yasakçı kullar,³⁰² bu görevleri karşılığında tüccarlardan belirli bir ücret talep ederlerdi.³⁰³ Aynı zamanda

²⁹⁸ "Mukataanın niteliği ve bilhassa bölgenin ticari gelenekleri ile ticari faaliyetlerin yoğunluğu, personel yapısının oluşumunda önemli rol oynamış görünmektedir. Bir liman şehri ile önemli kervan yolları üzerinde bulunan bir kentin gümrük personelinin yapısının bazı farklılıklar göstermesi doğaldır." Bulunur, a.g.e., s. 13.

²⁹⁹ Aygün, XVIII. Yüzyıl'da Trabzon'da Ticaret, s. 302-306.

³⁰⁰ TŞS., nr., 1828, 95a/2.

³⁰¹ BOA., A.DVNSMHM.d., nr., 79, s. 279.

³⁰² Pakalın, Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. 3, s. 606.

³⁰³ 1053 Şevvali'nin ortalarına ait bir belgede, *Şehir subaşı gelen tüccarların her bir yükünden beşer rûb' ve yasakçılar her bir yükten bir rûb' alırlarken, bundan sonra subaşılar 70 ve yasakçılar ise 8 akçe alacaklardır* ibaresinde bu durum açıkça görülebilmektedir. TŞS., nr., 1830, 96b/1.

alışverişlerde kullanılan akçeleri kontrol etmek³⁰⁴ gibi bir görevleri olduğu da bilinen yasakçı kullarla ilgili H. 1042 yılının Şevval'i / M. Nisan 1633 tarihine ait bir belgede, Boşnak asıllı olan İbrahim başı yaralanmış bir şekilde kadı huzuruna gelmiş ve Trabzon'da yeniçeri mir zabiti olan Dedeci Ahmet Ağa tarafından Trabzon iskelesine tayin edilen iki yasakçı, İbrahim'den odun harcı talep etmişler ve İbrahim 3 akçe verdiği halde, akçenin kalitesini beğenmediklerinden dolayı kendisini darp etmişlerdir. İbrahim, yasakçılardan diyet parası talep etmiştir.³⁰⁵

Katipler

Trabzon gümrüğünde görevli olan en önemli personellerden biri de kâtiplerdi. Gümrük mukataalarında katipler, gümrükte gerçekleştirilen her türlü işlemin kaydını gümrük defterlerine kaydetmeleri ve bunun yanında gümrükte maaş alanların da kayıtları ile muhasebe defter kayıtlarını tutmaları bakımından önemli bir konumdaydılar. Bir süre sonra mültezimler, mukataayı iltizama alırken katiplik görevine kendi istediği şahsı atama veya bu görevi de *"ber vech-i iltizâm kâtib"* olarak iltizamen kendi üzerine alma imtiyazını elde etmişlerdir.³⁰⁶ Kâtiplerin tuttukları gümrük defterlerindeki kayıtlarda, tüccarların isimleri, kökenleri, gemi sahiplerinin hakkındaki bilgileri, ticarete konu olan malların çeşitli ölçü birimlerini havi kayıtları ve ödenen gümrük vergi miktarlarını içermektedirler.³⁰⁷ Bu bakımlardan katiplerin gümrük bölgeleri, gümrük eminleri ve Osmanlı maliyesi için önemli görevliler olduğunu belirtmek gerekir. Diğer görevlilerde de geçerli olmak üzere, katiplerin de sayıları gümrüğün büyüklüğüne, gümrük bölgesinin ticari hacmine göre belirlenmekte ve bunun sonucunda aralarında bir hiyerarşi meydana gelmekteydi.³⁰⁸ Trabzon gümrüğündeki katiplerin sayıları tam olarak bilinmemekle beraber, sicillerde çeşit bakımından kâtip, irad kâtibi, hassa harcı kâtibine rastlanmıştır.

Katiplerin kritik bir mevkide bulunmaları onların işlerinin denetlenmesi gerekliliğini de beraberinde getiriyordu ki bu iş elbette gümrük emini tarafından gerçekleştirilirdi. Zira Gümrük emini gümrükte meydana gelen her meselenin takipçisi olduğu gibi, katiplerden de sorumluydu. Aksi hallerde idarede meydana gelebilecek herhangi bir aksama gümrüğün gelirlerini olumsuz yönde etkileyebilir ve gümrük emini ile maliye arasında tatsız durumlar yaşanabilirdi. Gümrük eminlerinin gümrük personellerini atama yetkisini ellerinde bulundurma istekleri de bundan kaynaklanmış olmalıydı.

³⁰⁴ "Yasakçılar veya Yasak Kulu denilen görevliler çarşı pazar dolaşarak eski akçelerin kullanılmasını men ederler; simsarlar, mübâyaacılar ve sarraflar da bunları toplayarak darphaneye sevk ederlerdi." Halil Sahillioğlu, "Darphâne", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 504.

³⁰⁵ TŞS., nr. 1824, 63b/4.

³⁰⁶ Bulunur, a.g.e. s. 26.

³⁰⁷ Darling, a.g.m., s. 4.

³⁰⁸ Kocakaplan, a.g.e., s. 100.

H. 25 Muharrem 1043 / M. 1 Ağustos 1633 tarihli bir iltizam sözleşmesinde, Bevvab Ali Trabzon gümrüğü mukataasına emin olduğu esnada, Mehmed Nasuh'un gümrükte kâtip olmasını talep etmiş ve bu talebi kabul görmüştür. Ayrıca *mukatâ'a-i mezbûrenin küttâb ve dideban ve hüddâm-ı sairesi dilediği kimesneler olup...* ibaresinden de gümrük eminlerinin katipler dahil olmak üzere diğer görevlileri de atama yetkisine sahip olmak istedikleri görülmektedir.³⁰⁹ Aksi takdirde gümrük personellerini daha sık denetlemek durumunda kalırlardı ki bu denetlemelere dair örneklerle yine sicillerden ulaşmak mümkündür. Örneğin 1633 yılı tarihli bir belgede, Trabzon iskelesi ve tevabii mukataasında emin olan Kuzgunzâde Mustafa, iskelede hassa harcı kâtibi olan Kabasakaloğlu lakaplı Ahmed Çelebi'yi dava ederek, onun devlet malına ve görevlilerine zararının olduğundan bahisle onu ihanetle suçlamıştır. Suçlamaların ayrıntısında ise, gümrükten merkeze gönderilecek olan müfredat defterlerindeki vazife maaşlarında kasıtlı şekilde değişiklikler yapıldığı, kiminin maaş sürelerinin uzatıldığı ve kiminin eksiltilmiş olduğu ileri sürülmüş, bunların ise Ahmed Çelebi'nin sunduğu defter ile merkezdeki defterler karşılaştırıldığında görüldüğü iddia edilmiştir. Defter üzerinde yapılan değişikliklere bakıldığında, mesela ehl-i mürtezikadan Mahmud Halife'nin mutasarrıfı olduğu vazifesi 570 akçe iken 150 akçe yazılmış olduğu, Mehmed Çelebi'nin 690 akçe iken 410 akçe yazılmış olduğu, Çavuşoğlu'na 6 aylık vazife verilmişken 10 aylık yazılmış olduğu ve daha bunun gibi kayıtlar üzerinde pek çok oynamaların yapılmış olduğu saptanmıştır. Kabasakaloğlu'na bu vaziyetin sebebi sorulduğunda ise sehven yapmış olduğunu ileri sürmüş ve nihayetinde ise Trabzon iskelesi gümrük mukataasının hassa harcı kâtipliği görevinden uzaklaştırılmıştır.³¹⁰

Haklı bir gerekçe sunulmaksızın kâtibi görevinden uzaklaştırmak veya kitabetini bir başka kâtibe devretmek gibi bir durum söz konusu değildi. Nitekim Batum beylerbeyi ve Trabzon kadısına gönderilen bir ferman suretinde, Trabzon iskelesi mukataası kâtibi olan Murtaza, *kusurum ve azlimi icab ider halim yoğiken ahârdan Mehmed nâm kimesneyi ber vech-i bilâ-sebeb kitâbet-i mezbûreye zabt ve tayin...* diye devam eden bir şikâyetle bulunmuş ve bunun üzerine merkezden gelen kararda, Murtaza'nın görevinde devam ettirilmesi ve başka kimsenin görevine karışmamasına dair emir verilmiştir.³¹¹

Gümrük eminleri katiplerin tecrübeli olanlarını mümkün mertebe ellerinde tutmaya özen gösteriyor olmalıydılar. Zira gümrük gibi girift bir müessesenin kayıt işlemlerini gerçekleştirmek pek kolay bir iş olmasa gerekti. H. 7 Şaban 1059 / M. 16 Ağustos 1649 tarihli bir kayıta, *Trabzon iskelesinde pîr ve ihtiyâr olduğu sebepten ref' olunan Ahmed yerine rüûs-ı hümayûnum sûreti mucebince bin elli dokuz Şabânü'l-muazzâmanın gûrresinden yevmi yirmi akçe vazife ile...* diye devam eden ibareden, kâtip Ahmed'in görevden alınmasının sebebinin ilerlemiş yaşı olduğu

³⁰⁹ TŞS., nr., 1828, 95a/2.

³¹⁰ TŞS., nr., 1828, 24a/4.

³¹¹ TŞS., nr., 1825, 64b/2.

anlaşılmaktadır.³¹² Dolayısıyla Ahmed'in uzun yıllar boyu gümrükte katiplik yapmış olma ihtimali de akla gelmektedir. H. 1 Muharrem 1031 / M. 16 Kasım 1621 tarihine ait bir diğer belgede ise katiplik görevine atanacak olan Enis Efendi için, *dersa'adet çavuşlarından olub kûşe-i kazâda ihtiyâr-ı fâhrü'l-akrân Enis Efendi mecd ve müstâhuk ve dindâr ve müstâkîm ve ehl-i kalem kimesne olub...* şeklinde bahsedilen vasıflarından, Trabzon gümrüğünde çalışacak olan kâtiplerin tecrübeliler arasından seçilmeye özen gösterildiği anlaşılmaktadır.³¹³

Gümrükteki katipler arasında daha önce bahsedildiği üzere irad ve hassa harcı kâtipleri de yer alırdı. İrad kâtibi, adından da anlaşılacağı üzere gümrük mukataasının gelirlerini kayıt altına alan görevli olup, hassa kâtibi ise gümrükten yapılan masrafları kaydeden görevliydi. H. Evahir-i Zilhicce 1039 / M. 1-9 Ağustos 1630 tarihine ait bir belgede, Trabzon gümrüğü mukataasını yaklaşık beş buçuk aydır ber vech-i emanet üzere yöneten Ahmed Beşe'nin muhasebede hesap görme günü gelmiş ve iskelenin irad kâtibi olan Hasan Çelebi'nin tuttuğu defter incelendiğinde beş buçuk ayın geliri 209.000 akçe olup, hassa kâtibi olan Ahmet Çelebi'nin defterine müracaat olunduğunda ise mukataanın 220.100 akçe masrafı olduğu görülmüştür. Bu masraflar içerisinde 35.000 akçe sipahi ulufeleri, kale mühimmatı ve tersane tamirine harcanmış olup 52.000 akçesi beşli askerlerinin maaşı ve geriye kalan kısmının ise iskeleden vazife maaşı alanlara harcanmış olduğu görülmüştür. 11.100 akçe olan açığın da *kendü malından ziyâde geçüp*, yani eminin kendi cebinden karşılamış olduğu anlaşılmaktadır.³¹⁴

Kantarcı ve Tamgacı

Gümrük bölgelerinde, gümrük vergileri dışında yine dolaylı olarak çeşitli hizmetlerin karşılığında alınan vergiler de gümrük sistemine dahil edilebilir. Bu hizmetler genelde tüccar tarafından alınan hizmetler (alım-satım-dellaliye, tartım-kantar, malların balya haline getirilmesi, v.b.) olup gümrük sistemi içerisine dahildir. Bunlara ilaveten, bu vergiler de gümrük gelirleri içerisinde yer alıp, başka kişiler tarafından emanet olarak, iltizam olarak veya nazırlık olarak yönetilirdi.³¹⁵ Damgacı, gümrüğe gelen kumaşlara ve dokumalara damga vurup bunlardan damga vergisi alan görevliydi.³¹⁶ Trabzon iskelesi gümrüğünde de *Tamgacı* ve Kantarcı adında görevliler bulunmaktaydı. H. 1060 Ramazan 21. Günü / M. 17 Eylül 1650'ye ait bir atama kaydına göre, Trabzon kadısı Abdülkerim Efendi'nin arznamesi üzerine yevmi 12 akçe ulufe ile Tamgacı olarak İbrahim adında bir görevli atanmış ve söz konusu maaşını da Trabzon iskelesi gelirlerinden ödenmesi

³¹² TŞS., nr., 1831, 84a/3.

³¹³ TŞS., nr., 1822, 59a/4.

³¹⁴ TŞS., nr., 1827, 12a/1.

³¹⁵ Kocakaplan, a.g.e., s. 60.

³¹⁶ Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu Bursa Hassa Harç Eminliği*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 98.

emredilmiştir. Benzer şekilde H. 23 Zilkade 1058 / M. 9 Aralık 1648 tarihli bir diğer berat suretinde ise Trabzon kadısı Ömer Efendi'nin arzı üzerine iskelede kantarcı olup vefat eden Durhan'ın yerine, Yusuf'un atanmasına karar verilmiş ve yevmi 10 akçe olan maaşının da yine Trabzon iskelesi gelirlerinden ödenmesi emredilmiştir.³¹⁷

Kayıkçılar ve Ambar Emni

Trabzon iskelesine yanaşan gemilerdeki malların kayıkçılar vasıtasıyla limana taşınması gerekiyordu. Trabzon merkezde bulunan limanlar, büyük gemilerin yanaşabileceği türden limanlar olmayıp, iskelelere yanaşan gemiler melekse adı verilen küçük kayıklar vasıtasıyla ve taşıma ücretinin gümrük emni tarafından ödenmesi suretiyle yüklerini şehre boşaltabiliyordu. Bunun dışında bilhassa XVIII. yüzyılda limanların kumla dolmuş olduklarından sığ bir kıyıya sahip oldukları söylenebilir.³¹⁸ Her ne kadar Evliya Çelebi Trabzon merkezinde yer alan limanların genelde büyük gemilerin demirleyebilecekleri geniş yataklara sahip limanlar olduklarını söylemiş olsa da XVII. yüzyılın ilk yarısında kayıkçıların limanlarda faal oldukları görülmüştür.³¹⁹ Zira kayıkçıların Trabzon bölgesinde faal olmalarındaki bir diğer etkenin ise denizin yapısıyla ilgili olduğu düşünülebilir. Nitekim yine Evliya Çelebi, Doğu Karadeniz kıyılarında ve başta Çoruh Nehri olmak üzere Doğu Karadeniz nehirlerinde *Melekse*³²⁰ adında büyük kayık benzeri bir vasıta kullanıldığından bahsetmiştir. Ona göre Melekse kayıkları Karadeniz'in fırtınalı sularına dayanıklı olup, bölgede yetişen ağaçlardan imal edilmişti.³²¹ Bundan dolayı kayıkların ve kayıkçıların o dönemlerde vazgeçilmez vasıtalar oldukları anlaşılmaktadır.

Ambar emni iskelelere kayıklarla ve gemilerle getirilen malların mahzenlere hamallar tarafından taşındıktan sonra buralarda muhafaza edilmesi görevini yerine getirirdi. Bunlara ilaveten malların doğru kişilere ve adreslere ulaştırılması konularında da faaldiler. Ekim 1631 tarihine ait bir kayıta, askerlerin zahire ihtiyaçları için Rumeli kıyılarından getirilip Trabzon iskelesi mahzenlerinde mahfuz olan arpanın 3.000 kilesinin Rize ve Mapavri kazalarının reayalarına dağıtılması için Trabzon beylerbeyi Ömer Paşa'nın adamlarından olan Mustafa Beşe görevlendirilmiş ve kendisi de mevzubahis olan arpayı ambar emni olan Ömer Çelebi'den alarak bu işlemleri kadı huzurunda kaydettirmiştir. Bu kayıttan ambar emninin iskele dahil Trabzon

³¹⁷ TŞS., nr., 1831, 95a/1, 81a/1.

³¹⁸ Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, c. 1, s. 78.

³¹⁹ TŞS., nr., 1825, 39b/3.

³²⁰ Melekse/Meneksile gemileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Temel Öztürk, "Karadeniz'de Kullanılan Melekse Türü Gemiler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. 24, sy., 2, 2009.

³²¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 119.

merkezindeki mahzenlerden sorumlu olduğu ve mahzenlerde bulunan malların doğru kişilere ve yerlere gönderilmesinde görev aldığı anlaşılmaktadır.³²²

Gümrük personellerine ödenen maaşlara şer'iyye sicillerinde *mevâcib-i kâdime*, *kadime* denilmiştir.³²³ Ödenen maaşlar mukataanın giderleri arasında gösterilip, muhasebe gününde gümrük emininin borcuna mahsup edilirdi. Örneğin Trabzon iskelesinde emin olan Abdurrahman Bey'in iltizam sözleşmesinde, *mevâcib-i kadimeyi dahi mu'tâd-ı kadim üzere hîn-i muhâsebede deynine mahsub ola* ibaresinden, personellere ödenen maaşın mültezimin borcundan düşüldüğü anlaşılmaktadır.³²⁴ Trabzon gümrüğü personellerinin aldıkları mevâcib toplamda 30.000 akçe olmakla beraber, sicillerde katiplerden başka kantarcıların³²⁵ ve damgacıların³²⁶ da mevâcib aldıklarından bahsedilmiştir.

2.5. Trabzon Gümrük Mukataası ve Tevabii Mukataalar

Trabzon gümrüğünün bir mukataa birimi olması ile iltizam üzere ve zaman zaman da emanet üzere yönetilmesi hususlarında bilgi verilmişti. XVII. yüzyılın ilk yarısında Trabzon gümrüğü mukataasının dahilinde başta Giresun ve Gönnye iskeleleri dahil olmak üzere iki sınır arasındaki diğer iskelelerin gelirleri, ihtisap, dellaliye, beytûmal ve mumhane müesseselerinin gelirleri ile pencik vergisi, mizan-ı harir vergisi, damga vergisi ve fûrûht-ı nemek/mübâyâ'a-i milh³²⁷ adı altında tuz satışı gelirlerinden elde edilen vergilerin de Trabzon gümrüğü mukataası gelirlerine dahil oldukları bilinmektedir. Çalışmanın bu kısımdan itibaren bahsi geçen kurumlar ve vergi çeşitler hususunda şer'iyye sicillerinden ve mevcut literatürden elde edilen veriler ışığında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Trabzon Gümrük Mukataası

1461 yılında Trabzon'un fethini müteakip Osmanlı idaresi bu bölgede tedrici surette şekillenmeye başlamış ve idare ile ticaret teşkilatı XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren rayına

³²² TŞS., nr.,1827, 66a/4.

³²³ TŞS., nr., 1828, 109b/1.

³²⁴ TŞS., nr., 1831, 80a/2.

³²⁵ Mesela Trabzon iskelesine kantarcı olarak atanan Yusuf'un maaşını iskele gelirlerinden alacağına dair olan ifade, *tayin olunan yevmi 10 akçe vazifesin Trabzon iskelesi mukaâta'asının mevâcib-i kadimesinden alup mutasarrıf ola* şeklinde ifade edilmiştir. TŞS., nr., 1831, 81a/1.

³²⁶ 21 Ramazan 1060 tarihli bir belgede İskeleye Tamgacı olarak atanan İbrahim'in yevmi 10 akçelik ulufesini *iskele-i mezbûrenin mevâcib-i kadimi için tayin olunan otuz bin akçenin içinden alup mutasarrıf ola* şeklinde yer alan bir ifade bunu doğrulamaktadır. TŞS., nr., 1831, 95a/1.

³²⁷ Trabzon tahrir defterlerine ilişkin kayıtlarda *Nemek fûrûhten der Trabzon* adı altında 1515-1554 yılları arasında bir mukataa halinde olduğu görülen fûrûht-ı nemek, 100.000 akçelik gelire sahipti. Bostan, a.g.e., s. 390.; XVII. yüzyılın ilk yarısına ilişkin Trabzon şer'iyye sicillerinde mübâyâ'a-i milh ile ilgili bilgiye yalnızca Orta Hisar Camii'ne yapılan bir musalli ataması kaydında rastlanmaktadır. Söz konusu belgede Orta Hisar Camii'nde yevmi 6 akçe vazifeye mutasarrıf olup musalli görevinde bulunan Derviş Mehmed'in vazife maaşının mübâyâ'a-i milh mukâtâ'asından aldığı kayıtlıdır. TŞS., nr., 1822, 60a/1.

oturtulabilmiştir. Nitekim bu bilgiler Trabzon'un kanunnamelerinde tebellür etmekle beraber kanunlar da bu tarihlerden itibaren olgunlaşmaya başlamıştı. Osmanlı arşivlerinde 1486 yılına ait olan Trabzon sancağının bir tımar defteri olduğu bilinmekle beraber, tam tekmil surette muhteviyatında kanunnamelerin de bulunduğu defterlerin ise XVI. yüzyılda oluşturulmuş olduğu düşünülmektedir.³²⁸

Tahrir defterlerinde yer alan kayıtlara göre iltizam sistemiyle yönetilen Trabzon iskelesinin 1520 yılındaki değeri 476.666 akçeydi. 1545-1546 yılına ait bir iltizam sözleşmesinde Trabzon iskelesi mukataası harç-ı hassa emaneti ile birlikte 1.360.000 akçeye üç yıllığına bir mültezime verilmiştir. 1559 yılına gelindiğinde Trabzon iskelesi tapu-yi geştihâ, sakız-ı siyah ve selamet-i geştihâ mukataaları ile beraber iltizama verilmekteydi.³²⁹ Bunların içinde elbette en fazla gelir getiren mukataa Trabzon iskelesi mukataası olup, yıllık değeri 476.666 akçeydi.

Daha sonra Trabzon iskelesi gümrük mukataasına dahil edilecek olan dellâliye mukataasının 1515-1554 yılları arasındaki yıllık bedeli 70.000 akçe olup, ihtisap mukataası 30.000 akçe, pencik resmi mukataası 1515 yılında 3.832 akçe ve 1554 yılında ise 8.832 akçe ve şemhane mukataası ise yıllık 15.000 akçe hazineye yıllık gelir sağlamaktaydı. Yine daha sonra Trabzon iskelesi gümrük mukataasına dahil edilecek olan ve XVI. yüzyılda emanet yoluyla yönetilen mizan-ı harîr mukataasının yıllık geliri 47.712 akçe olup, fûruht-ı nemek mukataası ise 1515-1554 yılları arasında hazineye yılda 100.000 akçe gelir getirmekteydi. 1583 yılındaki tahrirden elde edilen bilgiye göre, padişah hasları arasında yer alan Trabzon iskelesi gümrüğü mukataası, diğer padişah haslarıyla da birleştirilmek suretiyle dahilinde Trabzon iskelesi başta olmak üzere, dellâliye, ihtisâb, şem'hâne, pencik, mizân-ı harîr ve nemek mukataalarını barındırıp 2.000.000 akçeye iltizama verilmekteydi.³³⁰

Tablo 2: XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Gümrüğünün Mali Birimleri

İskele-i Trabzon	Trabzon İskelesi Gelirleri
Mübâya'a-i Mîlh / Fûruht-ı Nemek	Tuz Satışı Gelirleri
Pençik Resmi	Esir ve Köle Ticareti Gelirleri
Mîzan-ı Harîr	İpek Tartımı Gelirleri
Tamga-i Ketan	Keten Damgası Gelirleri
İhtisap ve Dellâliye	İhtisap ve Dellâliye Gelirleri
Bâc-ı Hamr	Şarap Satışı Gelirleri
Şem'hâne	Mum Satışı Gelirleri
Beytü'l-mâl-i amme (yüz binden mâduni)	Beytülmal Gelirleri

³²⁸ Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon ve Doğu Karadeniz Bölgesi", s. 293.

³²⁹ Bostan, a.g.e., s. 376.

³³⁰ Bostan, a.g.e., s. 390, 526.

XVI. yüzyılda Trabzon iskelesindeki ticarete dair bir ipucu vermesi ve Trabzon iskelesindeki işleyişin açıklığa kavuşturulması bakımından Trabzon sancağı kanunnameleri önemlidir. Şu anda arşivlerden elde edilen biri 1519, diğeri de 1553 tarihlerinde derlenen iki adet Trabzon sancak kanunnamesi bulunmakla beraber, kanunnamenin metni öncelikle Kanunnâme-i İskele-i Trabzon, yani Trabzon iskelesi kanunnamesiyle başlayıp gümrüğe dair kaideleri barındırmaktadır. Daha sonra Kanunname-i Dellâliye, Kanunnâme-i İhtisâb-ı Trabzon, Kanunnâme-i Mizân-ı Harîr, Kanunâme-i Şem'hâne-i Trabzon, Kanunnâme-i Niyâbet-i Şehir ve Değirmenderesi'nde yer alan değirmenler hakkında kazıyyeden meydana getirilmiştir.³³¹ Elbette XVII. yüzyılda dahi Trabzon iskelesindeki işleyişin ana hatlarını oluşturacak olan iskele kanunnamesinde yer alan kanunlardan bahsetmek gerekir.

Trabzon İskelesi Kanunnamesi

- “Kervan ile gümrüğe Trabzon'da satmak üzere kumaş getiren Müslüman veya gayrimüslim tüccardan %3 gümrük alınır.
- Kumaşı satmayıp deniz yoluyla başka diyara götürecekse bundan %4 gümrük alınır.
- İskele üzerinden getirilen kumaşların değer pahası üzerinden %4 gümrük alınır.
- Tüccar getirdiği malı Trabzon'da satıp keten bezi alarak geri dönerse %4 gümrük alınır.
- Osmanlı tebaasından olmayan gayrimüslim tüccardan %5 gümrük alınır.
- Kantar resmi 2 akçe olup, bir akçesi malı alandan bir akçesi de malı satandan alınır.
- Daha önce kumaşını gümrükten saklayan tüccardan ceza olarak iki misli gümrük alınır; fakat evvelce böyle bir kumaş sahibine iade edildiği halde şimdi kumaşının beylik için zabt olunması emredilmektedir.
- Kara tarafından (kervanla) kumaş getirip onun yerine keten bezi alarak yine karadan götürenin satıcısından ve alıcısından %3 akçe gümrük alınır.
- Trabzon'un yerlisi keten bezini satmayıp ölçtürdükten sonra karadan kendi götürürse %3, denizden götürürse %4 gümrük alınır. Fakat kendi götürmeyip keteni başka birine satarsa ve sattığı kişi keteni karadan götürürse 1 akçe gümrük alınır.
- Şarap yüklü gemi Trabzon'da fiçilerini karaya çıkarırsa ve satarsa her fiçiden 25 akçe, karaya çıkarmayıp başka yere götürecekse her fiçiden 15 akçe, yarım fiçiden yedi buçuk akçe gümrük alınır.
- Bir rakı fiçisinden yirmi sekiz, yarım fiçisinden ise dokuz akçe gümrük resmi alınır.
- Yakın yerlerden sandalla getirilen ala şarabın fiçisinden otuz, orta şarabın fiçisinden yirmi beş ve yarım fiçiden on iki buçuk akçe gümrük alınır. Fakat ölçüsü malum ise iki medradan bir akçe alınır.

³³¹ Akgündüz, a.g.e., s. 296-302.

- Başka yerden gemilerle getirilen tereke ve hububat kile ile yüklenmiş olarak getirilse iki kileden bir akçe alınır. Fakat ekseriya geminin hamulesi bir muhammin vasıtasıyla tahmin ettirilerek gümrük alınmaktadır.
- Eğer bir gemi fırtına yüzünden (yavuz rüzgâr zaruri götürüp) Trabzon limanına sığınmaya mecbur kalırsa ve malını çıkarmadan geri dönerse bundan gümrük alınmaz.
- Trabzon livasındaki her cins balıktan öşür alınacaktır.
- Değirmenderesi köprüsünde at ile gelen şarabın yükünden iki akçe bac alınır.
- Bu kaidelerin dışında kimseye bir şey teklif olunmamalıdır.³³²

Kanunnameden anlaşıldığı kadarıyla Trabzon gümrüğü hem karadan ve hem denizden mal giriş çıkışı yapılan bir gümrüktü. Çoğu Osmanlı gümrüğünde olduğu gibi gümrük vergisi muhammin vasıtasıyla malın kıymeti üzerinden ve tüccarın dini intisabına bakılarak bir oran belirlenmekte olup, aynı zamanda bir yerde geçen *Trabzon'un yerlisi keten bezini satmayıp ölçtürdükten sonra karadan kendi götürürse %3, denizden götürürse %4 gümrük alınır. Fakat kendi götürmeyip keteni başka birine satarsa ve sattığı kişi keteni karadan götürürse 1 akçe gümrük alınır* maddesindeki *Trabzon'un yerlisi* ibaresi, aracısız yapılan bir keten ihracatında herhangi bir dini aidiyetin gözetilmediğine işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Bu uygulama belki de Osmanlı yönetimi öncesinden kalmış ve keten ihracatı özelinde bir teşvik yaratması amacıyla sürdürülmüş olabilir. Hem XVI. yüzyılda Trabzon'un en önemli ihracat ürünlerin arasında mum ve keten başı çekmekteydi. Öyle ki tüccarlar Trabzon'a mal getirdikten sonra dönüşte gemilerine bilhassa keten bezi yükleyip demir alırlardı.³³³ Yine keten ticareti özelinde karadan yapılan ticaretten alınan gümrük vergisi ile denizden yapılan gümrük vergisi oranları arasında fark olduğu gözlemlenmektedir.

Vergilendirme sırasında yük, kile, medra, kantar gibi ölçekler kullanılmakla birlikte, şarap ve rakının vergilendirilmesinde fiçı başına vergilendirme yapılırken yine söz konusu iki malın âlâ, evsât ve ednâ olarak kalitesine göre de değer biçilmiş olduğu görülmektedir. Kanunnamede yer alan ticarete konu olan metalara bakıldığında ise en başta çeşitli türlerden kumaşlar olmak üzere, keten bezi, şarap, rakı, buğday, arpa, darı ve diğer hububatlar ve balık çeşitleri olduğu görülmektedir.

Hava muhalefetinden dolayı limana sığınan gemilerden mallarını indirmedikleri ve satmadıkları sürece vergi alınmaması kaidesi, daha sonra işleneceği üzere tüccarlar ve gümrük eminleri arasında zaman zaman ihtilafa sebebiyet verebiliyordu. Kanunnamede yer alan kaideler dışında başka bir verginin talep edilmemesi hususunda da tüccarlar ve gümrük eminleri mahkeme karşısına çıkabiliyorlardı. Bu durum, iskele kanunnamesinin XVII. yüzyılın ilk yarısında da ticarî hayatta önemli ve bağlayıcı bir metin olduğunu göstermektedir.

³³² Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon ve Doğu Karadeniz Bölgesi", s. 298-299.

³³³ Bostan, a.g.e., s. 413.

İhtisap ve Dellâliye Mukataası

İhtisap, hisbe müessesesinin İslam peygamberi Hz. Muhammed döneminden itibaren var olduğu bilinmekle beraber, Hz. Ömer döneminden itibaren tam tekmil bir surette işlevselliğine bürünmüştür. Bu müessesenin amiri ise Muhtesip, İhtisap emini veya İhtisap Ağası isimleriyle bilinmektedir. Osmanlılarda ihtisap emini, zanaatkar kesimin işlerini denetlemek, hammaddelerin kontrolü, tezgâh ve pazarların denetlenmesi, ticaretin döndüğü merkezlerde esnafın zanaatkarın ve tüccarların uymaları gereken kuralların ve yasakların kontrol edilmesi gibi hususları denetleyen görevliydi. İhtisap emini kuralların ve kanunlarda yer alan yasak ve uygulamaların dışına çıkanları cezalandırma yetkisine sahip olup, uyarma, öğüt verme, bilgilendirme, sopa ve silah kullanma salahiyetine sahipti.³³⁴ Muhtesibin tespit ettiği usulsüzlüklere müdahalesi kanunlar çerçevesince belirlenmiş olup, herhangi bir şikâyet söz konusu olmadan dahi duruma el koyma yetkisine sahipti.³³⁵ Kadılarla olan ilişkileri bakımından muhtesipler, şehirlerde ve kazalarda kadılarla beraber kadınların yardımcıları olarak teşkilatlanmış ve ticari hayattaki vergilendirmelerin mümkün mertebe kanunlara uygun olarak toplayan görevliler olup, çarşıların ve pazarların düzenini kontrol eden satıcı ve alıcıların narha riayet edip etmediklerini kontrol eden beledi bir görevli olarak kayıtlara yansımışlardır.³³⁶ Örneğin, Temmuz 1621 tarihine ait bir kayıta, kuyumcular esnafından olan Aleksi, Yorgi ve Kostantin ile dönemin muhtesibi olan Osman Beşe'nin aralarında gelişen olaya göre, Muhtesip Osman Beşe adı geçen esnafların ellerindeki dirhemlerin *noksanı vardır* diyerek toplatmış ve adı geçen kuyumcular da Osman Beşe'yi kadıya şikâyet etmişlerdir. Kadı huzurunda dört beş kişiye ait damgalı ve onaylı dirhemler ile Osman Beşe'nin adı geçen kuyumculardan toplattığı dirhemler karşılıklı olarak tartımı yapıldığında, kuyumcuların dirhemlerinin *asla noksanı olmadığı* ortaya çıkmıştır.³³⁷ Davanın sonucu bir kenara bırakılırsa, Trabzon'daki ihtisap müessesesinin işler durumunda olduğu ve çarşı-pazar kontrollerinin muhtesip riyasetinde sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

İhtisap emini yaptığı işler karşılığında *İhtisabiye/İhtisap resmi* adı altında şehre getirilmiş mallardan bir miktar vergi alırdı. Bu anlayışın temelinde, yerli üreticinin ürettiği ürünler ile dışarıdan gelen ürünler arasındaki dengeyi sağlamak gayesi yer alıyor olmalıydı. Koloğlanları vasıtasıyla toplanan ihtisap resmi tüccar ve zanaatkardan veya ticari meta üzerinden alınmaktaydı. Nitekim bu vergiler; yevmiye-i dekâkin, damga resmi, bâc-ı bâzar, gemi ihtisabiyesi, resm-i bitirme v.b. çeşitler altında gruplandırılabilirler.³³⁸ Trabzon gümrüğüne bağlı ihtisap müessesesinde bir de kâtibin görev yaptığı bilinmektedir. H. 7 Ramazan 1059 / M. 14 Eylül 1649 tarihine ait bir kayıta, Trabzon kadısı

³³⁴ Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda İhtisâb" **Osmanlı Ansiklopedisi**, c. 3, Ed. Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 113-114.

³³⁵ R. Levy, "Muhtesib" **İslam Ansiklopedisi**, c. 8, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 532.

³³⁶ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi**, c. 1, Tekin Yayınevi, Ankara, 1979, s. 409.

³³⁷ TŞS., nr., 1821-4, 101b/6.

³³⁸ Kazıcı, a.g.m., s. 119-120.

Abdülkerim Efendi'nin arzı gereğince, Hacı Ali Trabzon iskelesi ihtisap kâtibi olarak atanmış olup, yevmi 15 akçe olan maaşının da Trabzon'un cizye vergisi gelirlerinden verilmesi kararlaştırılmıştır.³³⁹ Zaman zaman ihtisap kâtiplerinin bu mukataaya mültezim adayı oldukları da görülmüştür. Mesela 1035 senesinin Cemaziye'l-evvelinde 20.000 akçeden 2.000 akçe ziyade ile toplamda 22.000 akçe ve 5.000 akçe peşinat ile aynı zamanda ihtisap kâtibi olan Mehmed Çelebi'ye iltizama verilmiştir.³⁴⁰

XVI. yüzyılda Trabzon şehrinin gelirlerinin birçoğu padişah hassı olarak kaydedilmiştir. Bunlar arasında yer alan Trabzon iskelesi mukataası en fazla gelir getiren kalem olarak yer almakta ve senede 476.666 akçe gelir sağlamaktaydı. Bununla beraber daha sonra Trabzon gümrüğü mukataasına dahil edilecek olan dellâliye mukataası senede 70.000, ihtisap mukataası 30.000 ve şemhane mukataası ise 15.000 akçe senelik gelir getirmekteydi.³⁴¹ Trabzon'da ihtisap müessesesi belirli bir kanun çerçevesinde idare edilmekteydi. Anlaşıldığı gibi bir mukataa birimi haline getirilmiş olan ihtisap kurumu, tıpkı Trabzon iskelesinde olduğu gibi iltizam yoluyla bir mültezim tarafından işletilirdi. Hatta bir ara kısa bir süreliğine de olsa ber vech-i iştirak olarak iltizama verildiği dahi görülmüştür. Ocak 1628'de Hamza Bey ile Mustafa Çelebi ber vech-i iştirak olarak mültezimlerken, Hamza Bey görevden çekilmiştir.³⁴² Evliya Çelebi de Trabzon eyaletinin görevlileri arasında muhtesib ağası ile birlikte, şeyhülislam, nakibüleşraf, yeniçeri çavuşu, sipahi kethüdayeri, şehir sübaşısı, ayak nakibi, gümrük emini, şehbenderi, balık emini, boyahane emini, içki emini ve şemhane emini gibi birçok ileri gelen görevlinin varlığından bahsetmiştir.³⁴³

Trabzon İhtisap Kanunnamesi

- “Şarap getirip Trabzon'da satan sandallardan her fıçıdan “bardak akçesi” diye on iki akçe, yarım fıçıdan sekiz akçe resim alınır.
- Bir sandal herhangi nevi balık getirip satarsa narh için her sandaldan beşer akçe alınır.
- Bir gemi tereke³⁴⁴ ve buğday getirip satmak istediği takdirde muhtesipten kile talep edecek ve her kileye beş akçe resim verecektir. Yarım kileye ise iki buçuk akçe resim verecektir.
- Gemi ile getirilen yiyeceğin yüz batmanından beş akçe alınır.
- Fıçı ile balık gelirse her fıçıdan narh için on beşer akçe, havyar gelirse her kantardan beşer akçe alınacaktır.

³³⁹ TŞS., nr., 1831, 85a/1.

³⁴⁰ TŞS., nr., 1823, 7a/1.

³⁴¹ Gökbilgin, “XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, s. 306.

³⁴² TŞS., nr., 1825, 8a/2.

³⁴³ Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 100.

³⁴⁴ Tereke: “Her nevi hububat ve toprak mahsulleri hakkında kullanılır bir tariftir. Henüz yetişmemiş olan bu türlü mahsule “gök tereke” denir.” Pakalın, *Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 3, s. 460.

- Meyve vaktinde dükkanlara gelen meyveden narh için senede ikişer akçe, havyar dükkanlarından ise yılda birer akçe alınır.
- Ekmekçiler adetlerine göre her narh verildikçe “taş hakkı” olarak beşer akçe verirler. Ekmekçi şakirdi kendi başına ekmek yapmaya başlarsa “taş hakkı” yirmi akçe alınır.
- Ekmekçiler ve bakkallar eksik satarlarsa dirhem başına birer akçe, ekmek tamamen pişmese veya siyah olsa, temiz çıkartılmazsa 5-30 akçe ceza alınacaktır.
- Hristiyan mahallesinde balık yağı satılırsa iki testiden bir akçe, şehirdeki meyhanelerin her birinden her üç ayda bir beşer akçe alınır.
- Kasap dükkanlarından senede beş akçe ihtisap resmi alınır, hariçten sığır gelip şehirde kesilse her sığır için iki akçe alınır.”³⁴⁵

Kanunnameden anlaşıldığı kadarıyla bir maldan ihtisap resmi alınabilmesi için, malın dışarıdan şehre getirilmiş olmasının yanı sıra malın şehirde satılması gerekmektedir. Vergilendirilen ürünler arasında şarap, çeşitli balıklar, havyar, hububat, meyve gibi şehre getirilen ürünlerinden fıçı, kile ve batman üzerinden vergilendirme yapılmış olduğu görülüyor. Şehirdeki dükkanlardan da yılda bir defa olmak üzere ihtisap resmi toplandığı da anlaşılmaktadır. Ürünlerin ve dükkanların vergilendirilmesi işi bittikten sonra, muhtesibin bir diğer görevi olan denetleme hususunda da bilgilere yer verilmiş olup buna göre, özellikle ekmek yapan ustalar ile çıraklarının sıkı bir denetimde tâbi tutulmuşlardır. Dışarıdan gelen getirilip kesilen sığır başına 2 akçenin alınmış olması da ihtisap müessesesinin şehir piyasasını korumaya yönelik bir hamlesi olsa gerektir.

Dellâl, alıcı ve satıcı arasında bağlantı kurup aracılık yapan kişiydi. Simsar kelimesiyle aynı anlama gelen dellaler, İslâm tarihinde Hz. Muhammed döneminden beri ticarî meselelerde varlığı bilinmektedir. Osmanlı Devleti’nde ise aldığı herhangi bir haberi ahaliye duyuran ve bunun mukabilinde belirli bir ücret alana ve ticarete alıcı ve satıcı arasında ilişkileri temin eden görevliye dellâl denilmek üzere iki sınıf dellâl bulunurdu. Çalışmanın konusu itibarıyla ticari hayattaki delâllere değinilecektir. Dellâller bulundukları konumu ve ticarete konu olan malın türüne göre çeşitlere ayrılmakta ve birbirlerinin işine müdahil olmamaktaydılar. Örneğin emlak dellâlı, bedesten dellâlı, esirci dellâlı, ibrişim dellâlı, at pazarı dellâlı v.b. şekillerde niteliklerine göre ayrılmışlardı. Dellâlık mesleği Osmanlı Devleti’nde hazineye önemli gelir kaynaklarından olup, mütezimlere üçer yıllığına iltizama verilirdi. Dellâllar yaptıkları iş karşılığında yerel kanunların belirlediği çerçevelerde alıcı-satıcı arasında vekâleten veya doğrudan bağlantıyı sağlardı. Dellâl yaptığı bu iş mukabilinde dellâliye adı altında bir ücret alırdı. Ücretin miktarı malın cinsine ve yerel kanunların belirlediği çerçevelere göre değişmekteydi. Büyük şehirlerde bir lonca etrafında örgütlenen

³⁴⁵ Gökbilgin, “XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, s. 300.

dellâllerin başında bir emin bulunur ve bunların faaliyetlerini denetlerdi.³⁴⁶ Bahsedildiği gibi dellâllerin faaliyetleri kanunlar çerçevesinde belirlenmişti.

Trabzon Dellâliye Kanunnamesi

- “Bir gemi fiçı ile şarap getirse, sonra alıp başka bir yere götürse her fiçıdan üç akçesi fiçı resmi ve iki akçesi şarap resmi olmak üzere beşer akçe, yarım fiçıdan üç akçe alınır ki bunun da bir buçuk akçesi fiçı resmi, bir buçuk akçesi de şarap resmidir.
- Başka bir yere giden rakı fiçısından yedi akçe, yarım fiçıdan beş akçe resim alınacaktır.
- Liman hakkı olarak çember-yelkenli gemilerden ellişer akçe, ağır barlardan yirmi, otuz beş, kırk akçe alınır.
- Bir sandal şarap getirip Trabzon’da satsa tâğî olmayan fiçıdan üçü fiçı resmi, üçü şarap resmi olmak üzere altı akçe ve yarım fiçıdan üç akçe alınır; tâğî olmayan fiçıdan ise sadece şarap resmi olarak üç akçe alınır.
- Sandalların liman hakkı iki akçe ile on beş akçe arasında değişir; balık avlayan ve sula tâbir edilen sandallardan ikişer akçe alınır.
- Karadan at ile şarap gelse her at başına dörder akçe alandan ve yarım akçe satandan olmak üzere, bir akçe resim alınır.
- Fakat şehirdeki Müslümanlar birbirlerine keten satarsa resim alınmaz; şayet bir Müslüman bir Hıristiyan’a satarsa dellâl yirmi dört saat zarfında emîn ve âmile haber verecektir, aksi takdirde dellâla ceza verilir ve bunu dellâliye âmili alır.³⁴⁷

Kanunnameden anlaşıldığı üzere dellâliye adı altında çeşitli vergiler bulunmaktadır. Rakı, şarap ve fiçı resmi, gemi ve sandalların liman hakkı, ürün alışverişi sırasında alandan ve satandan alınan resimler, kanunnamede bahsedilmiş dellâliye vergilerindendir. H. Evail-i Rebiü’l-evvel 1059 / M. 15-24 Mart 1649’a ait bir kayıttan, gayrimüslim olsalar dahi keten bezi satın alan müşterilerden ve tüccarlardan dellâliye vergisi alınmadığına dair bir kaidenin varlığından bahsedilmektedir. Tüccarlar tayfasından Kapıcı İsmail, Ermeni Vartuan, Sefer v. Zazik ve Mıgırdıç v. Bostan başta olmak üzere diğer tüccarlar da kadı huzuruna giderek bedesten dellâlları olan Yakub, Ömer, İbrahim ve Likud’u *bu ana değin bedestende fîrûht olunan ketenden zıkr olunan dellâl taifesi dellâliyesin keten satanlardan alagelmışken hala müşteriden dahi alıp hilâf-ı mû’tad ve te’âddi iderler* diye şikâyet etmişlerdir. Yani tüccarların dediğine göre keten bezinden alınan dellâliye vergisi yalnızca

³⁴⁶ Yusuf Halaçoğlu, “Dellâl”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 145-146.

³⁴⁷ Gökbilgin, “XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, s. 299-300.

keten satanlardan tahsil edilmeliydi. Nihayetinde ise alınan karara göre bundan sonra keten satın alan tüccarlardan dellâliye vergisi alınmamasına dair dellâlleri bağlayıcı bir karar verilmiştir.³⁴⁸

Tablo 3: İhtisap ve Dellâliye Mukataasının Mültezimleri ve Mali Değeri (1620-1650)

Tarih Hicrî/Miladî	Mültezim (İltizam/Emanet)	İltizam Bedeli (Yıllık) Akçe Cinsinden	Kaynak: TŞS., Nr., Md.
1029/1620	Abdülbaki Bey	65.000	1821-4, 54a/5.
1029/1620	Abdülbaki Bey	55.000	1821-4, 54a/5.
1030/1621	Osman Bey	55.000	1821-4, 71b/3, 77a/1.
1031/1622	Ahmed Beşe	50.000	1822, 76b/4.
1035/1626	Mehmed Çelebi ³⁴⁹	22.000	1823, 7a/1.
1035/1626 (Cemaziye'l-ahır)	Ahmed Çelebi ³⁵⁰	23.000	1823, 14a/1.
1037/1627	Mustafa Çelebi ³⁵¹	-	1825, 8a/2.
1040/1631	Mustafa Bölükbaşı	25.000	1827, 90b/3.
1054/1644	Ali Ağa	28.000	1830, 97b/4.
1059/1649	Mustafa Bölükbaşı	24.500	1831, 84b/3
1060/1650	İbrahim Çelebi	23.000	1831, 92a/4

Sicillerdeki bir dava kaydına göre, ihtisap ve dellâliye mukataası H. Gurre-i Şaban 1029 / M. 2 Temmuz 1620 ilk gününden itibaren Abdülbaki Bey adına bir kişiye senelik 65.000 akçeye iltizamla devredilmiştir. Ancak Rus Kazaklarının şehri abluka altına almış olmalarından dolayı Trabzon şehrindeki ticari hayat sekteye uğramış ve Abdülbaki Bey ihtisap ve dellâliye mukataasından el çekmiştir. Nihayetinde ise adı geçen mukataa 65.000 akçeye alıcı bulamayınca, bu kez 55.000 akçeye yine Abdülbaki Bey deruhde etmiştir. Kadı huzurunda kayıt altına alınan bu gelişmelerde Abdülbaki Bey'in muhatabı olarak Trabzon iskelesi emini olan dergâh-ı âlî yeniçerilerinden Ömer Beşe bulunuyordu.³⁵² Bundan hareketle, Trabzon gümrüğüne bağlı olan ihtisap ve dellâliye mukataasının gümrük emini tarafından bir alt mültezime devredildiği anlaşılmaktadır.

H. 1 Safer 1030 / M. 26 Aralık 1620 tarihine ait bir başka belgede, Abdülbaki Bey'in uhdesinde bulunan ihtisap mukataası için *mukâta'a-i mezbûre* (Trabzon iskelesi ve tevabii mukataası) *mülhakatından mahrûse-i mezbûrede vâkî ihtisâb mukâta'ası*, yani Trabzon iskelesi gümrüğü

³⁴⁸ Bâde'l-yevm ketan iştirâ iden tüccar taifesinden dellâliye alınmamak babında dellâllere tenbih olunup vâkî' gıbbe't-taleb ketb olundu. TŞS., nr., 1831, 16a/5.

³⁴⁹ 1035 Cemaziye'l-evvelinde 20.000 akçeden 2.000 akçe ziyade ve 5.000 akçe peşinat ile aynı zamanda ihtisap kâtibi olan Mehmed Çelebi deruhde etmiştir. TŞS., nr., 1823, 7a/1.

³⁵⁰ 1035 Cemaziye'l-ahırının ilk gününden itibaren 1.000 akçe ziyade ile Ahmed Çelebi deruhde etmiştir. TŞS., nr., 1823, 14a/1.

³⁵¹ 1037 Cemaziye'l-evvelinde Hamza Bey ile Mustafa Çelebi ber vech-i iştirâk olarak mültezimlerken, Hamza Bey görevden çekilmiştir. TŞS., nr., 1825, 8a/2.

³⁵² TŞS., nr., 1821-4, 54a/5.

mukataaları dahilinde bulunan ihtisap mukataası diye bahsedilmiştir. Devamında ise Mahmud Bey adında birinin, Erzurum’da Osman Beşe’den 42.000 akçe borç almak suretiyle bu mukataanın emini olmak için talip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Mahmud Bey’in mukataayı devralabilmesi için peşinatı ödemeye gücü yetmediğinden, mukataa senesi yine 55.000 akçeden Osman Bey’in tasarrufuna verilmiş ve Trabzon iskelesi emini Hüseyin Çavuş’un onayıyla da kadı huzurunda kaydedilmiştir.³⁵³ H. Evâil-i Rebiü’l-ahır 1030 / M. 23-29 Mart 1621 senesine ait bir başka belgede ise, aslında Mahmud Bey’in Osman Beşe’den Erzurum’dayken aldığı borcun mukabilinde iskele-i Trabzon ve tevabii mukataasından olan ihtisap ve dellâliye mukataasındaki haklarını Osman Beşe’ye devrettiği anlaşılmıştır.³⁵⁴ Yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğruysa, bu mukataa değeri 23.000-25.000 akçe bandında bandındaydı.³⁵⁵

Beytülmal Mukataası

Hukuki ve mekânsal bir kurum olması bakımından beytülmal, devlete ait menkul, gayrimenkul varlıkların bütününe ihtiva eden bir kavramdır.³⁵⁶ İslam peygamberi Hz. Muhammed döneminden beri varlığı bilinen bu kurum, Hz. Ömer döneminde devletin büyüyüp genişlemesi ve işlerin çoğalması sebepleriyle gelir giderlerin kayıt altında tutulması ve işlerin divanlar vasıtasıyla yönetilmesiyle beraber beytülmal de kurumsal kimliğine bürünmüştür.³⁵⁷ Osmanlı Devleti’nde ise beytülmal kavramı umumen varisi bulunamayan ölenlerin terekelerinin devlet adına, devlet memurları tarafından kayıt altına alınıp hazineye aktarılması için kullanılırdı. Usulen bu terekeler beytülmal emini tarafından ele alınır ve beytülmal emini bu işin mukabilinde kırkta bir oranında eminiyye adı alıntıda hakkını aldıktan sonra terekeler beş yıl kadar saklanırdı. Bu sürenin sonunda varis meydana çıkmazsa beytülmal varidatına dahil edilirdi.³⁵⁸

Varisi bulunmayan her kesimden insanın terekeleri beytülmal kapsamına dahil edilebilirdi. Örneğin Trabzon’da başta tüccarlar ve misafirler olmak üzere vefat eden ve malvarlıklarının vâriissiz kalması durumunda beytülmal emini olanlar bu malvarlıklarını beytülmal adına almışlardır. Şehir pazarlarında satışa çıkarılan terekedeki eşyaların çoğu tüccarlar kesimine aitti. Bu müesseseye emin

³⁵³ TŞS., nr., 1821-4, 71b/3.

³⁵⁴ Mezkur Osman Beşe’den ale’t-târik-i kârz 47.000 akçe alup hala Erzurum defterdârı olan kıldvetü’l- emacid ve’l- kirâm Mehmed efendi hazretlerine pişin virüp ihtisâb ve dellâliye mukâtâ’asın iltizâmen kabul eylemiş idim; Trabzon’a gelüp mukâtâ’a-i mezbûra mübâşeret idüp uhdesinden gelmekle deynim olan 47.000 akçe mukâbelesinde mukâtâ’a-i mezbûru minval-i meşrûh üzere iltizâm üzere mezkur Osman Beşe’ye hüsn-i ihtiyârım ile fariğ eyledim didikde... TŞS., nr., 1821-4, 77a/1.

³⁵⁵ TŞS., nr., 1831, 84b/3, 92a/4.

³⁵⁶ Mehmet Erkal, “Beytülmal”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 90.

³⁵⁷ Ebül’ula Mardin, “Beytülmal” **İslam Ansiklopedisi**, c. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 592.

³⁵⁸ M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü**, c. 1, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 225-226.

olarak yazılanlar ise XVII. yüzyılın ikinci yarısından sonra şehir subaşlılarıydı.³⁵⁹ Beytülmal eminliği görevinin sıkça el değiştirilmiş olduğu da düşünülmektedir ki H. Evâil-i Receb 1040 / M. 3-12 Şubat 1631 tarihine ait bir dava kaydında, beytülmal emininin bir yeniçeri zabiti olan Mehmed Çavuş olduğu görülüyor.³⁶⁰

Daha önce belirtildiği üzere XVII. yüzyılın ilk yarısında Trabzon'da beytülmal müessesesi bir mukataa halinde Trabzon gümrüğü dahilinde olup, beytülmale ait işlerle ilgilenen kişi aynı zamanda Trabzon gümrük eminiydi.³⁶¹ Örneğin H. 1037 Zilhicce / M. Ağustos 1628 tarihli bir dava kaydında, Sürmene limanında darı yüklü ve sahibi bulunmayan küçük bir şaykaya rastlanmış ve Trabzon beylerbeyinin vekili olan Dilaver Ağa tarafından el konulmuştur. Bunun üzerine Trabzon gümrük emini olan Abdurrahman Bey, kadiya şikâyetle bulunarak sahibi olmayan şaykanın beytülmal adına kendisi tarafından alınması gerektiğini iddia etmiştir. Abdurrahman Bey bu durumu kanıtlamak için yanında ûdul-i ricâlden Fazlı Bey, Beytullah Beşe, Korucu Ahmed ve Ahmed Beşe adlı kişileri de şahit olarak getirmiş olup, şahitler; *berrde ve bahrde 10.000 akçeden 100.000 akçeye varınca vâki' olan beytü'l-mâl mahsûl kayd olunmuştur. Kadimü'l-eyyâmdan bu ana gelinceye minvâl-i meşrûh üzere vâki' olan beytü'l-mâl iskele eminleri zabt idegelmişlerdir* diyerek, 10.000 akçe ile 100.000 akçe arasındaki sahibi olmayan menkul ve gayrimenkullerin Trabzon gümrük emini tarafından beytülmal adına alınması gerektiğine dair şahitlikte bulunmuşlardır.³⁶²

Maliye ile Trabzon gümrüğü emaneti arasında vârisiz olan malların kaç bin akçeye kadar olanının Trabzon gümrüğü mukataasına dahil olacağı konusunda bir ihtilaf olduğu görülmektedir. Zira Eylül 1628 tarihine ait Trabzon kadısına gönderilen bir tezkirede, Rus Kazakları saldırılarından dolayı Trabzon kıyılarında sahipsiz olup içerisinde darı ile başka eşyaların da yüklü olduğu bir yolcu gemisi karaya vurduktan sonra iskele emini, *mukaddemden iskele emini olanlar beytü'l-mâldir; mukâtâ'amız dahilindedir* diyerek gemini içerisindeki mallara el koymuştur. Fakat merkezden kadiya gönderilen tezkireye göre, *emin-i beytü'l-mâlde on bine varınca iltizâm kayd olunmuştur; on binden mâdûnî emvâl-i müteferrika avâidine dahil olup emin-i alâkaya olmayup mirîden zabt olunagelmıştır* ibaresi yer almakta ve buna göre 10.000 akçeden yukarı olan varlıkların mirî tarafından alındığını³⁶³ ve bu iş için bir mübaşir gönderildiğini bildirmiştir. Buna ilaveten, gemi dahil

³⁵⁹ Miraç Tosun, 'Trabzon'da Misafir Olarak Bulunan Gayrimüslimlerin Terekeleri (1650-1800)', **CIEPO 22 Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi**, c. 1, Ed. Kenan İnan, Miraç Tosun vd., Trabzon, 2018, s. 208.

³⁶⁰ TŞS., nr., 1827, 26b/3.

³⁶¹ Trabzon gümrük eminlerinin beytülmal emini olduklarına dair sicillerde rastlanan en erken tarihli kayıt 1029 Recebi'nin ortalarına aittir. Bu belgeye göre, Revan'a bağlı Nahcivan köyünden mirî ve pirî adlı kimseler Trabzon'da vefat eden kardeşleri Ağacan adlı tüccarın muhallefatını Trabzon iskelesi emini Abdurrahman Çelebi ile gümrük nazırı ve kâbzımalı olan İsmail Ağa'dan talep etmişlerdir. Nihayetinde ise yanlarında getirdikleri Erzurum kadısı tarafından onaylanmış bulunan şahitlerin şهادetleri sonucunda, Ağacan'ın muhallefatı kardeşlerine teslim edilmiştir. TŞS., nr., 1821-4, 35b/1.

³⁶² TŞS., nr., 1825, 47a/3.

³⁶³ Evâhir-i Şaban 1029 tarihli bir belgede Trabzon gümrüğü tanımlanırken; iskele-i Trabzon ve mübâyâ'a-i milh ve ihtisâb ve bâc-ı hamr ve şem'hâne ve Gönye'den kazâ-i Giresun'a varıncaya aid olan rûsûm-ı mavorotka(?) ve bu mâbeyinde aid olan *beytü'l-mâl-i âmmenin 100.000'den mâdûnî ve sâir tevâbi'i mukâtâ'aları...* şeklinde zikredilmiştir. Bu kayda göre

ele geçirilen malların gönderilen mübaşir riyasetinde satılması ve başkaları tarafından el konulan malların geri tahsil edilmesi buyrulmuştur.³⁶⁴

Trabzon gümrük emînlerinin ölen kişilerin muhalefatının sıkı takipçileri oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Ocak 1633 tarihli bir kayda göre, Trabzon iskelesi emîni olan Mustafa Bey, Aslan v. Yuri'yi kadıya şikâyet etmiş ve muhtemelen Trabzonlu bir tüccar olup Rumeli'nde ölen Yur adında bir zimmînin muhalefatını izinsiz aldığını ileri sürmüştür. Aslan ise, Yur'a ait olup kendisinde bulunan 100 kuruşu Yur'un akrabası olan Lefter'e vermiş olduğunu söylemiştir.³⁶⁵ Temmuz 1633'e ait bir belgede ise Trabzon iskelesi emîni Kuzgunzâde Mustafa, vefat eden Vanlı adındaki bir müteveffaya ait olan kölesinin Sinan Beşe tarafından alındığını, kölenin aslında beytûmale intikal etmesi gerektiğini ileri sürerek, beytûmal emînliği görevini üstlenmiş olduğu görülmektedir. Sinan Beşe önce kölenin tamamen kendine ait olduğunu söylemiş, fakat aslında kölenin yarısının Vanlı'ya yarısının da Sinan Beşe'ye ait olduğu ortaya çıktıktan sonra dava düşmüştür.³⁶⁶

Gümrük emînlerinin, varisi olduğu halde beytûmal adına el koydukları muhalefat yüzünden çok defalar şikâyet edildikleri olmuştur. Bu konuda bilhassa Kuzgunzâde Mustafa'nın uğraşları görülmekle birlikte beytûmal emînliği işinden kar etmek amacıyla hareket etmiş olduğu düşünülmektedir. Bu hususta belki de şikâyet etme fırsatı elde edemeyen başka muhalefat varisleri de olduğu düşünülürse, gümrük emînlerinin bu işten iyi kar etmiş oldukları düşünülebilir. Yukarıda bahsi geçen Vanlı, Rus Kazaklarının Gönnye kalesi baskını sırasında vefat etmiş olup asıl adı Ebûbekir b. Mirhacî el-Vanîdir. Sözü edilen köle Kuzgunzâde Mustafa tarafından beytûmal adına alıkonulduktan sonra Vanlı'nın Erzurum'da ikâmet eden oğulları Ahmed, Mehmed ve Şaban ile eski karısından olan küçük kızı Rabia ve akrabası olan Şan Hatun Kuzgunzâde Mustafa'yı kölenin sahipleri olduğu halde alıkoyduğu için şikâyet etmişler ve mahkemece haklı bulundukları sebepten Kuzgunzâde tarafından 7.000 akçelik bir sulh bedeli ödendikten sonra davadan çekilmişlerdir.³⁶⁷ Bir başka örnekte ise Trabzon'da Ayvasıl Mahallesi sakinlerinden olup ölen Marko'nun varisi olan Başor, Mehmed Beşe ve Yuri adlı kişilerin vasileri olan Selanik Reis, Kuzgunzâde Mustafa'yı Marko'nun varisleri olduğu halde muhalefatına el koyduğu gerekçesiyle kadıya şikâyet etmiştir.³⁶⁸

100.000 akçeye kadar olan varisi bulunmayan mallara gümrük emîni beytûmal adına el koyabilmektedir. TŞS., nr., 1821-4, 118b/1.

³⁶⁴ TŞS., nr., 1825, 55a/1.

³⁶⁵ TŞS., nr., 1824, 48b/3.

³⁶⁶ TŞS., nr., 1828, 8a/1.

³⁶⁷ TŞS., nr., 1828, 9b/3.

³⁶⁸ TŞS., nr., 1828, 10b/1.

Şemhane Mukataası

Osmanlı İmparatorluğu'nda mum, toplumun her kesiminin aydınlatma ihtiyacını gidermesi bakımından oldukça mühim bir nesneydi. Bu ihtiyaç özellikle Osmanlı saraylarında daha fazla olup, başta Osmanlı hanedan mensupları olmak üzere, saraydaki asker ve bürokrat kesiminin de aydınlatma ihtiyacı mum sayesinde giderilirdi. Bunun dışında mumun en ziyade tüketildiği mekanlar imparatorluk bünyesinde dini mekanlar olup İstanbul, kutsal topraklar ve taşradaki diğer cami, türbe ve dergahların aydınlatılması yine mum sayesinde yapılırdı. Nitekim imparatorluğun aydınlatma ihtiyacını karşılayan bu mumlar, şem'hâne adı verilen tesislerde üretilmekteydi.³⁶⁹

Trabzon kenti mum üretimi bakımından imparatorluğu besleyen kentlerin başında yer almaktaydı. Nitekim XVII. yüzyıl Trabzon şer'iyye sicillerinde ve mühimme kayıtlarında Trabzon'un Hemşin kazasında bulunan gayrimüslimler, cizye vergisi mukabilinde her yıl İstanbul'a ortalama 3.000 vukiyye şem'-i asel (bal mumu) gönderdikleri kayıtlıdır. H. 5 Safer 1024 / M. 7 Mart 1614 tarihinde Hemşin kadısına gönderilen bir hükümde, Hemşin ahalisinin 1615 ve 1616 tarihinde göndermeleri gereken 3.000 vukiye bal mumunu göndermeleri ve kimse tarafından rencide olunmamalarına dair bir emir kayıtlıdır.³⁷⁰ Şer'iyye siciline ait H. 23 Muharrem 1038 / M. 22 Eylül 1628 tarihli bir ferman suretinde, *kazâ-i Hemşin reâyası cizye ve sâir tekâlifleri mukâbelesinde her sene kılar-ı âmire için 3.000 vukiyye bal mumu cem' ü tedârik ve kendüleri getirüp...* şeklinde devam eden kayıta da benzer bilgiler bulunmaktadır. Merkez, bal mumu tedarikine hayli önem gösteriyor olmalıydı ki sırf bu iş için merkezden hassa kilercilerinden Zülfikar ve Mustafa isimli kullar Trabzon'a gönderilmiş ve 1627-1628 tarihi için irsalinde geç kalınmış olan bal mumunun tahsili gerçekleştirilmiştir.³⁷¹

Trabzon'un meşhur bal mumu ve yağ mumunun üretildiği şem'hâne, Trabzon kalesinin Mumhane kapısının dışında bulunmaktaydı.³⁷² XVI. yüzyılda Trabzon'a ait tahrirlerin incelenmesi sonucunda, mukâtâ'a-i şem'hâne-i Trabzon'un değeri 1515-1583 yılları arasında 15.000 akçe olduğu görülmüştür. 1583 yılından itibaren ise Trabzon iskelesi, dellâliye, ihtisâb, Pencik, mizân-ı harir ve nemek (tuz) mukataası ve şemhane mukataası, 2.000.000 akçeye iltizama verilmiştir.³⁷³ Aynı dönemde Trabzon sancak kanunnamesinin dahilinde şemhane kanunnamesi de yer almaktaydı.³⁷⁴

³⁶⁹ Neslihan Ünal, "Osmanlı Şem'haneleri ve Mumcu Esnafı", *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, sy. 3, 2020, s. 232,234.

³⁷⁰ BOA., *A.DVNSMHM.d*, nr. 80, s. 328.; 26 Rebiü'l-evvel 1018 tarihli bir başka hükümde, Hemşin kazâsındaki zimmi reâyânın cizye vergileri karşılığında her sene İstanbul'daki matbâh-ı âmire için 5541 vukiyye âsel, 2000 vukiyye şem'-i âsel ve 2000 vukiyye revgân-ı sâde gönderdiklerine dair bir kayda rastlanmıştır. BOA., *A.DVNSMHM.d*, nr. 78, s. 175.

³⁷¹ TŞS., *nr.*, 1825, 119b/1. Benzeri içeriklere sahip diğer kayıtlar için bkz. TŞS., *nr.*, 1827, 4a/3, 90a/2.; TŞS., *nr.*, 1828, 13b/1, 150b/3.

³⁷² Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, s. 104.

³⁷³ Bostan, s. 390, 526.

³⁷⁴ Gökbilgin, a.g.m., s. 301.

Bilindiği üzere şemhane, bir mukataa birimi halinde Trabzon gümrük mukataası dahilinde yönetilmektedir. XVII. yüzyılın ilk yarısına dair şer'îyye sicillerinde şemhane ile ilgili yalnızca bir kayda rastlanmıştır ki o da şem'hâne emini olan Üstad Laçın'ın tahvil süresi dolduğu için şemhane mukataası emniyetinden fariğ beyanatını havi bir kayıttan ibarettir.³⁷⁵ Bu da şemhane mukataasının Trabzon gümrük mültezimine bağlı bir alt mukataa olduğu ve bu mukataanın da bir alt mültezime devredildiğine işaret etmektedir. Şemhanenin kaleye yakın bulunması sebebiyle güvenli bir çevrede bulunduğu ve Trabzon kenti ile imparatorluğun mum ihtiyacına cevap vermek için üretimine devam ettiği düşünülse de Rus eşkıyalarının yağmalarının boyutu göz önüne alındığında, mum üretiminin ve dolayısıyla şemhane mukataası gelirlerinin de düşüş göstermiş olma ihtimali yüksek olmak beraber, sicillerde bu mukataanın değerine dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

Keten Damgası Mukataası

Mum ve bal mumu ticaretiyle birlikte Trabzon şehri ticaretinin alametifarikalarından birisi de kendir ve kendirden imal edilen keten bezi ticaretiydi. İskele kanunnamesinde keten ticaretine dair hususi maddeler yer almakta ve dışarıdan gelip Trabzon'da mallarını satan tüccar, keten bezi olarak dönerse %4, eğer harbi statüde olan bir tüccar ise %5 gümrük vergisi alınmaktaydı.³⁷⁶ Dışarıdan gelen keten şehirde satılırsa dellâliye bedeli olarak yarım akçe alandan ve yarım akçe de satandan vergi alınır. Trabzon'dan kendir bitkisi de ihraç edilmekle beraber, mirî için bol miktarda kendir satın alınır.³⁷⁷ 1550'li yıllarda kendir üretiminden toplanan öşür vergisi 147.883 akçe olup, sancaktaki kazalar arasında üretimi ve toplanan vergi oranı fazla Trabzon kazasına aitti.³⁷⁸

İskelede keten ticaretinden alınan vergilerin XVI. yüzyıldan beri *keten gümrüğü mukataası* adı altında bir mali birimi oluşturduğu anlaşılmaktadır.³⁷⁹ XVII. yüzyılda ise bu statünün devam ettiği 1035 Recebinin guresine ait bir belgeden anlaşılmaktadır. Buna göre, Trabzon iskelesi gümrüğü emini olan Ahmed Ağa'nın, *keten gümrüğünün bir senesin 4.000 akçeye kabul ve deruhde eylediğine* rastlanmıştır.³⁸⁰

Osmanlı şehir mimarisinin temel yapılarından olan bedesten çarşısına, Trabzon'da da rastlanmakta olup bilhassa bu bedestende keten bezi satılmaktaydı. Üstelik arşiv kayıtlarında bulunan bilgilere göre, keten bezi XVII. Yüzyılın ikinci yarılarının ortalarına kadar yalnızca

³⁷⁵ TŞS., nr., 1821-4, 41b/4.

³⁷⁶ Gökbilgin, "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon ve Doğu Karadeniz Bölgesi", s. 298.

³⁷⁷ Bostan, a.g.e., s. 414.

³⁷⁸ Bostan, a.g.e., s. 510.

³⁷⁹ "Şehirde iç ve dışa yönelik ticaretin yoğun olduğu iskele gümrüğü ve keten gümrüğü mukata'asının yüksek olmasından anlaşılmaktadır." Bostan, a.g.e., s. 445.

³⁸⁰ TŞS., nr., 1823, 22a/1.

bedestendeki esnaflar tarafından satılmaktaydı.³⁸¹ Bedestendeki keten ticaretinden alınan damga vergisi ise, Trabzon gümrüğü mukataasına dahil edilmişti. Mesela Ağustos 1630'a ait bir belgede, Orta Hisar sakinlerinden olan Şeyh Mehmed Efendi, *iskele-i Trabzon mukâtâ'atı mahsûlünden bezzastanda fîrûht olunan ketan tamgası* mukataası mültezimi iken, Eylül 1630'dan, 1631 Ağustos'u sonuna kadar 30 kuruş mukabelesinde keten damgası mahsulünü Tursun Çelebi'ye devretmiştir.³⁸² Bu bilgilere göre Şeyh Mehmed Efendi keten damgası mukataasını Trabzon gümrüğü mülteziminden iltizam üzere almış ve kendisi de bir yıllığına bir başka mültezime devretmiş olduğu görülüyor. Keten damgası mukataasının senelik ve tahvil süresi değerlerine ilişkin sicillerde bilgiye rastlanmamakla birlikte, Şeyh Mehmed Efendi'nin keten damgası mukataasını 30 kuruşa Tursun Çelebi'ye bir yıllığına deruhde etmesinden, her bir kâmil kuruşun 80 akçe olduğu varsayılırsa³⁸³ Şeyh Mehmed Efendi yıllık 2400 akçeye bu mukataayı Tursun Çelebi'ye deruhde etmiştir.

2.6. Trabzon Gümrük Mukataasının Giderleri

Bir gümrük mukataasının ve ona bağlı olan alt mukataaların yıllık gelirlerinin ne kadar ve bu gelirlerin hangi kısmının irsaliye olarak devlet havale olunacağı ve gelirin hangi kısmının ocaklık, arpalık, nefer mevacipleri, kale tamirâtı, camii giderleri v.b. yerlere ayrılmış olduğu yapılan sözleşmelerde önceden belirlenmiştir.³⁸⁴ Gümrük görevlilerin maaşları, gümrük gelirlerinden bağlanan tekaüdlük, kale neferleri ve mustahfız maaşları gibi giderler de yerinde ödendikten sonra geriye kalan miktar devlet hazinesine irsal edilirdi.³⁸⁵

Tablo 4: Trabzon Gümrük Mukataasından Yapılan Ödemeler (Akçe Cinsinden)

Yıllar	Beşli Mevacibi	Beşlilerin Barut, Kurşun ve Fitil Akçeleri	Tamirat ve Kale Mühimmat Giderleri	Vazifeli ve Personel Maaşları	İrsaliye	Kaynak: BOA., TŞS., Nr., Md.
1627	-	120.000	-	-	-	1825, 45a/1.
1630	-	-	35.000	-	-	1827, 12a/1.
1632	74.000	84.000	-	-	-	1828, 109b/1.
1634	-	-	-	300.000	72.000	1828, 109b/1.
1635	74.000	84.000	-	-	-	1828, 158b/1.
1640	141.165	51.000	-	-	-	1830, 86a/1.

³⁸¹ İnan, "Kadı Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Esnafları ve Faaliyetleri", s. 70.

³⁸² TŞS., nr., 1827, 11b/5.

³⁸³ *Riyali Guruş*: yaklaşık 24 gram gümüş içeren İspanyol sikkesi (reales de a ocho), *Kâmil Kuruş/Kara Guruş*: Avusturya ve Almanya'nın büyük boy gümüş sikkeleri, *Esedî/Arsanlı Guruş*: Hollanda taleri olup, XVII. yüzyıl başlarında 70 akçe idi. Şevket Pamuk, "Kuruş" **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 458.; Bunun dışında Trabzon şer'iyye sicillerinde rastlanan bir belgede, ...*erbâb-ı timarın mutasarrıf oldukları zeâmet ve timarlarından her bin başına beş yüz akçe her seksen akçesi birer kâmil guruşdan...* diye devam eden ibareden, o dönemde Trabzon'da bir kâmil kuruşun 80 akçe kıymeti olduğu anlaşılmaktadır. TŞS., nr., 1827, 29a/3.

³⁸⁴ Kocakaplan, a.g.e, s. 91.

³⁸⁵ Kütükoğlu, "Gümrük", s. 265.

Tablo 4: (Devamı)

Yıllar	Beşli Mevacibi	Beşlilerin Barut, Kurşun ve Fitol Akçeleri	Tamirat ve Kale Mühimmat Giderleri	Vazifeli ve Personel Maaşları	İrsaliye	Kaynak: BOA., TŞS., Nr., Md.
1642	141.165	50.000	-	-	-	1828, 45a/1.
1647	-	-	28.000	-	-	1831, 78a/4.
1649	-	-	-	282.835	140.000	1831, 80a/2.

Yukarıdaki tablo, Trabzon gümrüğünden yapılan belli başlı harcamaları ihtiva etmektedir. Esasında yapılan harcamalar arasında, bu kısımdan itibaren bahsedileceği üzere daha spesifik harcamalar da bulunmaktaydı. Trabzon gümrüğünün giderleri genel olarak, asker maaşları ile zahire ve mühimmat ihtiyaçları gibi askeri harcamalar, toplumun çeşitli alanlarında hizmet eden vazifelilerin vazife maaşları, maişetini sağlayamayan ihtiyaç sahiplerinin maaşları, kale, yol, köprü, tersane v.b. gibi tamirat giderleri, lüzumu üzere doğan acil harcamalar, devlete ait herhangi bir gelir kaleminde yaşanan sıkıntı dolayısıyla meydana gelen gelir kaybının sübvansede edilmesi gibi birçok husustaki harcamalardan oluşmaktaydı. Sicillerden elde edilen bilgilerden yola çıkıldığında, Trabzon gümrüğünün harcama kalemlerinin, beşli askerlerinin maaşları ile barut, kurşun ve fitil masrafları, Trabzon'da görevde bulunan yeniçerilerin kişi başı ayda 4.000 akçe zahire masrafları, Gönve kalesi yeniçerilerinin zahire masrafları, Trabzon kalesi topçularının ulufeleri, Rize kalesi muhafızlarının ulufeleri, Trabzon'daki sipahilerin ulufeleri, Trabzon kalesi mühimmat masrafları, Trabzon kalesi surlarının tamir masrafları, tersane tamiri, vazifelilerin ve personellerin maaşları ile irsaliyeden oluştuğu söylenebilir. Söz konusu giderler ve harcamaların karşılanması işini Trabzon gümrük emini yürüttü. Askerlerin mevacipleri ve acil harcamalar gibi nakit olarak gerçekleştirilmesi gereken harcamalar gümrük gelirleri üzerinden gerçekleştirilirdi. Zira gümrük noktaları imparatorluk topraklarında nakit para alışverişinin en yoğun görüldüğü mekanlar olup, kasasında sürekli nakit paranın bulunması bakımından imparatorluğun merkezine uzak bölgelerdeki devlet adına gerçekleştirilecek harcamalar için yegâne para kaynağı mahiyetindeydiler.

Beşli Askerlerinin Giderleri

XVI. yüzyılda Trabzon kalesinde bulunan askerler kale dizdarının emrinde bulunan mustahfız ve azeplerden meydana gelmekteydi. Ancak XVII. yüzyılda bu askerlerin yerine kaleyi beşli ve yeniçeri askerleri korumaya devam etmiştir. Beşliler ocaklar halinde örgütlenmek suretiyle, her bir ocakta 20 nefer bulunurdu. Şehir baskına uğradığı vakit halkı en güvenli yer olan kaleye toplar ve surlarda nöbet tutarlardı.³⁸⁶ XV. yüzyılın sonlarına doğru sınırlarda ve eyaletlerdeki yerli halktan teşekkül edilen beşliler, Osmanlı Devleti'nin eyalet askerleri çatısı altında ve genellikle de yeniçeri ve valilerin yanı sıra, taşra bölgesindeki kalelerde görevlendirilirdi. Beşliler yevmî 5 akçe gelire

³⁸⁶ Çelik, a.g.m., s. 137-140.

sahip olduklarından dolayı isimleri beşli olarak anılagelmiş ve Trabzon özelinde ise bu taifenin yekûnu 200³⁸⁷ neferden mürekkep olmak üzere, 10 adet bölüğe ortalama 20 nefer maiyeti bulunacak şekilde teşkilatlanmışlardır. Nitekim Mayıs 1656 yılında yapılan ayrıntılı bir sayımdan bu saptanabilmektedir.³⁸⁸

O dönemlerde beşli askeri olmanın birtakım avantajları olduğu görülmektedir. Beşli taifesine mensup olmak, başta avarız vergisi olmak üzere birtakım vergilerden muaf tutulmayı da beraberinde getirmekteydi. Özellikle reayanın askeri statüye geçmek için beşli yazılmaya çalıştıkları bilinmekle beraber, bilhassa vakıf arazisinde bulunan reayanın beşli taifesine geçmesinden dolayı vakıfların zarar ettiklerine dair şikayetler bulunmaktadır.³⁸⁹ Bunun gibi şikayetler üzerine görülen davalarda kadılar bazen beşli neferinin bazen de timar ve zeamet sahibi olanların lehinde kararlar verebiliyordu. Mesela Ali Bey adlı zaimin zeametinde bulun Hasan, artık beşlü oldum diyerek öşür ve diğer raiyyet vergilerini ödememesinden dolayı, zeametın subaşısı olan Veli Ağa tarafından şikâyet edilmiş ve Hasan'ın zeamet toprağında yaptığı ziraat karşılığında öşrünü ve diğer raiyyet vergilerini ödemesi hususunda mahkemece tembihatta bulunulmuştur.³⁹⁰ Bir başka olayda ise Ali Bey isminde bir zaim, Öz adlı köyde bulunan Osman'dan ispençe vergisini talep ettiğinde Osman, *ben artık Trabzon kalesi beşlülerinden oldum* diyerek vergisini ödememiş ve bunun üzerine açılan davada, halihazırda Osman'ın her sene Ali Bey'e 180 akçelik bir şer'i vergi ödediğini ve beşli askeri hizmeti mukabelesinde kendisinden bir de ispençe vergisi talep edilmemesine ilişkin bu defa bir beşli askerinin lehine bir karar verilmiştir.³⁹¹

Trabzon Gümrük Emininin Beşli Ağalığı Vazifesi

XVII. yüzyılın ilk yarısına ilişkin belgelerde beşlilerin amiri olan beşli ağasının aynı zamanda Trabzon gümrük emini oldukları görülmektedir. Beşli askerlerinin maaşları ve mühimmat giderlerinin eksiksiz şekilde tedarik edilmesi hususunda XVII. yüzyılın ilk yarısında özel ihtimam gösterilmiştir. Zira Karadeniz kıyıları Rus Kazakları tehdidi altında bulunup bu askerlere önemli vazifeler yüklenmişti. Örneğin H 5 Zilhicce 1043 / M. 3 Haziran 1634 tarihli bir berat suretinde, Trabzon kalesini Kazak eşkıyasına karşı korumakla yükümlü olmak üzere iki yüz nefer beşli neferi

³⁸⁷ Bir iltizam sözleşmesine göre, bir aralık Trabzon kalesindeki beşli askerlerinin 300 nefer oldukları ve mevacipleri olan 126.000 akçeden, 1038 tarihinden itibaren 100 neferinin ihraç olunmasından dolayı 42.000 akçenin çıkarılması istenmiştir. Buradan hareketle, 1628-1629 tarihlerinden itibaren beşli askerlerinin sayılarının 200 nefer oldukları tahmin edilmektedir. TŞS., nr., 1828, 95a/2.; XVIII. yüzyıla ait yapılan çalışmalarda Trabzon kalesi muhafazasında bulunan beşli askerlerinin sayılarının 100 nefer olduğundan bahsedilir. Bostan, "Karadeniz'in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı", s. 306.; Aygün, **Trabzon Gümrüğü (1750-1800)**, s. 111.

³⁸⁸ "Beşli taifesinin yevmiyelerine gelince, beşli ağası 20 akçe, beşli kethüdası ve beşli kâtibi 15'er akçe, bayrakdar ise 12 akçe yevmiye almaktaydılar." İnan, "Kadı Sicillerine Göre Trabzon'da Beşlü Taifesi (1648-1658)" s. 235-236.

³⁸⁹ İnan, "Kadı Sicillerine Göre Trabzon'da Beşlü Taifesi (1648-1658)" s. 243.

³⁹⁰ TŞS., nr., 1824, 48a/4.

³⁹¹ TŞS., nr., 1824, 55a/2.

tayin olunmuş ve fakat beşli taifesinin ağalığı her sene başkasına verildiği için mevaciplerinin zamanında ellerine ulaştırılmamasından dolayı perişan oldukları ve sayılarının yüz elliye kadar inmiş olduğu bildirilmiştir. Bu hal üzerine berat-ı şerifle beşli ağalığına Kuzgunzâde Mustafa tayin edilmiş ve kendisi beşli neferinin sayısını tekrar iki yüze çıkarıp hepsini mükemmel hale getirerek kaleyi ve şehri Kazak eşkıyasına karşı başarıyla savunmuştur.³⁹² Aynı zamanda bu tarihlerde Kuzgunzâde Mustafa'nın gümrük emini de olduğunu hatırlatmak gerekir. Osmanlı merkezinde ve yerelde bulunan yöneticiler, özellikle Karadeniz'in Rus Kazakları tehdidinde karşı beşli askerlerinin her türlü ihtiyacının karşılanması için en uygun nitelikteki kişilerin gümrük eminleri olduğunu düşünmüş olmalıdırlar. Zira bu askerlerin ihtiyaçlarının büyük kısmı gümrük gelirlerinden sağlandığından, bu hususta herhangi bir aksiliğin meydana gelmesi ihtimalini en aza indirmenin yolunun gümrük eminlerinden geçtiğini düşünmüş olmalıdırlar. Yani beşli ağası ile gümrük eminliğinin aynı kişide bulunması o dönemde gerekli görülmüş olmalıdır.

Beşli ağalarının vazifeleri arasında askerlerin ihtiyaçlarının temin edilmesi, yerel ve merkezdeki yöneticilerle askerler arasındaki bağlanın kurulması, şehrin korunmasında askerlerin vazifelerinin denetlenmesi, alt mertebedeki amirlerin atamalarının yapılması, ocağa asker yazılması v.b. gibi vazifeleri vardı. Örneğin Beşli ağası olan Mehmed'in gönderdiği arznamesi üzerine, Trabzon kalesi beşlilerinin bölükbaşı olup vefat eden Mustafa'nın yerine, bu göreve yakınlığı bulunan oğlu Ali'nin yevmi 12 akçe maaş ile bu göreve atandığı görülmektedir.³⁹³ Kendi talebi üzerine İstanbul'a giderek gümrük eminliği görevine getirilen gümrük eminlerinin beşli ağalığı görevleri, Trabzon'a döndüğü günden itibaren başlatılırdı. Nitekim H. 4 Receb 1060 / 3 Temmuz 1650 tarihli olup Trabzon kadısına gönderilen bir ferman suretinde, 1060 Şevval'inde Trabzon iskelesi gümrüğü emini olan Mehmed'in, Trabzon'a varır varmaz Trabzon kalesi beşli ağalığı görevinin de kendisine deruhde ettirilmesi emredilmiştir.³⁹⁴ Beşli ağasının maaş günlerinde askerlerin maaşlarını dağıttıkları da bilinmektedir. Haziran 1644 tarihli bir belgeden, Gönve kalesi beşlilerinin ağası olan Mustafa Ağa, Gönve iskelesi gümrüğünden ocaklık olarak bağlanan asker maaşlarını Gönve sancakbeyi Mustafa Bey'den almıştır. Ancak maaşlarının 3 ay eksik olarak verilmesinden dolayı durumu kadiya bildirmişlerdir.³⁹⁵ Bu bilgilere göre Mustafa Ağa'nın mevacipleri alıp askere dağıtmış olduğu düşünülmektedir.

Mevacip ile Barut, Kurşun ve Fitil Akçesi Giderleri

1633 yılına ait bir iltizam sözleşmesinde, bir senesi 530.000 akçe ile iltizama verilmiş olan Trabzon gümrüğünün, 74.000 akçesinin beşli askerlerinin mevaciplerine ve 84.000 akçesinin de 200

³⁹² TŞS., nr., 1828, 105a/1.

³⁹³ TŞS., nr., 1831, 90b/2.

³⁹⁴ TŞS., nr., 1831, 90b/1.

³⁹⁵ TŞS., nr., 1830, 63b/2.

nefer beşli askerlerinin fitil ve kurşun masraflarına ayrılarak, toplamda bu askerler için iskele gelirlerinden 158.000 akçenin tahsis edilmiş oldu görülmüştür.³⁹⁶ 1038 Saferine ait bir belgeden, aynı zamanda Giresun kalesinde bulunan beşli askerlerinin de barut ve kurşun akçelerinin Trabzon gümrüğünden karşılandığı bilinmektedir. Bu suretle, Giresun ve Trabzon kalelerindeki beşli askerlerinin yalnızca barut, kurşun ve fitil akçeleri giderlerinin 120.000 akçe olduğu kaydedilmiştir.³⁹⁷ Beşli askerlerinin yıllık mevacip giderleri 400.280 akçe olup, Trabzon avarız vergilerinden 190.200 akçe, Of cizyesinden 93.80 akçe, Rize cizyesinden 42.000 akçe, Sürmene cizyesinden 6.000 akçe ve Trabzon iskelesi mukataasından 74.000 akçe ve ayrıca az önce bahsedildiği üzere 84.000 akçelik barut, fitil ve kurşun akçeleri de Trabzon iskele mukataasından ödenmekteydi.³⁹⁸ Bahsedilen bu oranlar ve gelir kalemlerinden yapılan harcamalar sürekli aynı şekilde seyretmemiştir. Nitekim Ocak 1643 tarihli bir ferman suretinde, Trabzon iskelesinden beşli askerleri mevacipleri için 141.165 akçe tahsis edilmiştir.³⁹⁹ Trabzon gümrüğü mukataası dahilinde yer alan yalnızca iskele gelirleri değil, başka mukataalardan da beşli askerlerine tahsisat ayrılmış ve hatta beşli ağasının gümrük emini olmadığı zamanlardaki mevcut beşli ağasının, beşli mevacibi mukabelesinde bir mukataanın mültezimi tayin edildiğine rastlanmıştır. H. 1 Recep 1053 / M. 15 Eylül 1643 tarihinden Eylül 1644'e kadar, ihtisap ve dellâliye mukataasına yazılan 28.000 akçe mukabilinde beşli ağası olan Ali Ağa bu mukataaya deruhde etmiştir.⁴⁰⁰

Beşli Askerleri Hususunda Yaşanan Sıkıntılar

Beşli askerleriyle gümrük mukataası arasında yaşanan sorunların temelinde tahmin edilebileceği üzere maaş ödemeleri ile beşli askerlerinin suiistimalleri yer almaktadır. Gümrük eminleri zaman zaman bu askerlerin maaşlarını ve mühimmat masraflarını ödemekten imtina etmişlerdir. Trabzon iskelesi mukataası ile ilgili sorunlar ve mukataanın bağlı bulunduğu Erzurum hazinesinde yaşanan aksaklıklar, muhasebe kayıtlarında sıkıntıların meydana gelmesine ve dolayısıyla iskeleden maaş alan beşli askerlerinin de maaşların ödenmesi hususunda gecikmelerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu gibi durumlarda beşli askerleri, zabitleri riyasetinde kadiya veya beylerbeyine başvurmak suretiyle haklarını aramaktan geri durmamışlardır.

Beşli askerlerinin maaş sorunları genellikle görev süresi bitmiş eski iskele eminleriyle yaşanmaktaydı. Örneğin beşli askerlerine 57.000, iskeleden vazife ve ulufe alan diğer gruplara (ehl-i mürtezika) 63.000 akçe borcu olması iddiasıyla mahkemeye çağrılan Ali Bey, borcunu inkar edip

³⁹⁶ TŞS., nr., 1828, 109b/1.

³⁹⁷ TŞS., nr., 1825, 56a/2.

³⁹⁸ TŞS., nr., 1828, 158b/1.

³⁹⁹ TŞS., nr., 1829, 45a/1.; bir başka ferman suretinde ise Trabzon iskelesi gelirlerinden beşli mevaciplerine 192.565 akçe ayrılmış olduğu belirtilmiştir. TŞS., nr., 1830, 86a/1.

⁴⁰⁰ TŞS., nr., 1830, 97b/4.

var olan borcun aslında kendisinden sonra gelen Ahmed Beşe'ye ait olduğunu ileri sürmüştür. Nihayetinde ise mahkemede bulunan şahitler dinlendikten ve katip defterleri incelendikten sonra borcun Ali Bey'e ait olduğu tahakkuk etmiş ve borcun kendisinden tahsil edilmesine hükm olunmuştur.⁴⁰¹ Kasım 1649 tarihli bir diğer belgede yine eski Trabzon iskele gümrüğü emini olan Abdurrahman Bey zamanından beşli askerlerinin maaşları toplamda 78.000 akçe eksik ödendiği için, beşli ağası olan Mehmed Ağa, kethüdaları olan Ali Kethüda, katibleri El-hac İsmail ve bölükbaşılı ile bayraktarları durumu kadıya bildirmişlerdir. Abdurrahman Bey mahkemede durumu inkâr etmemiş ve kendisine borcu olan 78.000 akçeyi ödemesi hususunda tembihatta bulunulmuştur.⁴⁰² Ağustos 1650 senesinde beşli askerleri ve zabitlerinden oluşan kalabalık bir grup Trabzon beylerbeyi Mehmed Paşa'nın huzuruna gelerek Trabzon iskelesi emini olan Mehmed Ağa'yı, *her birimiz gece gündüz hizmetimizde olup kusurlarımız yoğiken bâde'l-küllî'l-hesâb cem'-i mâkbûzatdan zimmetinde 595 guruşumuz kalmışdır* diyerek şikâyet etmişlerdir. Nihayetinde ise Mehmed Ağa söz konusu miktarın beşli askerlerine teslim edilmesi hususunda uyarılmıştır.⁴⁰³

Beşli askerlerinin suiistimallerine⁴⁰⁴ örnek olarak, H. 14 Zilkade 1037 / M. 16 Temmuz 1628 tarihli bir belgede, Trabzon iskelesi gümrüğü mukataası başta olmak üzere Batum eyaletinde bulunan mukataaların genelinde sorunların bulunmasından bahsedildikten sonra, Trabzon kalesi beşlilerinin çoğunun görevinin başında bulunmadıklarına ilaveten her sene iskele gelirlerinden barut ve kurşun mühimmatı için ocaklık olarak bağlanan 120.000 akçeyi aldıktan sonra bu parayı şahsi çıkarları için kullandıklarından da bahsedilmiştir. Bu hususun düzeltilmesi için Erzurum defterdarı Ahmed'e ve Trabzon kadısına verilen emirlerde ise Trabzon kalesinde görevinin başında bulunan beşli askerleri ile görevinin başında bulunmayanların yoklama yapılmak suretiyle tespiti ile barut ve fitil akçesini şahsi çıkarları için kullananlardan geri alınması, toplanan paranın da ordu-yı hümayuna gönderilmesi istenmiştir.⁴⁰⁵ Yine benzer konuda Şubat 1636 tarihinde beşli ağası ile Trabzon kadısına gönderilen bir ferman suretinde, beşli askerlerinin çoğunun mevcut bulunmayıp, var olanlarının ise işlerini savsakladıkları ileri sürüldükten sonra yeniden bir yoklama yapılması ve yoklama esnasında yerlerinde bulunmayanların maaşlarının ödenmeyip o güne kadar verilen maaş ve mühimmat giderleri harçlarının da kendilerinden talep edilmesi emredilmiştir.⁴⁰⁶

⁴⁰¹ TŞS., nr., 1826, 57a/4.

⁴⁰² TŞS., nr., 1831, 28b/5.

⁴⁰³ TŞS., nr., 1831, 60b/3.

⁴⁰⁴ Var olan arşiv belgelerinin bakış açıları ki özellikle merkezden taşraya gönderilen belgelerde bu böyle olmalıdır, esasında devlet merkezli olduğundan, beşli askerlerinin aleyhinde yorumda bulunmak kolay olup bir o kadar da yanıltıcı mahiyette olabilir. Zira 1043 tarihli bir başka belgeden, her sene değişen beşli ağalığı makamı ile askerlerin maaşlarının zamanında ödenememesinden dolayı sayılarının 200'den 150'ye düşmüş olduğu ve perişan durumda olduklarından da bahseder. Ancak yine de bu konuda kesin ve net bir yargıya ulaşmak zor gibi görünüyor. TŞS., nr., 1828, 105a/1.

⁴⁰⁵ TŞS., nr., 1825, 56a/2, 55b/1.

⁴⁰⁶ TŞS., nr., 1828, 166b/2.

Beşli askerlerinin barut, kurşun ve fitil gibi mühimmat ihtiyaçlarının tamamı Trabzon gümrüğü gelirlerinden ödeniyorduysa da maaşlarının tamamı yalnızca gümrük gelirlerinden ödenmiyordu. Nitekim gümrük gelirlerinin yanında Trabzon'un avarız ve cizye gelirleri ile Of, Rize ve Sürmene cizye gelirlerinden de beşli askerlerinin maaşlarına belirli miktarlar ayrılmaktaydı. Mesela H. 25 Şevval 1041 / M. 15 Mayıs 1632 tarihli bir belgede, Trabzon'un 1633 tarihine ait olan cizye vergisinin toplanması ve hazineye gönderilmesi ile bu iş için gûrebâ-i yemîn askerlerinden Mahmud Mustafa adlı bir kişinin emin olarak tayin edildiği bildirilmiştir. Eskiden 1533 adet cizye hanesi bulunuyorken, bu tarihlerde Trabzon kazasında 1040 adet cizye hanesi bulunmakla beraber, bunların içinden 533 hanesinin Trabzon beşli askerlerinin mevaciplerine ocaklık olarak bağlanmış olduğuna dair bilgi verildikten sonra, merkezden gönderilen eminin riyasetinde başta beşli askerlerinin maaş ödemeleri yapılması ve kalan meblağın hazineye gönderilmesi emredilmiştir.⁴⁰⁷ Benzer şekilde 1632 tarihinin Trabzon avarız vergisi gelirlerinden de 192.000 akçenin beşli askerlerine ocaklık olarak yazıldığı görülmüştür. Bu bilgiye göre, beşli askerlerinin ağası olan Halil Ağa, kethüdaları Abbas, katipleri El-hac İsmail ve diğer zabitler, Trabzon avarız vergisinin toplanmasına memur edilen kişi tarafından avarızdan ayrılan 192.000 akçeyi teslim aldıkları ve bu durumu mahkemede hüccet ettirdiklerine dair bir kayda rastlanmıştır.⁴⁰⁸ H. 5 Cemaziye'l-evvel 1044 / M. 27 Ekim 1634 tarihli bir belgede beşli askerlerinin bir yıllık toplan maaş ve mühimmat giderlerinin miktarları birlikte verilmiş olup, bu giderlerin hangi gelir kalemlerinden ne miktarda verilmiş olduğu açıkça gösterilmiştir. Buna göre, beşlilerin senelik mevacipleri 403.280 akçe olup, Trabzon avarızından 190.200 akçe, Of cizye gelirlerinden 93.080 akçe, Rize cizyesinden 40.000 akçe, Sürmene cizyesinden 6.000 akçe, Trabzon iskelesi mukataasından 74.000 akçe ve yine Trabzon iskelesi gelirlerinden 84.000 akçenin bu askerlerine mühimmat giderlerine yazıldığı kaydedilmiştir.⁴⁰⁹ H. 23 Safer 1050 / M. 14 Haziran 1640 tarihli belgeye göre, 185.160 akçe Of cizyesinden, 67.680 akçe Rize cizyesinden ve 192.165 akçesinin ki muhtemelen buna 51.000 akçe barut ve kurşun akçesi de dahildir, Trabzon gümrüğü gelirlerinden beşli askerlerinin giderlerine ayrıldığı bilinmektedir.⁴¹⁰ H. Evâhir-i zilkade 1052 / M. 10-18 Şubat 1643 tarihli bir diğer belgede, o tarihlerde Of kazasında 441 cizye hane olup kuruş başına 120 akçeden 3,5 kuruş cizye vergisinin tamamının ve yine 141 cizye hanesi bulunan Rize kazasının da aynı hesap ile cizye gelirlerinin tamamının, Sürmene cizyesinden 6.000 akçenin ve Trabzon iskelesi gelirlerinden barut, kurşun ve fitil giderleri için de 50.000 akçe ile 141.165 akçenin beşli askerlerinin maaşlarına ocaklık yazıldığı görülmektedir.⁴¹¹

⁴⁰⁷ Cizye vergisinin hane başına 225'er akçe üzerinden hesap edilmesi istenmiştir. Bu şekilde yalnızca 1042 tarihinin Trabzon cizye vergisi gelirlerinden beşli askerleri için 119.925 akçenin ocaklık ayrılmış olduğu ortaya çıkmaktadır. TŞS., nr., 1824, 79a/1.

⁴⁰⁸ TŞS., nr., 1824, 26b/1.

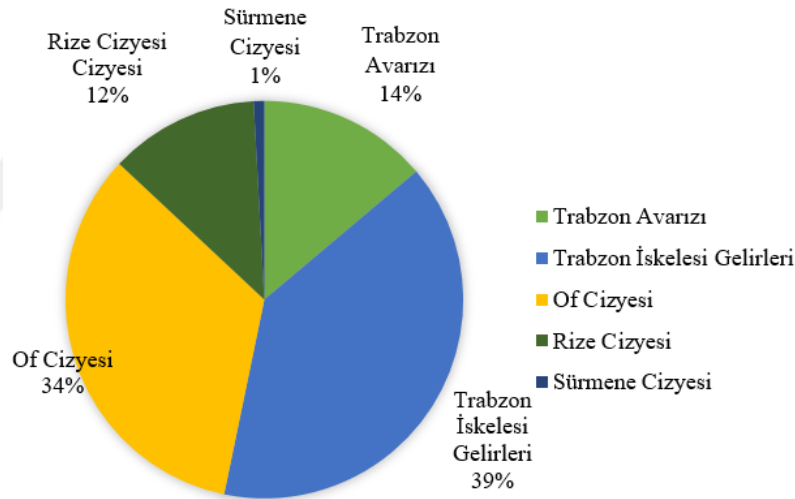
⁴⁰⁹ TŞS., nr., 1828, 158b/1.

⁴¹⁰ TŞS., nr., 1830, 86a/1.

⁴¹¹ 3,5 kuruş, 120 akçeden hesap edildiğinde 420 akçe etmektedir. Bu suretle, Of cizyesi geliri olan 185.220 akçenin tamamı ve yine Rize cizyesi gelirlerinin aynı hesapla 59.220 akçenin tamamının beşli askerlerinin maaşlarına ayrılmıştır. TŞS., nr., 1829, 45a/1.

Beşli askerlerinin masraflarına yapılan harcamaların karşılandıkları gelir kalemlerinin oranlarına bakıldığında, 1634 yılı için beşli askerlerinin toplam masrafları 487.280 akçe olup, bunun %39,033'ü Trabzon avarız vergisinden, %19,102'si Of cizye gelirlerinden, %1,231'i Sürmene cizyesinden ve %32,425'i ise Trabzon gümrüğü gelirlerinden karşılanmıştır. 1640 yılına ait veriler incelendiğinde Trabzon avarız gelirlerin ile Sürmene cizyesinden beşli askerlerine tahsisat ayrılmamış olduğu ve avarızdan gelecek olan miktarın Trabzon gümrüğüne, Rize ve Of cizyeleri arasında paylaştırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, 1050 senesinde beşli askerlerine yapılan toplam harcama 445.005 akçe olup, bunun %43,183'ü Trabzon gümrüğünden, %15,209'u Rize cizyesinden ve %41,608'i ise Of cizyesinden karşılanmıştır. 1643 yılında 441.605 akçe harcama yapılmış ve bunun %41,942'si Of cizyesi, %13,410'u Rize cizye gelirleri, %1,359'u Sürmene cizyesi ve %43,289'u ise Trabzon gümrüğü gelirlerinden karşılanmıştır. Beşli askerlerine 1634, 1640 ve 1643 yıllarında yapılan harcamaların ortalamaları ise aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

Grafik 1: 1044, 1050 ve 1052 (1634, 1640 ve 1643) Yıllarında Beşli Askerlerine Yapılan Harcamaların Karşılandığı Gelir Kalemlerinin Oranları

Diğer Asker Gruplarının İhtiyaçları

Trabzon'da bulunup merkezden gönderilen veya yerli asker gruplarının da Trabzon kalesinde beşli askerleriyle birlikte görev yaptıkları bilinmektedir. Bu askerlerin maaş, yiyecek ve mühimmat giderlerinin bir kısmı Trabzon gümrüğü gelirlerinden karşılanmasının yanı sıra cizye ve avarız adı altında çeşitli vergi gelirleri de bu doğrultuda harcanmaktaydı. Nitekim XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyıldan itibaren devletin askeri sisteminde meydana gelen değişiklikler ki bunlar yeniçeri ocağına asker alma usulünün değişimi, tımarlı sipahilerin işlevini yitirmesiyle birlikte yeniçeriler dışında ateşli silah kullanabilen grupların oluşturulması gibi çabalar, asker sayısının kontrol dışı şekilde artmasına ve bu askerlerin maaş ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için sık sık reayadan avarız vergisi talep edilmesine sebebiyet vermiştir. Öyle ki avarız vergileri olağanüstü durum niteliğini

kaybetmiş ve yıllık reayadan talep edilen muayyen bir miktar vergi mahiyetini almıştır. Bundan önce iltizam sisteminin uygulanması, üretimden alınan vergilerle beraber aynı ihtiyaçlara cevap verebilirken, artık üretimden ve iltizamdan toplanan vergilerle beraber bahsedilen avarız vergilerine de her zamankinden daha çok ihtiyaç duyulur hale gelmişti.⁴¹² Daha önce bahsedilen beşli askerlerinin ve bu kısımda bahsedilecek olan diğer asker gruplarının Trabzon gümrüğü gelirlerinin yanında şer'i ve örfi diğer vergi gelirlerinden de destek alınarak ihtiyaçlarının karşılanması, vaziyeti daha somut bir biçimde göstermektedir.

H. 12 Recep 1019 / M. 30 Eylül 1610 tarihli bir kayda göre, Batum beylerbeyi ve Trabzon kadısına gönderilen bir hükümde Erzurum'da cânib-i yemin kulları ağası olan Mustafa Ağa'nın merkeze gönderdiği kazaya defterine göre Trabzon iskelesi ve tevabii mukataası ile Batum eyaletindeki cizye-i gebrandan yıllık 2.500.000 akçenin Mart 1610'dan itibaren ocaklık olarak yazıldığı ve yine aynı tarihte bu hususta maliye tarafından kendilerine bir berat verilmiş olup beratta yer aldığı gibi bahsi geçen miktarın cânib-i yemin taifesine ocaklık olarak verilmesi emredilmiştir.⁴¹³ Haziran 1643 Trabzon kadısı ve Trabzon iskele mukataası eminine gönderilen bir başka emirde ise Trabzon muhafazasında bulunan yeniçeri askerlerinin erzak ve et ihtiyaçları için gümrük gelirlerinden her ay 4.000'er akçenin ödenmesi gerektiği ve ödeme yapıldıktan sonra yeniçeri zabitinden mühürlü bir temessük alınması ve muhasebe gününde iskele emini tarafından maliyeye ibraz edilmesinden sonra eminin borcundan düşüleceği belirtilmiştir.⁴¹⁴

Benzer bir durum Gönye'de bulunan yeniçeri askerlerinin ihtiyaçları için de geçerliydi. H. 24 Recep 1044 /M. 13 Ocak 1635 tarihli bir ferman suretinde, Gönye muhafazasında bulunan yeniçerilerin bin kırk dört senesi muharreminden cemaziye'l-evveli nihayetine kadar verilmesi iktiza eden yevmi otuzar vukiyye et ve ayda altmışar kile buğdayın Trabzon İskelesi malından ödenmesi ile birkaç neferin daha İstanbul'da kaleye gönderilmesiyle bunlara da bin kırk dört recebinden zilhicce sonuna değin yevmi kırkar vukiyye etin ve altı aylık olmak üzere üç yüz altmış kile buğdaylarının geciktirilmeden teslim edilmesi emredilmiştir. Zikredilen et ve buğdayın bir senelik masrafı 89.950 akçe olup, bunun 29.150 akçesi Trabzon iskelesinden ödenmektedir.⁴¹⁵ Bunlara ilaveten, askerlerin bu ihtiyaçları için temin edilen erzak, et v.b. gıda maddeleri piyasadan narh-ı

⁴¹² Mehmet Öz, **Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019, s. 48-49.

⁴¹³ BOA., **A.DVNSMHM.d.**, nr., 79, s. 375.

⁴¹⁴ BOA., **MAD.d** nr., 9829, 39/2. TŞS., **nr., 1828**, 93a/1. Bir başka belgede Trabzon muhafazasında olup 34. Dergâh-ı mu'allâ yeniçerilerinin zahire ve meydanları için Trabzon iskelesi gelirlerinden her ay 3.000 akçenin verileceği kayıtlıdır. TŞS., **nr., 1828**, 156b/1. Kale savunmasına bulunan yeniçeri askerinin erzak ve et ihtiyaçları için ise ayda 4.000 akçenin verilmesi için Trabzon beylerbeyi ve Trabzon iskelesi eminine gönderilmiş 1050 yılına ait bir ferman sureti bulunmaktadır. TŞS., **nr., 1828**, 158a/1.

⁴¹⁵ TŞS., **nr., 1828**, 159a/3.; 10 Haziran 1647 tarihli bir belgede, Gönye kalesinde bulunan yeniçerilerin 1646 yılı mevaciplerinin Trabzon gümrüğü gelirlerinden salyane olduğuna, 1647 yılı için ise Trabzon gümrüğünden gönderilmesi gereken 40.000 akçenin daha bulunduğu kayıtlıdır. BOA., **AE.SİBR.**, nr., 5/574.

rûzî⁴¹⁶ üzere satın alınmakta ve muhasebe gününde de devlet bu miktar üzerinden eminin borcundan mahsup ediliyor olmalıydı.⁴¹⁷

Kasım 1620'ye ait bir başka ferman suretinde, Trabzon şehrinin korunması için Trabzon kalesine gönderilen 5 nefer topçunun günlük 51 akçe olan ulufeleri ve 4513 akçe olan giderlerinin Trabzon iskelesi mukataası gelirlerinden karşılanması için Trabzon beylerbeyi ve kadısına emir gönderilmiştir.⁴¹⁸ Daha önce bahsedildiği üzere bu askerlerin ihtiyaçları yalnızca mukataa gelirlerinden değil, avarız vergisi ve cizye vergisi gelirlerinden de karşılanmaktaydı. Mesela Ekim 1631'e ait bir belgede, Trabzon kalesinde bulunan topçuların sayılarının 10 nefer olduğu ve bunların mevaciplerinin bir kısmı için Trabzon cizyesi gelirlerinden 25.132 akçenin verildiği ve topçuların bölükbaşı olan Hızır Bölükbaşı, bu meblağı cizyeleri toplamakla yükümlü olan memurdan aldığını Trabzon kadısı huzurunda kaydettirmiştir.⁴¹⁹ Trabzon'da görev yapan bir diğer grup olan cebecilerin maaşlarının avarız vergilerinden verildiği kaydedilmiştir. Nitekim Trabzon kadısı Recep Efendiye verilen talimat üzere, toplanan sürsat⁴²⁰ akçesinden zimmetinde kalan 16.200 akçenin Trabzon beylerbeyi tarafından alınıp kale muhafazasında bulunan cebecilerin mevaciplerine tahsis olunması istenmiştir. Trabzon kalesinde görevlendirilen bu cebecilerin sayılarının 50 kadar olduğu bilinmektedir.⁴²¹

Trabzon şehri ve kalesinde görevde bulunan askerlerin maaşları ve çeşitli giderlerinin yanı sıra Trabzon çevresindeki kentlerde ve kalelerde görev yapan askerlerin maaşlarının da Trabzon gümrük mukataası gelirlerinden karşılandığı bilinmektedir. Örneğin Ekim 1625 tarihli olup Trabzon beylerbeyi Ömer Paşa ve Trabzon kadısına gönderilen bir fermanla, Rize kalesi savunmasında bulunan ebnâ-i sipahiyândan Ahmed Çelebi, Mahmud Çelebi, Ramazan, Hüseyin Çelebi gibi sipahi oğulları zümresinden olup yevmiyeleri 7 akçeden 31 akçeye kadar çıkan askerlerin lezez ulufeleri,

⁴¹⁶ Devletin herhangi bir ürün hakkında yaptığı fiyat tespitini ihtiva eder. Mevsimler, savaşlar, kıtlıklar, doğal afetler, piyasadaki nakit para durumu ile sikke tashihleri gibi durumlar narhların belirlenmesinde etkili unsurlardandır. Daha fazlası için bkz. Mübahat Kütükoğlu, "Narh", Diyanet İslam Ansiklopedisi, c. 32, **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, İstanbul, 1996, s. 390.

⁴¹⁷ Gönne kalesi yeniçerilerinin erzak ve et ihtiyaçları hususunda 1045 yılı ihtiyaçları için Trabzon beylerbeyi ve kadısına gönderilen ferman sureti. TŞS., nr., 1828, 155b/1.

⁴¹⁸ TŞS., nr., 1823, 36b/1.; Trabzon kalesinde görevde bulunan cebeci ocağına mensup askerlerin maaş ödemeleri yalnızca Trabzon iskelesi gümrüğü mukataasından değil, başka mukataa gelirlerinden de ödenmekteydi. Mesela Trabzon kalesinde bulunan cebecilerin 1037 senesinin Reşen mevaciplerinin Kastamonu mukataası gelirlerinden ödenmiş olduğuna rastlanılmıştır. TŞS., nr., 1825, 75b/3.

⁴¹⁹ TŞS., nr., 1827, 68b/2.

⁴²⁰ Sürsat: Avarız vergisi kapsamında olup, esasında aynı surette toplanan bir vergi türüdür. Özellikle savaş zamanlarında ordunun önemli besin ihtiyaçları arasında yer alan yağ, bal, koyun, tavuk v.b. gibi birçok besin maddelerinden aynı olarak toplanan vergiye sürsat denirdi. Ancak XVII. yüzyılda bu verginin devletin nakit ihtiyacının artması sebebiyle nakdî olarak toplatılması uygulamasına geçilmiştir. Ömer İşbilir, "Osmanlı Ordularının İaşe ve İkmalî: I. Ahmet Devri İran Seferleri Örneği", **Türkler Ansiklopedisi**, c. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 152.

⁴²¹ TŞS., nr., 1825, 11a/4, 12a/2, 69a/1.; 1036 tarihine ait bir muhasebe icmal kaydında, Trabzon kalesindeki beşliler, ebnâ-i sipahiyân, ve topçuların mevaciplerine ödenen miktara dair bilgiler bulunmaktadır. Karşılaştırma için bkz. BOA., **D.BŞM.TZG.d.**, nr., 17229, 2/2, 2/4, 2/5.

yevmiyeleri 6 akçeyle 24 akçe arasında değişen silahdarlar ile ulufeciyan-ı yemin ve gurebâ-i yemîn askerlerinin Rize kalesinde yaptıkları görevleri mukabilinde aldıkları maaşları Trabzon iskelesi gelirlerinden karşılanmaktaydı. Toplamda ise Ebnâ-i sipahiyândan 15, silahdarlardan 5, ulufeciyan-ı yeminden 3, gurebâ-i yeminden ise 2 neferin ulufeleri bu kapsama dahildi.⁴²² Benzer bir durum Giresun kalesinin muhafazasında bulunan askerlerin erzak ihtiyaçları için geçerliydi. Buna göre, Giresun kalesine tayin olunan 76 nefer yeniçerinin günlük muayyen bir miktar et ihtiyaçları ile ayda kişi başı birer kile zahirelerinin Trabzon iskelesi gelirlerinden karşılanması için Trabzon beylerbeyi ve kadısına gönderilen bir ferman gönderilmişti.⁴²³ H. 23 Muharrem 1045 / M. 9 Temmuz 1635 tarihli bir belgede, Gönve kalesinde bulunan yeniçeri askerlerinin günlük 40 vukıyye et ve ayda 80 kile buğday olmak üzere, toplamda 6 aylık et ve erzak ihtiyaçlarının Trabzon iskelesi gümrüğü gelirlerinden karşılanması ve muhasebe gününde bu masrafların gümrük emininin borcuna mahsup edilmesine dair Trabzon beylerbeyine bir emir gönderilmiştir.⁴²⁴

Trabzon Gümrüğü Gelirlerinden Vazife Maaşı Alanlar

Trabzon şehrinin sosyal ve ekonomik hayatının müdavemeti için Trabzon iskelesi gümrüğü mukataasının yeri oldukça mühimdi. Zira sosyal ve dini hayatta önemli görevlerde bulunup geçimlerini Trabzon gümrüğü gelirlerinden sağlayan birçok vazifeli bulunmaktaydı. Vazifelilerin yanında, maişetini sağlayamayan ve savaşta esir olup sonradan kurtulan şahıslara da iskele gelirlerinde bir miktar maaş bağlandığı bilinmektedir. Vazife maaşı bağlanması işi genellikle kadıların arzları üzerine ve nadiren de olsa gümrük eminlerinin istekleri⁴²⁵ üzerine gerçekleştiriliyordu. 1617-1650 yıllarını kapsayan Trabzon şer'iyye sicillerinde, farklı yıllara ait olmak üzere toplamda 56 farklı kişinin vazife maaşı aldığına rastlanmıştır. Ancak bu sayının yıldan yıla değiştiğini belirtmek gerekir. H. 29 Zilhicce 1066 / M. 18 Ekim 1656 tarihine ait bir muhasebe evrakında, bu tarihte Trabzon iskelesi gelirlerinden tekaüdlük maaşı, duagûyluk ve en'amhanlık gibi vazife maaşı alanların kişileri toplamda 35 kişidir.⁴²⁶

⁴²² 25 askerin aldıkları ulufenin günlüğü 496 akçe olup, lezez ulufelerinin toplamı 44.460 akçeye tekabül etmektedir. TŞS., nr., 1823, 7b/1. Bunun bir benzeri olarak 1035 Rebiü'l-ahırına ait bir belgede, Rize kalesi muhafazasında bulunan sipâhi, ulufeciyan-ı yemin, gurebâ-i yemin zümrelerinden 4 nefer askerin 4209 akçe olan Lezez ulufelerinin Trabzon iskelesi mukataasından ödendiğine dair bir hüccet bulunmaktadır. TŞS., nr., 1820, 45a/1.

⁴²³ TŞS., nr., 1825, 2b/1.

⁴²⁴ TŞS., nr., 1828, 155b/1.

⁴²⁵ Trabzon iskelesi emini olan Mehmed'in arzı üzerine, Sultan Mehmed Cami'-i Şerifi'nin hafızı olan Ali'nin görevini yerine getirmemesinden dolayı görevinden alınarak yerine Mevlânâ Hasan yevmi 3 akçe vazife maaşını Trabzon iskelesi gelirlerinden almak üzere getirilmiştir. Bir diğer belgede ise söz konusu şahısların aynı olduğu, fakat Ali'nin görevine son verilmesinin sebebi memleketini terk etmiş olmasıydı. Buna göre, Trabzon iskelesi emini Mehmed'in arzı gereğince Trabzon'da bulunan Merhum Hoca Ali Mescidi'nin müezzini olan Ali'nin celâ-yı vatan etmesi yüzünden ref' olunarak, onun yerine yevmi 2 akçeyi Trabzon iskelesinden almak üzere göreve Mevlânâ Hasan getirilmiştir. TŞS., nr., 1831, 88b/1, 88b/2.

⁴²⁶ BOA., D.AMH.d., nr., 24528, 36/3.

Yine bu dönem sicillerinden vazife maaşı ödenen görevlilerin arasında, imam, hatip, devir-han, enam-han, aşr-han, duâguy, fetih-han, ecza-han, sala-han, musalli, kayyım, hafız-ı kütüb, sadât- ı kirâm, farraş, müezzin ve hafızlar bulunuyordu. Bahsi geçen bu görevliler, isimlerinden de anlaşılacağı üzere genelde din görevlileri olup kutsal mekanlarda çalışırlardı. Trabzon iskelesi gelirlerinden maaş alan bu din görevlilerine Hademe-i Hayrât denirdi.⁴²⁷ Bunlardan imam, hatip, devirhan, enamhan, duaguy, eczahan, salahan, musalli isimli görevliler Kuran’dan ayetler ve sureleri okuyup dua eden ve namaz kıldırان görevliler oldukları söylenebilir. Fetih suresi okuyuculara fetihhan, mekânın temizlik işleriyle uğraşana farraş, yine cami ve mescitlerin temizliği, güvenliği ve mumları yakan görevliye kayyım denilmekteydi. Hâfız-ı kütübün ise günümüz anlamıyla kütüphane görevlisi oldukları söylenebilir.⁴²⁸

Bahsedilen görevlilerin Trabzon kentindeki camilerde, türbelerde, vakıf mescitlerinde ve bunlara bağlı kütüphanelerde görev yaptıkları bilinmektedir. Mesela Orta Hisar Cami, Sultan Mehmed Han vakfına bağlı Orta Cami, Bâb-ı Bazar Mahallesi Cami, Ayasofya Cami, Fatih Sultan Mehmed Han Cami’-i Cedid, Hatuniye Cami, Galimona Mescidi, Kendinar Mescid-i Şerif’i, Hoca Ali Mescidi, Cami’-i Atik ve Hatuniye Türbesi sicillerde rastlanan vazifelilerin görev yaptıkları kutsal mekanları ihtiva etmektedirler.

İskele gelirlerinden vazife maaşı alanlarla ilgili bilgilere, genellikle bu şahısların görev değişiklikleri esnasında tutulan sicil kayıtlardan ve kendilerine verilen beratların suretlerinden ulaşılmaktadır. Nitekim bu kişilerin göreve getirilmelerinde Trabzon kadısının ön ayak olduğu, yani merkeze bir arzname sunduğu bilinmektedir. Örneğin H. 10 Zilkade 1031 / M. 16 Eylül 1622 tarihli bir kayıttan, Orta Hisar’da Fatih Sultan Mehmed Camii’ne yevmi 4 akçe vazife maaşını Trabzon iskelesinden almak üzere farraş olarak atanan Derviş Maksud’un arznamesi Trabzon kadısı Mevlâna Abdülbaki tarafından yazılmıştır.⁴²⁹ Yapılan atamaların sebebi genellikle görevde bulunan kişinin vefatından kaynaklı olup, kadronun boşa çıkmasının ardından gerçekleştirilmekteydi. H. 21 Zilhicce 1043 / M. 18 Haziran 1634 tarihli bir atama kaydından, Hatuniye Camii’nde yevmi 1,5 akçe yevmiye ile enam-hanlık görevinde bulunan Bedri Yakub’un vefat etmesi üzerine, ondan boşalan yere

⁴²⁷ Bostan, a.g.m., s. 306.

⁴²⁸ Kelime anlamı olarak kitapları koruyan, gözeten, temiz tutan kimse olduğu bilinmektedir. Bu görevliler cami, imaret, vakıf, mescit gibi mekanlarda bulunan kütüphanelerde çalışırlardı. Başta medrese öğrenciler olmak üzere kitap arayanlara gerekli kitapları şahitler huzurunda teslim eder; ancak kitapların kütüphane veya medrese dışına çıkarılmamasına dikkat ederdi. Vakıflara ait bazı kütüphanelerde bu göreve getirilecek kişilerde aranan şartlar vakfiyelerde belirtilmişti. Buna göre bazı hafız-ı kütüblerin kütüphanelerde namaz kıldırıp cüz okudukları da bilinmektedir. İsmail E. Erünsal, “Hâfız-ı kütüb”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 94,95. XVII. yüzyılın ilk yarısına ait şer’iye sicili kayıtlarından, Sultan Mehmed Han Cami’-i Atik’inde bir hâfız-ı kütüb’ün çalıştığı bilinmektedir. 1060 tarihinde burada çalışan hâfız-ı kütüb’lerin yevmi 3 akçe olan vazife maaşları Trabzon iskelesi gelirlerinden ödenmekteydi. TŞS., nr., 1831, 88b/4.

⁴²⁹ TŞS., nr., 1824, 78b/3.

Trabzon kadısı Mevlâna Abdünnebi Efendi'nin arzı üzerine Ahmed b. Yakub getirilmiştir. Ahmed'in babasının isminin Yakub olması, göreve babasının yerine getirildiği zannını uyandırmaktadır.⁴³⁰

Aynı zamanda atamalarda liyakatin gözetilmiş olduğu aşikardır. Ayasofya Camisi'nin hatibi olan Mustafa'nın görevini yerine getirmediği ve hitabete (hatiplik görevi) liyakati olmamasından dolayı görevinden alınmış ve yerine *salih ve mütedeyyin ve ehl-i ilm ve sâhib-i vera' ve hoş-nefes* olan El-hac Mehmed, yevmi 5 akçe vazifesini Trabzon iskelesi gelirlerinden alması kaydıyla atanmıştır. Elbette El-hac Mehmed hakkındaki bu nitelemeler, Trabzon kadısı Mevlâna Abdünnebi Efendi'nin arzında yer almıştır.⁴³¹ Birtakım şeyhlerin ve tarikatlarının mensubu olup toplumda kanaat önderi sayılan ilim sahibi insanlara da gümrükten vazife maaşı bağlanmaktaydı. Mesela Şeyh Aziz Mahmud Hüdayi'nin halifelerinden olan Mahmud b. El-hac Korkmaz'a, *ehl-i ilm ve duâsından istimdâd olunacak azizlerden* olması hasebiyle yevmi 20 akçe gibi hatırı sayılır bir miktarda vazife maaşı bağlanarak Trabzon iskele emînlerinden bu maaşını her ay alabilmesi için kendisine bir berat verilmiştir.⁴³²

Savaşlarda esir olup bir şekilde kurtulan veya maişetini sağlayamayacak durumda olanlara da Trabzon iskelesi gelirlerinden belirli bir miktar maaş bağlanırdı. Örneğin Daha önce solak askerlerinden olup, düşmanın eline esir düşen ve daha sonra esaretten kurtulan İbrahim'e, kendi ricası üzerine Trabzon iskelesi mukataası gelirlerinden yevmi 10 akçe vazife maaşı bağlandığı bilinmektedir.⁴³³ Bir başka belgede Pirî b. Mehmed hakkında geçimini sağlayamadığı gerekçesiyle, kendisine yine iskele gelirlerinden yevmi 10 akçe vazife maaşı bağlanmıştır. Belgenin devamında ise, *devâm-ı 'ömr-i devletim ed'ıyyesine müdâvemet idüp...* diye devam eden ibareden, maaşın karşılığında devletin bekası için dua temennisinde bulunulmuştur.⁴³⁴ Haziran 1622 tarihinde, Hanife adlı bir kadına, fakir durumda olması ve maaşının geçimini sürdürebilmesi için yetersiz kalması sebebiyle Trabzon iskelesi gelirlerinden yevmi 10 akçe vazife maaşı bağlanmıştır. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla bu tür sıkıntı çekenler için bağlanan maaşlara *duacı ulûfesi* denilmekteydi.⁴³⁵

⁴³⁰ TŞS., nr., 1828, 107a/2.; Cami'-i âtik'de müezzin ve sala-hân olup vefat eden Feyzullah'ın yerine Hasan'ın atanması; vefat eden Hacı Mehmed'den boşalan hassa en'am-hânlık görevine İshak'ın getirilmesi TŞS., nr., 1831, 80b/2, 80b/5.

⁴³¹ TŞS., nr., 1828, 105b/2.; 1059 Recep ve Şaban aylarına ait üç farklı kayıttan, Fatih Sultan Mehmed Cami'-i Cedid'inde üç farklı görevin aynı kişiye verilerek, toplamda 17 akçe vazife maaşının Trabzon gümrüğünden ödenmesi kararlaştırılmıştır. Nitekim Mevlâna Abdurrahman, 10 akçe vazife maaşı ile görevini yerine getirmeyen İbrahim'in yerine adı geçen camide hatip olmuş ve yine aynı camide aynı sebepten dolayı görevine son verilen İbrahim yerine yevmi 5 akçe maaşı olan devir-hânlık görevine getirilmiştir. Bunlara ilaveten yine aynı camide yevmi 2 akçe vazife maaşı ile en'am-hânlık görevine getirilmiştir. Bu atamalardan, Mevlâna Abdurrahman'ın bu üç vazifeyi yerine getirebilecek kadar bilgi ve ilim sahibi olduğu anlaşılmaktadır. TŞS., nr., 1831, 84b/4, 84b/5, 84b/6.

⁴³² TŞS., nr., 1827, 97a/1.

⁴³³ TŞS., nr., 1830, 90a/4.

⁴³⁴ TŞS., nr., 1830, 85a/2.

⁴³⁵ TŞS., nr., 1822, 64a/2.

Bilindiği üzere İslam peygamberi Hz. Muhammed'in soyu, kızı Fatıma'dan doğan ve Hz. Ali'den olan Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in soyundan ilerlemiş ve İslam coğrafyasında muhtelif yerlere dağılmışlardır. Bu kişiler çeşitli unvanlara sahip olmakla birlikte İslam devletlerinde hürmet görmüşlerdir. Bunlardan Hz. Hasan'ın soyundan gelenlere Şerif, Hz. Hüseyin'in soyundan gelenlere ise Seyyid denilmekle beraber, seyyid ve şerifleri kapsayıcı bir unvan olarak Sâdât-ı kirâm'ın kullanıldığı bilinmektedir. Bu kişiler İslam toplumlarının bir nevi asilzâdeleri sayılmakla beraber, bu statüleri maddi ve sosyal statüden ziyade uhrevi bir statüyü ihtiva eder. Nitekim toplum tarafından da kendilerinin adaletli, doğrucu, tevazu sahibi bireyler olmaları beklenir.⁴³⁶ Osmanlı Devleti'nde birçok vergiden muaf tutulmalarıyla beraber, Trabzon şehrinde Sâdât-ı kirâmlara iskele gümrüğünden muayyen bir miktar vazife maaşı bağlandığına rastlanmıştır.

Bunlar arasından sâdât-ı kirâmdan olup hassa duaguy olarak göreve başlayan Seyyid Hasan'a 20 akçe vazife bağlanmıştı. Dolayısıyla sâdât-ı kirâmların bulundukları bölgelerde görev yaptıkları da anlaşılmaktadır. Ancak burada üzerinde durulması gereken bir başka husus daha vardır. Seyyid Hasan'ın yaptığı görevin duaguyluk olduğu, ancak bu görevin yalnızca duaguy olarak değil, *hassa duaguy* olarak zikredildiği dikkati çekmektedir. Aynı zamanda yevmi 20 akçe olan vazife maaşının Trabzon iskelesinin *harc-ı hassa*⁴³⁷ mahsulünden aldığı kayıtlıdır. Seyyid Hasan'ın yaptığı görevde niçin hassa ibaresinin kullanıldığı bununla alakalı bir durum olsa gerektir.⁴³⁸ Yine Seyyid Hasan'la ilgili H. 13 Muharrem 1039 / M. 2 Eylül 1629 tarihli bir kayıтта, Trabzon iskelesi harcı hassa gelirlerinden 20 akçe vazife maaşı bağlanan Seyyid Hasan, iskele emininin maaşını ödememesinden dolayı merkeze bir şikâyetle bulunmuş ve Batum beylerbeyi ile Trabzon kadısına gönderilen fermanla Seyyid Hasan'ın maaşının geciktirilmemesi emredilmiştir.⁴³⁹ Mayıs 1634 tarihli ait bir diğer kayıтта, Trabzon'da bulunan Kendinar Mescid-i Şerif'inde imam olan sâdât-ı kirâmdan Seyyid Mustafa'nın vefat etmesi üzerine, oğlu Seyyid Hasan mescidin imamlığı görevine getirilmiş ve yevmi 5 akçe vazife maaşı Trabzon iskele mukataasından bağlanmıştır.⁴⁴⁰

⁴³⁶ Sâdât-ı kirâm ve nakibüleşrafların unvanları, statüleri, muafiyetleri v.b. konular hakkında bkz., Ahmet Rıf'at, **Devhatü'n-Nukabâ Osmanlı Toplumunda Sâdât-ı Kirâm ve Nakibüleşraflar**, Haz., Hasan Yüksel, M. Fatih Köksal, Dilek Matbaası, Sivas, 1998, s. 1,4.

⁴³⁷ Hassa Harcı müessesesi, devletin hazinesinden fonlanan ve bu fonların İstanbul veya kurumun bulunduğu şehirdeki sarayların ihtiyaçları başta olmak üzere, devletin çeşitli kurumlarının ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla ihdas edilen bir kurumdur. Bu kurumlar merkezden atanan bir emin vasıtasıyla yönetilir ve devletin gerekli gördüğü yerlere harcamalarını gerçekleştirirdi. Bilgin, a.g.e., s. 14-16.; Bahsedildiği üzere bu kurum devlet hazinesinden fonlanırdı. Dolayısıyla Trabzon iskelesi gümrüğünün de bir mukataa olması nedeniyle gelirlerinin doğrudan devlet hazinesine bağlı bulunduğu ve bu gelirlerden bir kısmının hassa harcı kurumuna bağlanmış olduğu düşünülebilir. Nitekim XVI. Yüzyılda, Trabzon'da da bir harcı-ı hassa emniyeti kurumunun varlığı bilinmekle beraber, 1545-1546 aralığında Trabzon iskelesi mukataasıyla birlikte bir mültezime iltizama verilmiştir. Bostan, a.g.e., s. 376.; Ayrıca bu çalışma dahilinde incelenen sicil kayıtlarından birinde, XVII. Yüzyılın ilk yarısında harcı-ı hassa kurumuna dair bilgiye rastlanmıştır. 1034 Şevval tarihli olup, *Trabzon'da vâki' harcı-ı hassa evkâfi...* ibaresiyle başlayarak, kuruma bir kâtip atamasıyla son bulan bir berat suretine göre, harcı hassa kurumu bu tarihlerde vakıf olarak Trabzon'da bulunmaktaydı. TŞS., nr., 1823, 31a/2.

⁴³⁸ TŞS., nr., 1825, 12b/1.

⁴³⁹ TŞS., nr., 1825, 62a/1.

⁴⁴⁰ TŞS., nr., 1831, 77b/4.

Gümrük gelirlerinden vazife maaşı alanların ellerinde mutlaka beratları bulunmalıydı. Zaman zaman maliye vazife maaşı alanların ellerinde bulunan beratlarını merkezde teyit ve gerekirse tashih etmek için yoklamaya tâbi tutabiliyordu. Bu yoklamaya iştirak etmeyenlerin ise vazife maaşı almamaları gerekiyordu. Nisan 1632'ye ait bir ferman suretinde Trabzon beylerbeyi ve kadısı bu hususta uyarılmış, beratlarını yoklatmayanlara iskeleden bir akçe dahi verilmemesi emredilmiştir.⁴⁴¹ Bazı vazife sahiplerinin maaşlarını vekilleri vasıtasıyla aldıklarına rastlanmıştır. Mesela Atina (Pazar) hatibi olan Mahmud Efendi, beratında yer alan yevmi 5 akçe vazifesini iskele eminlerinden alması için Budak Mehmed Beşe'yi vekil tayin etmiştir.⁴⁴²

Trabzon iskele gümrüğü mukataası giderleri arasında en büyük pay, bahsi geçen vazifelilerin maaşlarından oluşuyordu. H. Gurre-i Cemaziye'l-ahır 1044 / M. 22 Kasım 1634'e ait bir iltizam sözleşmesinde, Kuzgunzâde Mustafa'nın mültezim adayı olduğu Trabzon gümrüğü mukataası, H. 1043 Gurre-i Muharreminin / M. 8 Temmuz 1633'ten beri Bevvab Ali tarafından 530.000 akçeye iltizamda olup bunun 158.000 akçesi beşli askerlerinin maaşları ile mühimmatlarına ayrıldıktan sonra 300.000 akçesinin *vezâif-i duâgûyan ve mevâcibât-ı mütekâidîn ve kadime ve hüddâm vazifelerine*, yani dini vazifelilerin, emeklilerin, iskele personellerinin ve hizmetlilerinin maaşlarına tahsis edilmiştir. Geriye kalan 72.000 akçenin ise hazineye irsal edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁴³ H. 4 Zilkade 1058 / M. 20 Kasım 1648 tarihinde yapılan bir iltizam sözleşmesinde ise, Trabzon iskelesi gümrüğü ve ihtisab ve dellaliye ve pencik ve mizan-ı harir ve fûruht-ı nemek mukataasının senesi 615.000 akçe olmak üzere, 192.165 akçesinin beşli askerlerinin maaş ve mühimmat giderlerine ocaklık olarak verileceği ve 140.000 akçenin ise nakit olarak hazineye irsal edileceği kaydedilmiştir.⁴⁴⁴

Bu verilere göre 1633 yılında Trabzon iskelesinden yapılan harcamaların %29,81'i beşli askerlerinin giderlerine, %56,60'ı iskeleden vazife maaşı alanlara ve %13,58'i ise hazineye irsal edilmiştir. 1648 yılı Trabzon iskelesi gelirlerinin %31,24'ü beşli askerlerinin giderlerine, %45,99'u vazifelilerin maaşlarına ve %22,76'sı ise hazineye irsal edilmiştir. Bu iki yılın, yani 1633 ve 1648 yıllarının ortalaması ise, aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

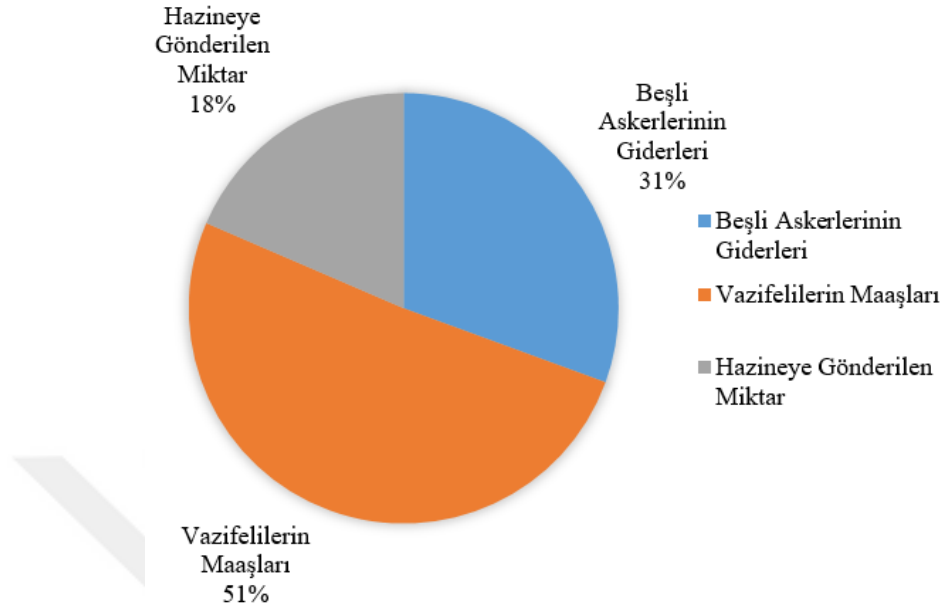
⁴⁴¹ TŞS., nr., 1824, 2a/5.

⁴⁴² TŞS., nr., 1831, 87a/4.

⁴⁴³ TŞS., nr., 1828, 109b/1.

⁴⁴⁴ Bu giderler çıkarıldıktan sonra, *mevacib-i kadime* adı altında gümrük personellerinin aldığı maaşları ile *vazife-i horan* denilen gümrükten vazife maaşı alanların masrafları için 282.835 ayrılmış olduğu tahmin edilmektedir. Fakat daha sonra muhasebe gününde mevâcib-i kadime alanlar, yani personellerin maaşları gümrük emininin borcuna mahsup edilirdi. TŞS., nr., 1831, 80a/2.

Grafik 2: 1043 ve 1058 (1633 ve 1648) Yıllarında Trabzon İskelesinden Yapılan Harcamaların Ortalama Oranları

Trabzon İskelesi Gümrüğünden Talep Edilen Diğer Harcamalar

Bahsi geçen diğer harcamalar, yine iskele gelirlerinden yapılan fakat süreklilik göstermeyen harcamalardır. Temmuz 1630 tarihli bir kayıta, tahvilinin süresi biten Ahmed Beşe'nin muhasebede hesap günü gelmiş ve iskele gelirleri ile giderleri katiplerin tuttukları defterler vasıtasıyla hesaplanmıştır. Hassa kâtibi Ahmed Çelebi'nin tutmuş olduğu kayıtlarda 35.000 akçelik yapılan bir harcamanın emr-i şerif ile yaptırılmış olduğu ve bu harcamanın sipahi ulûfesine, Trabzon kalesi mühimmatına ve tersanenin tamerine yapılmış harcamalardır.⁴⁴⁵

Devlete ait başka gelir kalemlerinde meydana gelen aksaklıklar, noksanlıklar veya başka giderlere yönlendirilme durumlarında ortaya çıkan açıklar, Trabzon iskele gümrüğü mukataası gelirlerinden sübvansede ediliyordu. Nitekim H. evâil-i Ramazân 1050 / M. 15-24 Aralık 1640 tarihli bir kayıta, normalde Trabzon beylerbeyinin gelirleri arasında yer alan Torul nahiyesinin Yaylak hakkı, Dölişine köyünde ve Torul kalesi altındaki bahçelerin çift resmi gelirleri Cancebe, Torul ve Kovans nahiyelerinde bulunan madenlerin ihya olunması için maden zabitlerinin giderlerine yazılmıştır. Trabzon beylerbeyinin gelirlerinden maden zabitlerine yapılan bu yönlendirmeden sonra, beylerbeyinin bu açıkların kapatılması için bahsi geçen gelir kalemlerinden gelen aynı miktarın Trabzon gümrüğü mukataasından karşılanması için bölge kadılıklarına bir ferman gönderilmiştir.⁴⁴⁶

⁴⁴⁵ TŞS., nr., 1827, 12a/1.

⁴⁴⁶ TŞS., nr., 1828, 151b/4.

Trabzon kenti ve çevresindeki yol, köprü ve kale gibi yapılarda meydana gelen hasarlar da yine Trabzon iskelesi gümrüğü gelirlerinden karşılanarak tamir ettirilmekteydi. Trabzon kalesi dizdarı, kethüdası ve bölükbaşısının merkeze gönderdikleri bir mahzarda, 1645 yılında Trabzon kal'asının burc u bârûları, yani surları tamir ettirilmiş olup, ancak kalenin daha yüksek kesimlerinde yer alan surlarının hale tamire ihtiyacı olduğu bildirilmiştir. Bu hususta Trabzon beylerbeyine, kadısına ve gümrük emini olan Mehmed'e gönderilen H. 28 Cemaziye'l-evvel 1057 / M. 1 Temmuz 1647 tarihli bir fermenda, Trabzon kalesi surlarının tamiri için 28.000 akçenin gümrük gelirlerinden tahsis edilmesi emredilmiştir. Bu tahsisat yapıldıktan sonra kadı efendiden bir hüccet alınması ve muhasebe gününde bu hüccetin maliyeye sunulmasının ardından gümrük emininin borcuna mahsup ettirileceği de bildirilmiştir.⁴⁴⁷

Trabzon gümrük mukataasının dahil olduğu Erzurum hazinesinin bu yıllarda zor durumda olduğu bilinmektedir. Bu yüzden hazine acil nakit ihtiyacını temin edebilmek için her fırsatı değerlendirmeye çalışıyordu. Aralık 1620'nin ortalarında Trabzon kadısı ve iskele emini Hüseyin Çavuş'a gönderilen bir emirde, *Erzurum hazinesinin ferman olunan mesârif-i lâzimesine ziyâde müzâyâkası olup imdâd-ı hazine için mukâtâ'a-i mezbûre mülhâkatından olup tâht-ı kazânızda vâki' ihtisâb mukâtâ'ası* 42.000 akçe peşinat ile Mahmud Bey'e iltizama verilmesi için divandan bir tezkire verildiği ve bu tezkire gereğince işlemlerin yapılması istenmiştir. Her ne kadar bu durum ihtisap mukataasının Erzurum hazinesi tarafından bir mültezime verilmiş olduğu yorumunu akıllara getirse de esasında hazine burada Trabzon gümrük eminine borçlanmış oluyordu. Zira ihtisap mukataasının Trabzon gümrüğüne bağlı bir alt mukataa olması, bu mukataanın tasarrufunu gümrük eminine bırakıyordu. Ayrıca belgenin sonunda *Mahmud Bey'den alınup dâhil-i rûznâmçe olan meblâğ-ı mezbûr, kıst-ı mukâtâ'aya mahsûb olunmak üzere...* şeklinde devam eden ibareden, hazinenin bu meblağı muhasebe gününde gümrük emininin taahhüdünden düşeceğini göstermektedir.⁴⁴⁸

⁴⁴⁷ TŞS., nr., 1831, 78a/4.

⁴⁴⁸ TŞS., nr., 1821-4, 67a/1.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TRABZON GÜMRÜĞÜ VE TİCARİ HAYAT

Çalışmanın bu bölümünde sicillerden elde edilen bilgilerden yola çıkılarak Trabzon kentindeki ticarî yapılardan, tüccarlardan, gemilerle sivil taşımacılık yapan reislerden, ticarete konu olan mallardan ve köle ticaretinden bahsedilecektir. Ayrıca ticarî hayatta meydana gelen sorunlar arasında, mevcut ticarî konjonktürden paylarını almak isteyen Trabzon vakıfları ile Trabzon gümrüğü arasındaki mücadelelerden, tüccarlarla ilgili vergi problemleri ile Trabzon kentinin sosyo-ekonomik hayatını ve gümrüğün ticari potansiyelini çarpıcı bir biçimde baltalayan Rus Kazaklarının Trabzon ticaretine olan etkilerinden bahsedilecektir.

3.1. Trabzon'daki Ticari Yapılar

Bir şehri şehir yapan en önemli faktörlerden birisi içerisinde ticari mübadeleyi canlı tutabilecek mekanlara sahip olmasıdır. Bugün şehir tanımlaması yapılırken çoğunlukla nüfus üzerinden bir tavsife gidilmekte, az nüfuslu olan yerlere köy, orta halli nüfusa sahip olan bölgelere kasaba ve daha fazla nüfuslu bölgelere ise şehir denilmektedir.⁴⁴⁹ Şehrin belirli bir nüfus oranına sahip olması gerektiği hakikati göz önünde bulundurulmakla beraber, tarım dışı faaliyetlerin daha ziyade yapıldığı ve bu faaliyetlerin düzenli olarak denetlendiği, bu faaliyetler sonucu kendine has bir dağıtım, tüketim v.b. kurumların ihdas edildiği, sınaî ve teknolojik faaliyetlerin de bulunduğu merkezlere kent/şehir denilebilir.⁴⁵⁰ Osmanlı bağlamında ise Genel olarak en azından 400 vergi nüfusu bulunan, idare heyetinde sancakbeyi, kadı ve subaşının bulunduğu, ekonomik açıdan ticarî ve sınaî faaliyetlerin yoğun olduğu, fizikî olarak da bir cuma camisi ile bir kalesi ve bir çarşısının bulunduğu, toplumun esnaf ve ticaret erbabının barındığı merkezî birimlere Osmanlı şehri denilebilir. Klâsik dönem Osmanlı şehirlerinin ortaya çıkmasında imaretler, hanlar, çarşılar, fırınlar, hamamlar, boyahaneler v.b. gibi yapılar da şehirleşmenin bir başlangıcını, nüvesini ihtiva etmekteydiler.⁴⁵¹

Tanzimat öncesi Osmanlı şehirlerinin kabaca kale içi ve kale dışı şeklinde teşkilatlandıklarını söylemek mümkündür. Nitekim kalede de bir iç kale kesimi bulunmakla beraber burada özellikle

⁴⁴⁹ Tuncer Baykara, “Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir?”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ed. Güler Eren, c. 5, Ankara, 1999, s. 529.

⁴⁵⁰ Sevgi Aktüre, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki Değişimler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 891.

⁴⁵¹ İlhan Şahin, “Şehir” **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 446, 449.

XVI. yüzyıl öncesi dönemlerde devlet ricâli ikamet ederdi. Dış kale kesiminde ise kentin ileri gelenleriyle sınaî faaliyette bulunanlar yer alırdı. Kale altı da denilen kalenin dış kısmında pazarlar, tarlalar, hayvanlar ve buna ilişkin iş kolları faaliyeti yürütölmekteydi. Aynı zamanda hanlar, kervansaraylar, zaviyeler v.b. sosyal ve ticarî yapıları da bu kısımda yer alırdı.⁴⁵² Trabzon kenti incelendiğinde de nispeten bu yapıya uygun bir şehirleşmenin yapıldığı söylenebilir. Nitekim XVII. yüzyılda Trabzon şehrinin yönetim merkezi Orta Hisar olup, ticarî ve ekonomik faaliyetlerin döndüğü kısım ise çoğunlukla Aşağı Hisar kısmı olmuştur.⁴⁵³ Denize ve limanlara yakın bölgede yer alan Aşağı Hisar, şehirde ticareti faaliyetin dönebileceğı en elverişli konuma sahipti. Bilhassa sultan pazarı olarak bilinen Sûk-ı Sultanî adı verilen bir çarşılar bütünü, şehrin Aşağı Hisar kesiminde bulunup Trabzon kent ticaretinin merkezi olarak işlev görüyordu. Çeşitli müzayedelere de ev sahipliğı yapan Sûk-ı Sultanî’de yaklaşık 7 ilâ 9 meslek kolunun dükkanları, depo ve mahzenleri yer almaktaydı.⁴⁵⁴ XVII. yüzyılın ilk yarısına ait Trabzon şer’iyye sicillerinde sûk-ı sultânide bulunan dükkanlar arasında; bakkal dükkanı⁴⁵⁵, tâlimhâne ve attar dükkanları⁴⁵⁶, sahaf dükkanı⁴⁵⁷, denize nâzır bir kahvehane⁴⁵⁸, balıkçı dükkanı⁴⁵⁹, berber dükkanı⁴⁶⁰, hallaç dükkanı⁴⁶¹, kazgancı dükkanı⁴⁶², hamamlar⁴⁶³ ve kuyumcu dükkanı⁴⁶⁴ ile İskender Paşa Vakfı’na ait bir kervansaray⁴⁶⁵ bulunduğuna rastlanmıştır. Bahsi geçen dükkanlar, Sûk-ı Sultânide yer alan Abacılar Çarşısı, Kazgancılar Çarşısı, Sarraç Çarşısı, Baklacılar Çarşısı, Attar Çarşısı, Balıkçılar Çarşısı, Kazzazlar Çarşısı gibi çarşıların dahilinde yer almaktaydılar.⁴⁶⁶

⁴⁵² İlhan Tekeli, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kentsel Dönüşüm”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, c. 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 881.

⁴⁵³ Kenan İnan, “Kadı Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Esnafları ve Faaliyetleri”, **“Mahmiye-i Trabzon Mahallatından” On Yedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Hayat**, Yaz., Kenan İnan, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 2013, s. 62-63.

⁴⁵⁴ Kenan İnan, “Kadı Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Esnafları ve Faaliyetleri”, s. 66-67.; “*Sûk-ı Sultânî (Trabzon Çarşısı)*, bugün olduğu gibi Osmanlı Dönemi’nde de Çarşı Mahallesi olarak anılan mahallede yani Aşağı Hisar’ın doğu kısmında, kuzeyde denizden başlayarak güneye doğru yükselen denize meyilli arazide yer almaktaydı.” Melek Öksüz, **1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon’da Sosyal ve Ekonomik Hayat**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, s. 124.

⁴⁵⁵ TŞS., nr., 1821-4, 3a/7.

⁴⁵⁶ TŞS., nr., 1821-4, 25a/2.

⁴⁵⁷ TŞS., nr., 1821-4, 32a/1.

⁴⁵⁸ TŞS., nr., 1821-4, 45a/3.

⁴⁵⁹ TŞS., nr., 1822, 31b/2.

⁴⁶⁰ TŞS., nr., 1822, 53a/2.

⁴⁶¹ TŞS., nr., 1827, 24a/1.

⁴⁶² TŞS., nr., 1825, 53a/4.

⁴⁶³ TŞS., nr., 1825, 49b/3.

⁴⁶⁴ TŞS., nr., 1859, 7a/1.

⁴⁶⁵ TŞS., nr., 1821-4, 40a/1.

⁴⁶⁶ Kenan İnan, “Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)”, **“Mahmiye-i Trabzon Mahallatından” On Yedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Hayat**, Yaz., Kenan İnan, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 2013, s. 46.

Şer'iyye sicillerinde genellikle bezzâzistan olarak geçen ve bezistan adıyla da anıldığı bilinen bedestenlerin güzel örneklerinden bir tanesi Trabzon kentinde de yer almaktaydı. Genellikle bu yapılarda mücevherler, silahlar, değerli eşyalar ve kumaşlar satılmaktaydı.⁴⁶⁷ Bedestenler Türk ticari mimarisinin en önemli yapılarından olup, şehirlerdeki diğer ticari müesseselerin çoğu bu yapının etrafından kurulmuştur. Denebilir ki bedestenler, ticari mübadelelerin gerçekleştiği alanın merkezinde bulunmaktaydılar.⁴⁶⁸ Trabzon bedesteninin I. Selim'in annesi Gülbahar Hatun Vakfı tarafından XVI. yüzyıl başlarında inşa edildiği düşünülmektedir. 1634 yılında Rus Kazaklarının saldırıları sonucunda ateşe verilen bedestenin kubbeleri bu olayda yıkılmış ve belli bir oranda tadil edilerek sonraki dönemlerde de kullanılmıştır.⁴⁶⁹ Çarşı ve pazarlar konusunda gözlemlerde bulunan Evliya Çelebi, Trabzon'da önemli çarşıların, pazarların ve esnaf dükkanlarının, kaleden Mumhane Kapısından dışarı çıkıldıktan sonra başladığını belirtmiştir. Orta Hisar'da ise Küçük Pazar adından 70-80 dükkanı havi bir pazarın bulunduğunu da ekleyen Çelebi, bu bölgelerde çokça dükkanın ve bir bedestenin bulunduğunu, buralarda Arap ve Acem tüccarlarının sakın olup ticaret yaptıklarından da bahsetmiştir.⁴⁷⁰

Osmanlı döneminde önemli ticari mimari yapılarından olan hanlar, Trabzon kentinin de birçok yerinde inşa edilmiş olup tüccar ve misafirlerini ağırlayarak Trabzon şehri ticaretinde üzerine düşen görevi yerine getirmekteydiler. Nitekim diğer Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Trabzon'daki hanlar da kurucuları olan şahısların isimleriyle anılagelmışlerdir.⁴⁷¹ Osmanlı ticari mimarisine göre genellikle iki katlı olan hanların birden fazla giriş kapısını bulunup, çokça penceresi vardı. Buraya gelen tüccarlar mallarını güvenle hıfz edip, ticaretlerini yürütürlerdi. Aynı zamanda Trabzon şehrinin yerli esnaf ve tüccarları, hanları bir nevi depo olarak da kullanırlardı.⁴⁷² Trabzon kentinde XVI. yüzyılda vakıflara ait oldukları bilinen üç handan bahsedilirken, XVII. yüzyılda yalnızca bir hanın varlığından söz edilmektedir. Daha evvel zikredildiği üzere bu hanlar genellikle kurucularının isimleriyle anılagelmiş olup, Trabzon hanlarına ait malumat ancak XVIII. yüzyıl itibariyle hatırı sayılır dereceye gelmiştir. Bu bilgilere göre Trabzon'da büyüklü küçüklü yaklaşık yirmi küsur han bulunmaktaydı.⁴⁷³

⁴⁶⁷ Semavi Eyice, "Bedesten", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, c. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 302.

⁴⁶⁸ Kenan İnan, "Bedestenlerin Türk Ticari Mimarisindeki Yeri ve Trabzon Bedesteni", **"Mahmiye-i Trabzon Mahallatından" On Yedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat**, Yaz., Kenan İnan, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 2013, s. 100.

⁴⁶⁹ Eyice, "Bedesten", s. 310.

⁴⁷⁰ Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, s. 109.

⁴⁷¹ Aygün, **Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış**, s. 115.

⁴⁷² Öksüz, a.g.t., s. 134-135.

⁴⁷³ Trabzon'da varlığından haberdar olunan hanlar; Taş Han, Yeni Han, Hacı Yahya Hanı, Ekizzâde Hanı, Müfü Efendi Hanı, Karaçengeloğlu Hanı, İki Kapılı Han, Murathanzâde Mahzeni, Hacı Hüseyin Hanı, Alaca Han, Zincirli Han, Yalı Han, Mir Bey Hanı, Hacı Mustafa Hanı, Havva Hatun'un Misafir Odaları, Dellâl Molla İsmail Menzili, Velioglu Ahmet'in Odası Aygün, a.g.e., s. 118-128.; Simcizâde Hanı, Şatırzâde İbrahim Ağa Hanı, Küçük Dizdar Esseyyid Ahmed Ağa'nın Misafir Odaları, Hacı İbrahim Odaları, Sim Bıyıklıâde Ali Ağa'nın Han Odası, Şatırzâde Bey Odaları Öksüz, a.g.t., s. 136-146.

3.2. Trabzon’da Tüccarlar

Erken modern dönem toplumlarında tüccarlar, imparatorluklar dahilinde veya uluslararası ticarete mal alım-satımıyla ilgilenen gruptu. Osmanlı Devleti’nde tüccarlar, alım-satımını yaptıkları malların cinsi dikkate alınarak kurulan lonca örgütleri dahilinde organize olmuşlardı. Esnaf loncalarından farklı olarak tüccar loncaları, ticarete kısıtlamalara pek yer vermemiş ve tüccar sınıfı elinden geldiği kadar sermayesini artırabilmiştir. Halil İnalcık, tüccarları üç sınıfta ele alır; bunlardan birincisi stok yapan tüccar sınıfıdır. Stokçu tüccarlar, iklim şartları ve arz-talep dengesini gözeterek tüccarlar olup bilhassa tahıl ticaretinde faal olan gruptur. Bir diğer tüccar grubu ise seyyar tüccarlar olup bölgelerarası ticaret yapıp kar elde ederlerdi. Üçüncü grup tüccarlar ise yerlerinde durup, kendilerini temsil eden güvenilir bir temsilcisi vasıtasıyla ticaret yapanlardı. Alışveriş gerçekleştirildikten sonra, bu temsilci kârdan payını alırdı.⁴⁷⁴

Trabzon şer’iyye sicillerinde de Trabzon tüccarının ortaklıklar ve *şirketler*⁴⁷⁵ yoluyla ticaret yaptıklarına rastlanmıştır. Bu ortaklıklar arasından *mudârebe*⁴⁷⁶ herhalde en yaygın olarak kullanılanıydı. 25 Ocak 1632 tarihli bir belgede, Aleksandri isimli bir zimmi Abbas Reis isminde bir gemi kaptanına İstanbul’da ticaret yapması için *mudârebe tarikiyle dokuz bin altı yüz akçe* vermiştir. Fakat Aleksandri ölünce, onun öz kızını vekâleten Mustafa adlı bir şahıs kadı huzurunda Abbas Reis’ten Aleksandri’nin verdiği 9600 akçeyi talep etmiştir. Ancak Abbas Reis, meblağın 9.600 değil, 4.000 akçe olduğu belirtmiş ve paranın İstanbul’da beytülmal emini tarafından alındığını beyan etmiştir. Bu hususta da Murad b. Abdullah’ı kendisine şahit göstermiştir. Şahidin de ifadesine göre meblağın 9.600 değil de 4.000 akçe olduğu ve bu paranın da İstanbul’da beytülmal emini tarafından alındığı anlaşılmıştır.⁴⁷⁷

H. Evâil-i Şabanı 1042 / M. 11-20 Şubat 1633 yılına ait bir diğer dava kaydına göre, Rumeli vilâyetlerinin birinde ölen Yuri isimli bir zimmi tüccarın dayısı olup, aynı zamanda varisi olan Lefter, Aslan isimli bir diğer zimmiyi dava etmiştir. Lefter’in kadı huzurundaki ifadesine göre, Aslan ile

⁴⁷⁴ Halil İnalcık, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *Journal of Economic History*, sy., 29, 1967, s. 98-100.; Ebu’l-Fazl Ca’fer b. Ali Ed-Dimeşkî’ye göre de üç tipte tüccar vardır. Bunlar; İstifçi (Hazzân) Tüccarı, Seyahat Eden Tacir (Rekkâz) ve Tedarikçi Tüccar (Mücehhiz)’dir. Dimeşkî, eserinde üç tür tüccarın mesleklerini nasıl icra ettiklerini ve nasıl icra etmeleri gerektiğine dair tecrübelerine dayalı olarak nasihatler vermiştir. Bahsedilen tüccarlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ebu’l-Fazl Ca’fer b. Ali Ed-Dimeşkî, *Ticarete Giriş: Tacirler ve Ticari Mallar el-işâre ilâ Mehâsini’t-ticâre*, Çev., Muhammet Ali Koca, Albaraka Yayınları, İstanbul, 2021, s. 101-106.

⁴⁷⁵ İslâm hukukuna göre emval, amel ve vucuh isminde üç şirket türü olup, bu şirketler mufavâda ve ‘inan adında ortaya konulan sermayenin miktarı ile ortakların alacakları kâr oranlarına göre değişen tarzlarda ihdas edilebilirlerdi. Bunlara ilâveten, Fethi Gedikli’ye göre mudâreba da bir tür şirket olarak telâkki edilebilir. Fethi Gedikli, **16. ve 17. Asır Osmanlı Şer’iyye Sicillerinde Mudarebe Ortaklığı: Galata Örneği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, 27-29.

⁴⁷⁶ Mudârebe, sermaye sahibinin parasını bir başkasına ticaret yapması için vermesi ve ticaretin sonunda elde edilen kârın aralarında paylaşılması usulüydü. Sermayeyi alıp ticaret için gezen ortağa mudârib denilirdi. Yani mudârebe usulü, sermaye-mal sahibi ile iş-emek ve bilgi sahibini buluşturan bir ticarî sistemdi. Gedikli, a.g.t., s. 39-40.

⁴⁷⁷ TŞS., nr., 1827, 81b/6.

Yuri, *ale't-tarki's-şerîke* üzere bir ortaklıkla ticaret yaparken Yuri Rumeli'nde ölmüş ve bahsi geçen şirketin malından Yuri üzerine düşen mal varlığının kendilerine kayıtlı olduğunu beyan etmiştir. Davanın nihayetinde ise Lefter, şirkette Yuri'nin hesabına olan ne kadar mal varlığı varsa Aslan'dan teslim almıştır.⁴⁷⁸

Bir başka kayıta, esasen kâtiplik mesleği ile iştigal eden Mehmed Çelebi, Zülfikârîoğlu lakaplı adaşı olan Mehmed Çelebi'ye 20 batman ipek vererek İstanbul'da satmasını istemiştir. Bu iş karşılığında da kendisine 1.000 akçe ücret vereceğini taahhüt etmiştir. Mehmed Çelebi, Zülfikârîoğlu'nun yanına nazırlık göreviyle Abdurrahman Çelebi'yi de göndererek ipeğin tartımı ve satışı sırasında olan biteni denetlemesini istemiştir. Mehmed Çelebi, satışın gerçekleşmiş olduğunu, ancak kendisine herhangi bir ödemenin yapılmaması sebebiyle Zülfikârîoğlu'nu kadiya şikâyet etmiştir. Zülfikârîoğlu ipeğin tamamını 546 kuruşa sattığını, bunun 52 kuruşunun navlun bedeli ile gümrük ve dellâliye masraflarına harcadığını ve 8 kuruşa bir kemha kumaş aldığını, 200 kuruşunu da gemi kaptanı El-hac Osman'a emanet verdiğini belirtmiştir. Ancak yolda gelirken gemi batmış ve yalnızca El-hac Osman'a verdiği 200 kuruş ile kendisinde bulunan 60 kuruşun kurtarılabildiğini Abdurrahman Bey'in şahitliği ve kendisinin yemini ile mahkemeye kabul ettirebilmiştir. Nihayetinde ise kendisinin ihanet etmediği anlaşılmış olup, geriye kalan 260 kuruşun Mehmed Çelebi'ye verilmesi tembih olunmuştur.⁴⁷⁹

XVII. yüzyılın ilk yarısına dair şer'iyye sicillerinde tüccarların loncalarına dair bir bilgiye rastlanılmamış olsa da Trabzon'un Müslüman ve gayrimüslim tüccarlarının ve hatta başka meslek kollarından olan insanların da ticarete dahil oldukları söylenebilir. Çeşitli ortaklıklar veya İslam hukukuna göre kurulan şirketler vasıtasıyla ve riskli de olsa deniz yoluyla Karadeniz'in Batı kıyılarında ve İstanbul'da Trabzonlu tüccarların ticaretle uğraştıkları anlaşılmaktadır. Deniz ticareti karşısında, Trabzon'dan Karadeniz kıyısı boyunca yapılan kara ticaretinin hayli sınırlı kalmış olduğu düşünülmektedir. Mesela Trabzon ile Giresun'un arası yürüme mesafesi yaklaşık 36 saat olup, yollar dar ve aynı zamanda uçurumlara nazır olmasından, at arabalarıyla dahi geçmesi pek mümkün olmayıp tek bir binek hayvanıyla dahi gitmek çok riskliydi.⁴⁸⁰ Nitekim Evliya Çelebi ve Tournefort gibi seyyahların da deniz yoluyla ilerleyerek Karadeniz şehirlerinin merkezlerine geldikleri bilinmektedir.

3.3. Tüccarlar ve Gümrük Eminleri

Önceki kısımlarda imparatorluk genelindeki gümrük eminlerinin genellikle gelirlerini artırmak maksadıyla tüccar ve reislerden fazla vergi talep etme girişimlerinde bulunduklarından bahsedilmiştir.

⁴⁷⁸ TŞS., nr., 1824, 51a/1.

⁴⁷⁹ TŞS., nr., 1829, 20a/1.

⁴⁸⁰ Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, s. 71.

Elbette bu durum Trabzon için de geçerli olup, bu hususta Trabzon kadısına zaman zaman şikâyetler gitmiştir. H. 24 Rebiü'l-ahır 1042 / M. 8 Kasım 1632 senesine ait bir ferman suretinde, Ali Reis İstanbul'dan kendi parasıyla bir miktar arpa ve buğday satın alıp Batum eyaletindeki iskelelerde bu hububatları satarak elde ettiği gelirle o bölgeye has mallar satın alıp gemisine yükleyip İstanbul'a dönmektedir. Ancak yol üzerindeki iskelelerde gümrük eminleri ve yasak kulları, reisin elinde gümrük vergilerinden muaf olduğuna dair bir fetvâ-yı şerif bulunmasına rağmen gümrük ve kassabiye vergisi talep etmişlerdir. Nitekim Ali Reis'in elinde bulunan fetvaya bakıldığında, buğday ve arpadan gümrük vergisi talep edilmemesi gerekmektedir. Bu hususta Batum eyaletinde bulunan kadılara, gümrük eminlerinin beratlarında açıkça belirtilmeyen mallardan gümrük, kassabiye ve sarrafiye adı altında ve fetvâ-yı şerife mugayir vergi talep etmemelerine dair bir emir gönderilmiştir.⁴⁸¹

H. 1053 evâhir-i Cemaziye'l-ahır / M. 6-14 Eylül 1643 tarihli bir diğer kayıta, esirci tüccarlarından Bekir Beşe, Osman Beşe, Hasan Çelebi, Mehmed Çelebi, Osman ve Hamamcıoğlu Ali ile diğer tüccarlar Trabzon iskelesi emini Ahmed Ağa'yı vekaleten temsil eden kardeşi Mustafa Çelebi tarafından kadıya şikâyet edilmişlerdir. Şikâyetin muhtevasına göre, Rize'den esir yüklü iki gemi ile İstanbul'a gitmek üzere yola çıkan tüccarlar Trabzon iskelesine uğramışlar ve kanun üzere her bir esir başına ödemeleri gereken pencik resmi ile gümrüğe tâbi diğer malların vergileri talep edildiğinde ödemek istememişlerdir. Bu durum tüccarlara sorulduğunda, esirlerini ve diğer mallarını Trabzon iskelesine çıkarmadıklarını, aslında İstanbul'a gittiklerini ve kanunnamelere göre kendilerinden vergi talep edilemeyeceğini beyan etmişlerdir. Nihayetinde ise mahkemede bulunan kanunname incelendiğinde, *bir gemi ahâr vilâyete gitmelü olup rüzgâr şiddetinden Trabzon iskelesine gelse ve terekesin çıkarmayup gitmelü olsa kimsene mâni' olmaya ve gümrük dahi talep eylemeye...* ibaresine göre, Trabzon iskelesine yanaşan esirci tüccarlarının, aslında hava muhalefetinden dolayı iskeleye yanaştıkları ve mallarını iskeleye çıkarmadıkları için kendilerinden gümrük vergisi talep edilemeyeceği anlaşılmıştır. Nihayetinde ise mahkeme esirci tüccarlarını haklı bulmuştur.⁴⁸²

Trabzon iskele mukataası ve ona bağlı diğer mukataalardan toplanan vergi oranlarından şikâyetçi olan grupların zaman zaman aralarında bir ittifak oluşturarak kalabalık bir mahiyetle ve içlerinden seçtikleri ayan ve eşraf takımından sözcüleri marifetiyle Trabzon beylerbeyliğine başvurdıklarına rastlanmıştır. H. 1053 Şevvali'nin ortaları / M. 23-29 Aralık 1643 tarihli belgede, Trabzon ayan, eşraf ve tüccar takımından kimseler Mehmed Paşa'nın huzuruna gelerek, Trabzon'daki subaşların, muhtesiplerin, iskele eminleri ve onlara tâbi yasakçıların ve hademelerin kanunlarda belirtilenlere aykırı surette tüccarlardan ve kayıkçılardan fazladan akçe talep ettikleri ve bu durumun tüccar takımını ziyadesiyle rahatsız ettiğinden bahsetmişlerdir. Kurulan mecliste bahsi

⁴⁸¹ TŞS., nr., 1828, 155a/2.

⁴⁸² TŞS., nr., 1830, 26b/5.

geçen bu görevlilerin aldıkları vergilerde yeni bir düzenlemeye gidildiği anlaşılmaktadır. Bu düzenlemeye göre;

- Şehir subaşı gelen tüccarların her bir yükünden beşer rûb' ve yasakçılar her bir yükten bir rûb' alırlarken, bundan sonra subaşılar 70 ve yasakçılar ise 8 akçe alacaklardır.
- Muhtesipler ise tüccarların her bir malından 60 akçe alırlarken, artık 36'şar akçe talep edebilecekler ve gelen meyve, tahta ve mertek kayıklarından *çanşını(?)* adı altında her birinden birer miktar aynî olarak aldıkları vergiden vazgeçeceklerdir.
- Yine *yemeklik* adı altında subaşı ve muhtesiplerin birer veya yarımşar kile buğday ve arpadan aldıkları aynî vergileri talep etmeleri yasaklanmıştır.
- Gelen odun kayıklarından muhtesip tarafından alınan birer ikişer akçe bundan sonra talep edilmeyecektir.
- İskele emimleri denizden gelen tüccarlardan %4 ve karadan gelen tüccarlardan %3 vergi almaya devam edip, kendi adına eminiyye, her yük başına belirli bir miktar katibiyye ve yukarda bahsedildiği üzere yasakçılar da 8'er akçe aldıktan sonra, *hüddâmiye* adı altında tüccarlardan hiçbir şekilde başka vergi talep edemeyeceklerdir.
- Bahsedilen kaidelere aykırı hareket edenler, vilayetteki hakimler tarafından ağır şekilde cezalandırılacaklardır.⁴⁸³

Bazı tüccar grupları ile Trabzon iskele emini arasında gümrükte tüccarlardan talep edilecek vergiler ile bu vergilerin miktarları hakkında pazarlık edilip karşılıklı anlaşmaya varılan durumlar da vâkidir. Örneğin H. 1060 Gurre-i Muharrem / M. 4 Ocak 1650'ye ait bir belgede, tüccar takımından olup Gürün kazası sakinlerinden Sefer isimli bir Ermeni tüccar, Aşvozi köyünden Goseb, Murad ve Zazik isimli zimmiler ve diğer tüccarlar, Trabzon kadısı huzurunda bir mutabakata vararak bunu kayıt altına aldırılmışlardır. Bu kayda göre, Trabzon gümrük emini, Trabzon'a gelip keten bezi alan tüccarlardan fazla gümrük vergisi talep etmesinden dolayı tüccarlar zor durumdaydılar. Adı geçen tüccarlar, bir orta yol bulmak maksadıyla Trabzon gümrük emini Mehmed Ağa'ya bir teklif götürerek, bundan sonra her beş buçuk batman keten kumaşından bir kuruş gümrük vergisi ödemeyi ve bu ödeme yapıldıktan sonra kendilerinden eminiyye, kâtibiyye ve hüddamiye adı altında başka vergi talep edilmemesini istemişlerdir. Mehmed Ağa bu teklifi kabul etmiş ve nihayetinde iki taraf arasında böyle bir anlaşmaya varılmıştır.⁴⁸⁴

Tüccarların ve ticaret yapan diğer grupların hangi koşullar altında vergilendirilecekleri konusu sık sık Trabzon iskele emini, muhtesip veya dellâller ile ticaret yapan grupları karşı karşıya getirmiştir. Bu defaki olay, Trabzon'da muhtesip olan İsmail Beşe ile Hoc köyü sakinlerinden

⁴⁸³ TŞS., nr., 1830, 96b/1.

⁴⁸⁴ TŞS., nr., 1831, 36b/5.

Kürekçioğlu Mehmed, Hasan Beşe, Ali Beşe ve Hüseyin adlı iskelelerde balık avlayan ve avladıkları balıkları satan bir grup arasında meydana gelmiştir. Muhtesip, adı geçen balıkçılardan sattıkları balıklar için gümrük vergisi talep ettiğinde bu zamana kadar gümrük vergisi ödemediklerini hem zaten tuttukları balıkları Trabzon iskelesinde satmadıklarından dolayı vergiyi ödemeyeceklerini beyan etmişlerdir. Bunlara ilâveten, adı geçen balıkçılar ellerinde bu hususa dair bir fetvâ-yı şerîf olduğunu da ileri sürmüş ve mahkemeye sundukları fetvada, *deryadan bir vilâyete ağla sâyid olan balık ve habsiden iskeleye gelüp satılma için ve kadimü 'l-eyyâmdan bu ana değin böyle sâydlerden gümrük alınagelmemiş iken, bid'at idüp halâ ol sâyid idenlerden gümrük taleb idüp almağa şer'an kâdir olurlar mı? El-cevâb; olmazlar, kadimden alınagelmemiş iken alınmak memnu'dur* şeklinde yer alan ibareden, ağla balık tutup Trabzon iskelesine getirip satmayanlardan gümrük vergisi alınamayacağı anlaşılmıştır. Nitekim mahkemede de bu minvalde bir karar çıkmıştır.⁴⁸⁵

Yukarıdaki kayıtlar incelendiğinde ticaretin doğası gereği tüccarlar daha az vergi ödeyip fazla kar etmeye ve gümrük eminleri de akan ticaretten üzerlerine düşecek olan payı artırmak maksadıyla daha fazla vergi talep etmeye meylettikleri görülmektedir. Tüccarlar amaçlarına erişmek için kadılık müessesesi ile kanun maddelerine başvurmuşlar ve bunlar yetersiz kaldığında ise mevcut düzeni değiştirmek için valilerin huzuruna örgütlü bir şekilde gelerek taleplerini duyurmuşlardır. Bazen de orta yolu bulmak için bizzat Trabzon gümrük eminleriyle bir pazarlığa girişip isteklerini kabul ettirmeye uğraşmışlardır. Gümrük eminleri ise başta kendileri için eminiyye vergisi olmak üzere, gümrükte çalışan katiplerin masrafları için kâtibiyye ve diğer gümrük personellerinin geneli için hüddâmiyye vergileri adı altında gümrük gelirlerini artırmaya veya bir başka deyişle personeller için yapılacak harcamaların bir kısmını tüccarlardan talep etmek suretiyle bu giderlerden tasarruf ederek dolaylı olarak kar etmeye çalıştıkları gözlemlenmiştir.

3.4. Gemiler ve Reisler

Osmanlı İmparatorluğunda gemiler ve reisler askerî, ticarî ve başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerin iâşesinin temininde önemli bir yere sahiptiler. Tüccarlar genellikle reislerle veya gemi sahipleriyle⁴⁸⁶ anlaşp gemilerini kiralayarak mallarını taşıtıldardı. Devlet ise donanma gemilerinin yetersiz olduğu zamanlarda sivil gemilere de ihtiyaç duymaktaydı. Bahsedildiği üzere Osmanlı hükümeti, başta İstanbul'un iâşesini ve ordunun gereksinimlerini temin etmek maksadıyla donanmaya ait gemilerin yanında sivil tüccar gemilerine de başvuruyor ve bunun karşılığında bu tüccarlara navlun adı altında bir taşıma bedeli ödüyordu. Ödenen bu navlun bedelleri genellikle

⁴⁸⁵ TŞS., nr., 1824, 65b/2.

⁴⁸⁶ Sivil gemiler büyüklüklerine göre birden fazla reis veya sermaye sahiplerince belirli hisseler oranında sahiplenilirdi. Örneğin, Trabzon'da 16 Zırâ uzunluğunda bir şayka'nın, El-hac Süleyman ve Haluydi(?) adında bir zimmi reis ile ortak olarak sahiplenilmiş olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda bu hisseler alınıp satılabiliyordu ki zaten El-hac Süleyman'dan önce geminin yarı hissesi Zante adında zimmi bir reiste olup, 13.000 akçe karşılığında El-hac Süleyman'a satmıştı. Zante reis, daha sonra bu hissesini Süleyman'dan geri almak istemiş ve uzun tartışmalar sonrasında 14.500 akçe karşılığında El-hac Süleyman'dan şaykanın hissesini geri alabilmiştir. TŞS., nr., 1821-4, 8a/3.

düşük miktarlarda olup arşiv kayıtlarında narh-ı rûzî üzerinden ödenmesi emredilmekteydi.⁴⁸⁷ 26 Safer 1018 tarihli bir hükümde, Boğdan'dan Trabzon'a nakledilecek olan tuz için İstanbul'dan gemiler tedarik edilmiş ve bu işin halli için dergâh-ı muallâ çavuşlarından Ali Çavuş memur edilmiştir. Ancak ayarlanan gemiler yetersiz kaldığından Karadeniz kıyılarında bulunan kadılara yeteri kadar gemi tedarik etmeleri için bir emir gönderilmiştir.⁴⁸⁸

Sivil deniz taşımacılığında gemilerin kiralanması işini, genellikle gemiciler esnafı yürütürdü. Tüccarlar gemiye yükletecekleri malın cinsini ve miktarını gemiciler esnafına önceden bildirir ve bildirilen yüke en uygun gemi seçildikten sonra anlaşılan tarafların kim oldukları, malın cinsi, karşılıklı yapılan taahhütler ve navlun miktarları mahkemelerde kadılar huzurunda belgeye dökülür ve bir hüccet çıkartılırdı.⁴⁸⁹ Deniz taşımacılığında alınan nakliye ücreti manasında kullanılan *navlun*, İtalyanca *nolo* kelimesinden türetilmiş olup bu yöntem, Akdeniz'de Osmanlı öncesi dönemlerde İtalyan tüccarlar tarafından kullanılmaktaydı. Bu ücretler ticarete konu olan eşyanın türüne, ağırlığına ve değerine göre değişmekteydi. Dolayısıyla navlun ücreti belirlenirken kantar, balya, keyld gibi diğer ölçü birimlerinden de faydalanılırdı.⁴⁹⁰ Sivil deniz taşımacılığında bir diğer yöntem ise *iskerçe/iskarça*⁴⁹¹ yöntemi olup, Trabzon şer'iyye sicillerinde deniz taşımacılığında yalnızca navlun sisteminden bahsedildiğine rastlanmıştır. Bazı sefine, yani gemi sahibi reislerin de taşıdıkları tüccarlarla beraber eğer gemilerinin büyüklüğü buna müsaitse kendi mallarını da taşıyarak ticarete aktif şekilde bulunurlardı. Bazı reisler ise muhtemelen gemilerinin hacminden dolayı yalnızca tüccarları ve tüccarların mallarını taşımaktaydılar.⁴⁹²

Trabzon'daki sermaye sahibi tüccarların çoğunlukla gemi sahipleriyle ve reislerle malları taşıma konusunda navlun üzerinden bir anlaşmaya vardıkları veya reislerin de doğrudan ortak olarak ticarete dahil oldukları görülmüştür. Daha önce Trabzon'da Tüccarlar başlığı altında incelenen kâtip Mehmed Çelebi'nin Zülfikârîoğlu'nu İstanbul'a ipek satması için gönderdiğinde El-hac Osman Reis'in gemisini taşımacılıkta kullanmış olmaları ve Osman Reis'e navlun bedeli ödemeleri buna

⁴⁸⁷ K. İlker Bulunur, "16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Taşımacılığı: Navlun ve İskerçe Sözleşmeleri", *History Studies*, c. 6, sy. 3, 2014, s. 90.

⁴⁸⁸ BOA., A.DVNSMHM.d., nr., 78, s. 638.

⁴⁸⁹ Ümrân Karadeniz, "XVII-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz'de Osmanlı Deniz Taşımacılığı", *The Journal of Academic Social Science*, sy., 57, 2017, s. 469.

⁴⁹⁰ Bulunur, "16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Taşımacılığı: Navlun ve İskerçe Sözleşmeleri", s. 92-93.

⁴⁹¹ İskerçe yöntemi de Osmanlı yönetiminden evvel İtalyanlar tarafından kullanılmaktaydı. Taşımacılıkta kullanılacak olan geminin bütünüyle kiralanması veya gemiye yüklenecek olan malın fazla veya çok sık anlamlarını havi bir kavram olarak deniz taşımacılığı literatüründe geçmektedir. Bu yöntem de navlunda olduğu gibi kadı huzurunda kayıt altına alınmakla beraber navlun yöntemi kadar sık kullanılmazdı. Zira bir geminin başlı başına bir tüccar tarafından kiralanması masraflı olmakla beraber denizlerdeki tehlikeler caydırıcı unsurlar olarak tüccarların önüne çıkmaktaydı. Ancak zaman zaman tüccarlar sermayelerini birleştirmek suretiyle de gemileri iskerçe yöntemiyle kiralayıp işlerini görebiliyorlardı. Eğer tüccar gemiyi kiralarken başka tüccarlar tarafından da yüklenecek olan mallardan gelecek navlun bedellerini kendi hesabına alabilirse tüccarın maliyeti daha da düşebiliyordu. Bulunur, "16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Taşımacılığı: Navlun ve İskerçe Sözleşmeleri", s. 98-99,100.

⁴⁹² Bulunur, "Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaret Tarihine Katkı: Akkirman Gümrüğü (1505)", s. 540.

örnektir.⁴⁹³ Bunun dışında, Aleksandri isimli bir zimmi tüccar ile Abbas Reis'in mudârebe yoluyla ortaklık kurup her ne kadar işin sonunda gemi batıp mallar ve paranın bir kısmı zâyî olmuşsa da İstanbul'da ticaret yapma girişiminde bulunmuş olmaları,⁴⁹⁴ bu yorumları güçlendiren önemli örneklerdendir.

H. 1053 Evâsıt-ı Cemaziye'l-evvel / M. Ağustos 1643 tarihine ait bir kayıta, sefine reislerinden olan Ahmed Reis'in Kırım'dan Trabzon'a tuz taşınması için sultan hazinedarı olan Mustafa Ağa ile navlun üzerinden bir anlaşma yapmışlardır. Tuzun her kilesi için 8 akçe navlun ücreti üzerinden anlaşma sağlanmış ve Ahmed Reis sefinesiyle 5250 kile tuzu Trabzon'a getirip Tatar taifesinden olan Tursun b. Kutlu Hoca'ya teslim ettikten sonra kile başına 8 akçe olan navlun ücretini de vardığı yerde, yani Trabzon'da Tursun tarafından teslim almıştır.⁴⁹⁵

3.5. Gümrük ile Vakıflar Arasında Ticaretten Pay Alma Mücadelesi

Trabzon gümrük emaneti ile kadılar huzurunda çeşitli meseleler hakkında karşı karşıya gelen vakıf, genellikle Hatuniye Vakfı'ydı. Temmuz 1628 tarihli bir kayıta, Hatuniye Vakfı mütevellisi olan darsâdet kapıcılarından Hüseyin Ağa, kadı huzurunda Trabzon iskelesi emini Abdurrahman Bey'i dava ederek, Polatana (Akçaabat) limanına gelen erzak ve hububat yüklü olan gemilerin gümrük vergilerinin Hatuniye Vakfı'nın Polatana câbileri⁴⁹⁶ tarafından alındığını, ancak Trabzon gümrük emini Abdurrahman Bey'in buranın gümrük vergilerine el koyduğunu iddia etmiştir. Abdurrahman Bey, Polatana limanına gelip satılan eşyanın gümrüğü iskele gümrüğüne; ancak Polatana'dan ihraç edilen malların gümrüğünün vakfa ait olduğunu ileri sürerek kendisini savunmuştur. Hüseyin Ağa'nın mahkemeye beraberinde getirdiği şahitleri Mevlânâ Ahmed Efendi ve Mehmed Çelebi, eskiden beri Polatana limanına gemiler ile gelip satılan malların gümrüğünün vakfa ait olduğunu ve gümrük vergilerinin câbiler tarafından alındığı beyan edip, eğer gemiler mallarını indirmeyip denize açılırsa veya mallarını kayıkçılara satıp kayıkçılar da bu malları Trabzon iskelesine getirirlerse gümrük vergilerinin Trabzon iskelesi emanetine ait oldukları yönünde bir bildirimde bulunmuşlardır. Davanın nihayetinde Hatuniye Vakfı mütevellisi Hüseyin Ağa haklı bulunmuştur.⁴⁹⁷ Kısaca bu bilgilerden hareketle, gemiler mallarını Akçaabat limanına indirirlerse gümrük vergileri vakfa ait olup, malların ulaşacağı nihai yer Trabzon iskelesi ise veya mallar

⁴⁹³ TŞS., nr., 1829, 20a/1.

⁴⁹⁴ TŞS., nr., 1827, 81b/6; Deniz ticaretinde mudârebe usulü oldukça yaygındı. Nitekim bir sefine düzenleyeceği bilinen reise ortak olmak isteyenler, belirli bir meblağ ödeyerek bunu yaparlardı. Sefine sırasında gemiye ve mallara bir zarar gelmişse ve bunda gemi kaptanının bir suçu yoksa, ortağına parasını geri ödemezdi. Faroqi, a.g.e., s. 115.

⁴⁹⁵ TŞS., nr., 1830, 20b/2.

⁴⁹⁶ Trabzon'da Hatuniye Vakfı gibi büyük vakıflar, başlarında câbilerin bulundukları cibâyet adı verilen idari birimlere taksim edilmişlerdi. Hatuniye Vakfına ait cibâyetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Sebahittin Usta, **Trabzon'da Vakıflar (1550-1650)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2015, s. 124, 128-140.

⁴⁹⁷ TŞS., nr., 1825, 39b/3.

Akçaabat limanı üzerinden yalnızca transit geçiş yapacaklarsa gümrük vergisi Trabzon gümrüğüne aittir.

H. 1052 Ramazan'ının sonları / M. 13-21 Aralık 1642'ye ait bir başka kayıta, bu defa Trabzon iskelesi emini Mustafa Bey, Hatuniye Vakfı'nın Polatana câbisi Ali Çelebi'yi dava ederek, Polatana limanına gelip, Polatana pazarında satılan aba ve demirin ve Polatana'da yüklenip başka yerlere gidecek olan malların gümrük vergilerinin Trabzon iskelesi emanetine ait olduğunu, ancak Ali Çelebi'nin bu kaideye uymadığını iddia etmiştir. Ali Çelebi ise aslında Polatana limanına gelip pazarda satılan veya burada yüklenip başka bir yere gidecek olan malların gümrüğünün vakıf cibâyetine ait olduğunu, bu hususun elindeki vakfiyede ve hüccette kayıtlı olduğunu belirtmiştir. İbraz edilen hüccet ve vakfiyeye göre, yalnızca pazarda satılan malların gümrük vergilerinin vakfa ait olduğu açıkça belirtilmişken, Polatana'da yüklenip başka yere gidecek olan malların gümrük vergilerinin kime ait olduğu hususunda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Mahkeme, bu hususu eskiden iskele emini olan Abdülbaki Bey ve Esseyid Zeynel Çelebi'ye danıştığında, Polatana limanına gelen tüccarların malları Polatana pazarında satılırsa, satılan malların gümrüğü, Kocakuyu(?) Deresi'ne deresi sınır olarak kalmak üzere vakıf cibâyetine ait olduğunu belirttikten sonra, söz konusu mallar satılmayıp başka yere gitmek üzere bekletilirse gümrük vergisinin Trabzon gümrüğü emanetine ait olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca bu uygulamanın 50 yılı aşkın süredir bu şekilde olduğunu da belirtmişlerdir.⁴⁹⁸

H. Evâil-i Şevvâl 1059 / M. 8-17 Ekim 1649 tarihli bir kayıta, taraflar yine aynı kurumlardan olup, Trabzon iskelesi emini Mehmed Ağa, Polatana câbisi olan Davud'u dava ederek, Catani köyünün sakinlerinden olan tüccar Zokaoğlu(?) Benayut'un getirdiği mallardan alınan gümrük vergileri Trabzon iskele gümrüğü emanetine aitken, Polatana câbisi Davud'un Benayut'un getirdiği çadır ve diğer mallarından vakıf adına gümrük vergisi talep ettiğini iddia etmiştir. Câbi Davud, şimdiye kadar Benayut'un getirdiği malların gümrüğü câbiler tarafından alındığını söyleyerek kendisini savunmuştur. Mahkeme, gümrük emini Mehmed Ağa'dan söylediklerine ilişkin delil talep ettiğinde, davada hazır bulunan Mehmed Ağa, Mustafa Ağa ve Veli Çelebi, Benayut'un getirdiği mallardan alınan vergilerin iskele gümrüğüne ait olduğuna dair şahitlikte bulunmuşlardır. Nihayetinde Mahkeme, şahitlerin beyanatını dikkate alarak Benayut'un gümrük vergilerini iskele emini Mehmed Ağa'ya ödemesine devam etmesi yönünde bir karar alarak davayı sonlandırmıştır.⁴⁹⁹

Tartışmalara bakılırsa, Hatuniye Vakfı Polatana cibâyeti ile Trabzon gümrük emniyeti arasındaki bu türden ihtilafların eskiden beri süregeldiği ve bu hususların bir çözüme kavuşturulması için iki tarafın da üzerinde uzlaştıkları kaidelerin bulunduğunu söylemek mümkündür. Ancak bahsedilen kurumların yöneticileri değiştiğinde, bu kaidelerin her iki tarafça da zaman zaman ihlâl

⁴⁹⁸ TŞS., nr., 1829, 16a/1.

⁴⁹⁹ TŞS., nr., 1831, 28b/4.

edildiği ve bağlı bulundukları kurumların gelirlerini artırmak maksadıyla eskiden konulan sınırları görmezden geldikleri anlaşılmaktadır. Bu ihlaller sonucunda taraflar birbirlerini kadıya şikâyet etmiş ve görülen davalar sonucunda eskiden uygulanan kaideler, bilirkişiler ve şahitler vasıtasıyla yöneticilere hatırlatılarak bunlara riayet etmeleri istenmiştir.

3.6. Ticarete Konu Olan Mallar

Bizans imparatorluğu dönemlerinden itibaren Karadeniz, birçok milletten tüccar için bir cazibe merkezi halini almıştı. Bilindiği üzere Bizans ve Osmanlı imparatorlukları döneminde Karadeniz'in bir iç deniz olarak varlığını sürdürme politikası XVIII. yüzyıl sonlarına kadar devam etti. Ancak Bizans İmparatorluğu'nun son dönemlerinde bu politikadan tavizler verildiğine rastlanmıştır. Karadeniz ticaretinde önemli liman kentlerinden biri olan Trabzon, İtalyan tüccarları için önemli bir merkezdi. Zira Çin ve İran üzerinden gelen ipeklilerin önemli bir kısmı Trabzon limanı üzerinden dağıtılıyordu. Venedikliler XV. yüzyılın ilk yarısında Azak'tan tahıl, bal, balık, hayvan postu ve köle ihracatı yaparken, Trabzon'dan da ipek almaktaydı. Bu yıllarda Azak üzerinden az miktarda baharat ticareti yapmış olsalar da ihracatlarının büyük çoğunluğu İran'dan Trabzon limanına gelen ipekliler ve Çin'den Azak'a gelen ipekli ürünler oluşturmaktaydı. Nitekim Bursa ipek ticareti yönünden en önemli merkez haline gelmeden evvel, bu unvanın Trabzon'da olduğu düşünülmektedir.⁵⁰⁰

XVII. yüzyılda, elbette daha önceki yüzyıllar kadar olmasa bile Trabzon'da ipek ticaretinin yapıldığına dair emarelere dönemin şer'iyye sicillerinde rastlamak mümkündür. Ocak 1622 yılına ait bir belgede, Erzurum'dan Trabzon'a 8 yük ham ipek getiren Mehmed Beşe, *ham harirden gümrük alınmak kânun değildir* diyerek Trabzon gümrüğüne vergisini ödemekte zorluk çıkardığı gerekçesiyle gümrük emini olan Ömer Bey tarafından dava edilmiş ve çeşitli tüccar taifesi ile kentin önde gelen ricalinden alınan bilgilerden yola çıkılarak, Mehmed Beşe'nin ham ipeğin her yükü için 6 kuruş gümrük vergisi ödemesine karar verilmiştir.⁵⁰¹ Trabzon'a gelen ipeklilerin, buradan yerli tüccarlar vasıtasıyla İstanbul'a gönderilip satıldığına dair bilgilere de rastlanmıştır. Daha önce bahsedilen bir örnekte olduğu gibi, Kâtip Mehmed Çelebi'nin Zülfikâr oğlu'nu muayyen bir ücret mukabilinde 20 batman ipeği İstanbul'da satması için, yanında Abdurrahman Çelebi'yi de işleri denetlemesi için nazır olarak görevlendirdiğine bakılırsa Trabzon'dan İstanbul'a ipek ticareti bu yıllarda devam etmekteydi.⁵⁰²

Trabzon kentinin ticari faaliyette bulunduğu bir diğer Karadeniz kenti olan Kefe'ydi. Bununla beraber Rumeli'de, Osmanlı Devleti için önemli bir tahıl kenti olan Varna ile Trabzon arasında da ticari münasebetler bulunmaktaydı. Varnalı tüccarların kalkıp Trabzon'a gelerek burada buğday ve

⁵⁰⁰ İnalçık, "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans", s. 87-89.

⁵⁰¹ TŞS., nr., 1822, 10a/3.

⁵⁰² TŞS., nr., 1829, 20a/1.

arpa satışı yaptıkları kayıtlarda mevcut olup, Rumeli'nin, Trabzon kentinin tahıl ihtiyacının karşılanmasında önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.⁵⁰³ 1620 tarihine ait bir kayıtta, eskiden Giresun'da ikamet edip, sonradan Kefe'ye taşınan Kostantin v. Todoris, iskele nazırı ve kabzımalı olan İsmail Ağa'yı dava ederek, Kırım'da, Taman iskelesinden 13 zirâ uzunluğundaki şaykasında Morina balığı yüklü olarak gelen Kostantin, Yavebolu mevkillerinde Rus Kazaklarının saldırısına uğramış ve balıkların yarısına el koyan Kazaklar, diğer yarısını da gemiyle birlikte başıboş şekilde denize salıvermişlerdir. Denize salınan balık yüklü geminin miri tarafından ele geçirildiği duyumunu alan Kostantin, iskelenin beytülmal işleriyle ilgilendiği anlaşılan İsmail Ağa'dan gemisini ve balıklarının bedelini talep ettiğinde, İsmail Ağa, gemiyi almak için gittiği sırada beylerbeyi Mehmed Paşa'nın adamlarından Halil Ağa'nın gemiyi ve yükleri alarak toplamda 2500 akçeye sattığını belirtmiştir. Nihayetinde ise Kostantin, miri tarafından satılan balığın bedelini miri tarafından almıştır.⁵⁰⁴ 1053 Cemaziye'l-evveli'nin evâsıtına ait bir diğer kayıtta da yine Kırım'dan 5250 kile tuzun Ahmed Reis sefinesiyle Trabzon'a gönderildiğine dair bilgilere yer verilmiştir.⁵⁰⁵

Trabzon'un en önemli ihracat ürünleri mum ve keten beziydi. Nitekim tüccarlar Trabzon'a mal getirdikten sonra dönüşte gemilerine keten bezi yükleyip şehirden ayrılırlardı.⁵⁰⁶ Trabzon sancağının muhtelif kazalarında yetiştirilen kendir bitkisinden elde edilen ilaçlar, yağlar, ipler v.b. ürünler arasında en meşhuru keten bezi olup, tahrir defteri kayıtlarında bundan alınan vergiye öşr-i ketan veya öşr-i kendir denilmekteydi. Keten bezi Trabzon ticaretinde ve ekonomik hayatında önemli bir yere sahip olmuş ve şehir dışından gelen tüccarlarca rağbet görmüştür.⁵⁰⁷ Öyle ki gümrük emininin fazladan vergi talep etmesine rağmen, tüccarlar Trabzon'dan keten alıp götürebilmek için mücadele edip gümrük eminiyle vergiler hususunda pazarlık dahi yaptıkları bilinmektedir.⁵⁰⁸

⁵⁰³ İnan, "Şeriye Sicillerine Göre 17. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon ve Karadeniz Ticareti (1649-1671)", s. 216.; Tahıl bakımından Karadeniz'in batı kıyılarıyla Trabzon arasında yapılan mübadeleler daha ziyade askeri açıdan önem arz ediyordu. Zirâ yapılan doğu seferlerinde Trabzon, imparatorluğun en önemli ikmal noktasını teşkil ettiğinden, sefer iaşesi için mühimmelerde bu konuda çok sayıda hükümler bulunmaktadır. Örneğin gürre-i Rebiü'l-evvel 1018 tarihine ait iki hükümde, Sefer-i hümayûn için Boğdan'dan Trabzon'a nakil olunan zahirenin Trabzon iskelesine indirildikten sonra Trabzon kalesinde hıfz olunması emredilmiştir. BOA., **A.DVNSMHM.d.**, nr., 78, s. 705.; XVII. yüzyılın ilk yarsına ait şer'iyye sicillerinde, Rumeli taraflarında ticarî faaliyetlerde bulunan Trabzonlu tüccarlara ait bilgilere, genellikle Rumeli'nde ticaret yaparken orada ölen tüccarların muhallelfatının varisleri tarafından beytülmal eminden talep ettikleri sırada tutulan dava kayıtlarından erişilmektedir. Mesela Receb 1042 tarihinde Rumeli taraflarında ticaret yaparken ölen Yur adında Trabzonlu zimmi bir tüccarın muhallelfatının bir kısmının ortağı Aslan'dan talep edilmesine ilişkin bir dava kaydı, bu türden kayıtlara örnek gösterilebilir. TŞS., **nr., 1824**, 48b/3.

⁵⁰⁴ TŞS., **nr., 1821-4**, 3b/4.

⁵⁰⁵ TŞS., **nr., 1830**, 20b/2.

⁵⁰⁶ Bostan, a.g.e., s. 413.

⁵⁰⁷ İnan, "Şeriye Sicillerine Göre 17. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon ve Karadeniz Ticareti (1649-1671)", s. 198-199.

⁵⁰⁸ Daha önceki bölümlerde de bahsedildiği üzere, Sefer, Goseb, Murad ve Zazik isimli zimmi tüccarların, keten alıp götürmek istedikleri sırada gümrük emini olan Mehmed Ağa'nın kendilerinden hilâf-ı kânûn fazladan vergi talep etmesi yüzünden adı geçen gümrük eminiyle pazarlığa oturan tüccarlar, her beş buçuk batman keten için bir kuruş gümrük ödenmesi hususunda anlaşmaya varmışlardır. TŞS., **nr., 1831**, 36b/5.

Trabzon'da ticareti yapılan tahıllar arasında darıya da rastlanmıştır. Sürmene limanı açıklarında Rus eşkıyasının faaliyetleri yüzünden baskına uğramış darı yüklü bir geminin Moloz limanına çekildiği ve sahibi bulunamadığından, beytülmal emini ile beylerbeyinin adamlarından Dilaver Ağa arasında geminin ve içerisindeki malların kim tarafından el konulacağına dair bir mesele, mahkemede tartışmaya konu olmuştur.⁵⁰⁹ Yine Çömlekçi limanı taraflarında batmış olduğu anlaşılan El-hac Osman'ın gemisinde, Derviş Çelebi, Musa Çelebi, İbrahim ve Abdülbaki isimli tüccarların her birine ait ikişer üçer çuval ipliğin yüklü olduğu ve Yordan isiminde bir zimminin kölesi olan Kirakov tarafından birkaç çuval ipliğin kurtarılarak başkalarına dağıtıldığına dair kayıttan, o tarihlerde Trabzon iskelesinde iplik ticaretinin döndüğüne dair bilgiye ulaşılmaktadır.⁵¹⁰

Polatana limanına gelen aba ve demir yüklü gemilerden alınan gümrük vergisi hususunda Hatuniye Vakfı ile Trabzon iskelesi emaneti arasında meydana gelen bir dava kaydından bu iki ürünün ithalat ve ihracatının yapıldığı anlaşılmaktadır.⁵¹¹ Yine Trabzon iskelesine kayıkla odun getiren Boşnak taifesinden İbrahim'in iskeledeki yasakçılara 3 akçe odun harcı vermesi, odun ithalatının yapıldığına dair bir ipucu sunmaktadır.⁵¹² İskele emînlerinin ve maiyetindekilerin kanuna aykırı şekilde tüccarlardan fazladan vergi talep etmeleri üzerine, tüccarların şikayette bulundukları bir kayıta pazarlarda satılan ve ithal edilen ürünler arasında meyve, tahta, mertek (kereste) ile buğday ve arpadan bahsedilmiştir.⁵¹³

Kayıtlardan da anlaşıldığı üzere şer'iyye sicillerinden, gümrükte ticarete konu olan mallara dair bilgilere oldukça dolaylı yollardan ulaşılmaktadır. Mallara dair bilgiler sicillerde dağınık hallerde bulunup, emînler ve tüccarlar arasındaki davalardan veya Trabzon limanlarının açıklarında batan gemilerin beytülmal ile olan bağlantılarından yola çıkılarak mümkün mertebe bilgi verilmeye çalışılmıştır. Elde edilen bilgilere göre ticarete konu olan mallar arasında ipek, balık, tuz, aba, demir, odun, mertek, keten, meyve, arpa, darı, buğday gibi ürünlere rastlanmıştır. Bu kayıtlar dışında yine sicillerde bulunan tereke kayıtlarından da Trabzon'daki tüccarların şehirde ticaretin hangi koluyla uğraştıklarına dair yine dolaylı surette bilgiler edinilebilmektedir.⁵¹⁴

⁵⁰⁹ TŞS., nr., 1825, 47a/3, 55a/1.

⁵¹⁰ TŞS., nr., 1827, 62b/4.

⁵¹¹ TŞS., nr., 1829, 16a/1.

⁵¹² TŞS., nr., 1824, 63b/4.

⁵¹³ TŞS., nr., 1830, 96b/1.

⁵¹⁴ Trabzon'da ticarî faaliyetlerde bulunduğu anlaşılan Samatyalı Ermeni bir tüccar olan Akob'un terekesinden, kumaş ve tekstil işiyle uğraştığına dair ipuçları bulunmaktadır. Tosun, a.g.m., s. 210.

3.7. Köle ve Esir Ticareti

Osmanlı köle ticaretinde Trabzon kenti önemli bir yere sahipti. Zira Osmanlı ülkesine getirilen kölelerin önemli bir çoğunluğu Karadeniz'in kuzey doğusundan tedarik edilmekteydi. Önemli bir gelir kaynağı olan köleler, sahibi oldukları kişilerin birçok işlerinde yardımcı olmaktaydılar. Tüccarların bile kendi işlerine koşuşturmaları için kölelerini görevlendirdikleri bilinmektedir.⁵¹⁵ Köle ticareti Evliya Çelebi'nin de eserine konu olmuş ve Trabzon'daki tüccarların Çoruh Nehri vasıtasıyla Megril bölgesine giderek buradan esir alıp Trabzon limanına getirdiklerini belirtmiştir. Tüccarların, Çoruh Nehri üzerinden Kafkas vilayetleriyle ticaret yaptıkları ve o bölgelere tuz, demir, bez ve savaş aletleri gönderilirken, dönüşte Gürcistan taraflarından şimşir, balmumu, bal ile cariyeler ve köleler getirdikleri bilinmektedir.⁵¹⁶

Diğer İslâm coğrafyalarında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de başta saray mensupları olmak üzere, zanaatkarlar veya toprak sahipleriyle birlikte gayrimüslim tabaka her türlü işlerinde çok sayıda köle emeğine ihtiyaç duymaktaydı. Bilhassa üst rütbede bulunan askerlerin maiyetinde en azından 200 kadar kölesi bulunmalıydı. Nitekim bu askerler hükümet nezdinde itibar sahibi olabilmek adına köle maiyetlerini üst sınırlarda tutmaya gayret ederlerdi. Sınırlardaki merkezlerde bulunan ve savaşlarda Osmanlı ordularıyla beraber giden ve kendilerine esirciler denilen esir tüccarları, savaşlar sonucunda esirleri bölgelerden ucuza satın alarak, Üsküp, Edirne, İstanbul ve Bursa gibi köle talebinin yüksek bulunduğu üretim merkezlerindeki pazarlarda bunları köle olarak satarlardı.⁵¹⁷

İmparatorluğun merkezi olan İstanbul'da bahsedildiği üzere kölelere olan talep hayli fazla olduğundan, yöneticiler köle tedariki işinin aksamamasına özen gösterirlerdi. Aynı zamanda devlet hazinesi gelirleri açısından da köle ticaretinden alınan pencik vergisi en önemli gelir kalemleri arasında yer alırdı.⁵¹⁸ Devlet merkezinden çıkan bazı kararlarda da köle ticareti yapanlara engel olunmamasına yönelik telkinlerde bulunulduğuna rastlanmıştır. H. 8 Zilkade 1018 / M. 2 Şubat 1610 tarihli bir hükümde, eskiden beri İstanbul'dan Abaza diyarına gemileriyle bazı eşyalar götürüp orada satan reisler, Abaza diyarından dönerken esirler getirip, bu esirlerden devlete hayli gelir

⁵¹⁵ İnan, "Şeriye Sicillerine Göre 17. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon ve Karadeniz Ticareti (1649-1671)", s. 200-203.; Köleler özellikle ticarî sahada sahiplerinin vekilleri olarak iş görmekteydiler. Sahipleri adına paraları yanlarında taşır, onlar adına alışverişleri gerçekleştirirlerdi. Bu durum yalnızca şehir içi değil, uzak mesafeli ticaret için de geçerliydi. Bunlar dışında zanaat tayfasından olanlar da maiyetlerinde köleler bulundurmaya çalışırdı. Zanaatkarlar, köleler ile kadı nezdinde ve temelinde mukâtaba adı verilen bir ilkeye dayanmak suretiyle bir mukavele yaparlar ve köle vadeliden işi gerçekleştirdikten sonra azat edilmiş sayılırdı. Örneğin Bursa şehrinde daha ziyade ipek dokumacılığı ile uğraşan takım ile köleler arasında yapılan mukaveleler bu nevidendi. Halil İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emegi", **Doğu Batı Makaleler II**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 128, 131.

⁵¹⁶ Evliya Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi**, s. 114, 119.

⁵¹⁷ İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emegi", s. 125-127, 143.

⁵¹⁸ Osmanlı Devleti'nde köle ve esirlerden alına vergiye pencik resmi veya vergisi denmekle beraber, bu uygulamanın I. Murad devrinde başladığı bilinmektedir. Devlet adına her beş esirden birinin veya beş esiri olmayandan esir başına yirmi beş akçe alınmasına bakılacak olursa, devlet umumen esir başına yüz yirmi beş akçe pencik vergisi almaktaydı. M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. 2, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1993, s. 766-767.

sağlanmaktaydı. Fakat son zamanlarda bazı kimseler bunlar için *hilâf-ı şer'* olarak gitmelerine engel olduklarından dolayı bu uygulamadan derhal vazgeçilmesi adına, Karadeniz kıyılarından Abaza diyarına kadar olan iskele eminlerine bir hüküm gönderilmiştir.⁵¹⁹

Bazı kayıtlarda savaş esirleri ve pazarlarda satılan köleler haricinde kanunlara aykırı olmasına rağmen haraçgüzar reâyanın Trabzon'a getirilip satıldığına dair bilgilere rastlanmıştır. Nitekim savaşta elde edilen esirlerden veya pazarda satılan köleler haricinde, Osmanlı reayasının esir edilmesi ve alınıp satılmaları kanunlara aykırı olmalıydı. Bu hususta H. 24 Zilhicce 1018 / M. 20 Mart 1610 tarihli bir hükümde, muhtemelen esirci taifesinden bazı kimselerin Göril mevkesine gelip haraçgüzar reayayı esir alıp kaçırarak Trabzon'a getirip sattıklarına dair Göril meliki tarafından merkeze bir haber gönderilmiştir. Bu mesele divan-ı hümayunda görüşüldükten sonra, haraçgüzar Göril reayasının esir alınıp satılmamasına dair Batum beylerbeyine bir hüküm gönderilmiştir.⁵²⁰

1606-1607 tarihli İstanbul gümrük defteri verilerine göre Trabzon'dan 16 adet köle yüklü gemi İstanbul'a gitmiştir. Gemilerde bulunan kölelerin çoğunluğunun da Gürcü asıllı olduğu düşünülmektedir. Bu haliyle Trabzon daha ziyade köle ihraç eden bir bölge olarak dikkat çekmektedir. Hatta Samsun, Sinop ve Amasra gibi Karadeniz'in Anadolu limanlarına köleler getirilirken, Trabzon İstanbul'a köle ihraç eden bir liman kenti olarak ayrı bir konuma sahip bulunuyordu.⁵²¹ XVII. yüzyılın ilk yarısında Trabzon özelinde köleliğe dair şer'îye sicillerine dayalı yapılan bir çalışmaya göre, Trabzon'da bulunan kölelerin %65'i Gürcü, %24'ü Rus, %4'ü Eflaklı, %5'i Orta Avrupalı ve %2'si de diğer milletlerden oluşmaktaydı. Bunun yanı sıra Trabzon'da bulunan kölelerin milliyetleri ile Trabzon'a getirildikleri ülkeler arasında da bir paralellik bulunuyordu. Nitekim Trabzon'a en ziyade Gürcistan tarafından köle ve cariyeler getirilmiş olup, onu Rusya takip etmektedir. Bunlar dışında Luristan, Çerkesya, Eflak, Lehistan, Avusturya ve Macaristan ülkelerinden getirilen köleler ve cariyeler de bulunmaktaydı.⁵²²

⁵¹⁹ BOA., **KK.D.**, nr., 71, s. 117.

⁵²⁰ BOA., **A.DVNSMHM.d.**, nr., 79, s. 57.

⁵²¹ Z. Güneş Yağcı, "İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606-1607)", **History Studies**, c. 3, sy., 2, 2011, s. 379, 382.

⁵²² Sabiha Altındeğer, **XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Kölelik**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2017, s. 48-49.; XVII. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'da kölelik için ayrıca bkz. Sabiha Altındeğer, **Uzak Ülkelerin İnsanları: XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Hayatında Köleler**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2022.; 1029 Rebiü'l-evvelî'ne ait bir kayıta, ilmiye sınıfında bir görevli olduğu anlaşılan Mehmed Efendi, Hasan Beşe adında muhtemelen esirci tüccarından olan birine 4.000 akçe değerinde bir serâser kaftan vererek, bunun karşılığında kendisine Gürcistan taraflarından 16-17 yaşlarında bakire bir cariyeye getirmesini istemiştir. Hasan Beşe 4.000 akçe değerindeki bu serâser kafanı kabul ettiğini ve Mehmed Efendi'nin siparişini temin edeceğini mahkeme huzurunda beyan etmiştir. TŞS., **nr., 1821-4**, 13a/6.; Yine Gürcistan taraflarında yapılan köle ticaretine dair bir kayıta, Gürcistan'dan Trabzon'a Gürcistan'daki bikrin taifesinden ele geçirilen bikirlerin, oğlanların, avratların ve bir miktar ipliğin Kalandarzâde Hasan Çelebi sefinesine konulup Trabzon'a gönderilmesi ve bunların Trabzon'da teslim alınmasıyla ilgili vilayet meclisinde görülen bir ilâm kaydına rastlanmıştır. TŞS., **nr., 1824**, 7a/9. 1043 Şaban'ına ait bir diğer kayıtan da Galyana köyünden Murad Beşe'nin, Hamza Beşe'ye 10.000 akçe vererek Gürcistan'dan bir esir getirmesini talep etmiştir. TŞS., **nr., 1828**, 42b/1.; 1053 Rebiü'l-ahır tarihli bir başka kayıta da Mehmet Çelebi, Gürcistan'a gidecek olan Eksakosta adındaki bir zimmiye yünlü çukalar, yaldızlı minderler, sahtiyanlar vs. ile bir esir satın alması için toplamda 60 riyalî kuruş vermiştir. TŞS., **nr., 1830**, 18a/3.; 1043 Saferi'nin son gününe ait bir kayıta, Trabzon gümrük

Trabzon gümrüğündeki alışverişlerde köle ticareti hususunda zaman zaman sorunlar meydana gelmiştir. Viçe kasabası sakinlerinden olup aynı zamanda esirci tüccarı olduğu anlaşılan Ali'nin, 20 adet esir ile Polatana limanına yanaşıp, esirlerini kayıklarla başka bir gemiye aktarırken kendisinden gümrük vergisi talep eden gümrük emini Ahmed Ağa'ya *âlet-i hârb* ile saldırıp vergisini ödemediği iddiasıyla, Ahmed Ağa'nın kardeşi Mustafa Çelebi tarafından dava açılmıştır. Keyfiyet esirci tüccarı Ali'ye sorulmuş ve verdiği cevaba göre bahsedilen limana gemisinin hiç yanaşmamış olduğunu ve gerçekte kendisinin 2 adet esirden başka esire sahip olmadığını belirtmiştir. Mustafa Çelebi'nin mahkemeye beraberinde getirdiği şahitleri olan Zehrab ve Yusuf'un ifadelerine göre, Ali'nin 20 adet esiri olduğunu, Ahmed Ağa kendisinden gümrük vergisi talep ettiği zaman kendisine kılıç ile saldırıp, *yirmi re's esirim vardır, sana bir akçe ve bir hâbbe virmem* dediği anlaşılmıştır. Nihayetinde ise kendisinden üzerine düşen vergileri ödemesine dair bir karar verilmiştir.⁵²³

Trabzon gümrüğünde yine esirlerden alınan pencik vergisinin tahsil edilememesinden kaynaklı bir sorun daha meydana gelmiştir. Yine gümrük emini Ahmed Ağa'nın kardeşi Mustafa Çelebi tarafından açılan bir davada, bu kez karşı tarafta Bekir Beşe, Osman Beşe, Hasan Çelebi, Mehmed Çelebi, Osman ve Hamamcıoğlu Ali isimindeki esirci tüccarlarından oluşan bir grup bulunmaktaydı. Mustafa Çelebi'nin iddiasına göre Rize tarafından esir yüklü gemileriyle kalkıp Trabzon'a gelen bu tüccarlar, vergilerini ödememekteydiler. Ancak tüccarların ifadelerine göre bu esirler esasında İstanbul'a götürülmek için yola çıkmış ve hava muhalefetinden dolayı Trabzon limanına yanaşmışlardı. Nitekim kanunnamedeki ifadeye göre de hava muhalefetinden dolayı iskeleye yanaşan gemilerden mallarını iskeleye indirmedikleri sürece gümrük vergisi talep edilemezdi. Davanın nihayetinde de tüccarların ifadelerinin doğru olduğu anlaşılmış ve Mustafa Çelebi'nin iddiaları düşmüştür.⁵²⁴

3.8. Rus Kazakları ve Eşkıyanın Ticarete Olan Etkileri

XVII. yüzyılda Anadolu'da görülen asayişsizlik ile sosyal ve ekonomik nedenlerden dolayı meydana gelen isyanların yankıları Trabzon'da ve Karadeniz'in diğer kentlerinde de görülmüştür. Karadeniz bölgesi özelinde yaşanan bu vakalara ilaveten, kuzey steplerinden gelen bir başka tehlike daha bulunuyordu ki bu tehlikenin adı Rus Kazaklarıydı. Karadeniz'in kuzey steplerinde bulunup hanların otoritelerini tanımayanlara Kazak (Kaçak) denmekteydi. Zaporog Kazakları, Don Kazakları ve Terek Kazakları olarak örgütlenen bu Hristiyan kazakları arasından özellikle Zaporog Kazakları ateşli silahları kullanabiliyorlardı. Nitekim bu gruplar Rus Çarlığı ve Lehistan tarafından Osmanlı

emini ve aynı zamanda beşli ağası olan Kuzgunzâde Mustafa'nın Badısaba isimli Gürcü asıllı olup orta boylu kara kaşlı ve kara gözlü cariyesini itlâk ettiğine dair bir kayda rastlanmıştır. Böyle bir kayıt, Kuzgunzâde'nin başka köle ve cariyelere de sahip olabileceğini düşündürmektedir. TŞS., nr., 1828, 10b/3.

⁵²³ TŞS., nr., 1830, 43a/1.

⁵²⁴ TŞS., nr., 1830, 26b/5.

Devleti ile Kırım Hanlığı aleyhinde Karadeniz’de hakimiyet kurulabilmesi adına desteklenmekteydiler.⁵²⁵

Don Kazakları da denilen Zaporog Kazakları, XVI. yüzyılın sonlarına doğru tabiri caizse Karadeniz kıyılarında Osmanlıların başına adeta bela oluvermişler ve XVII. yüzyılda da Trabzon, Akkirman, Kefe, Kili ve Sinop ile beraber İstanbul kıyılarını yağmalama cesareti göstermişlerdir. 1614 yılında Sinop’a beklenmedik bir baskın düzenleyen Kazaklar, Sinop şehrine ve halkına çok zarar vermişler ve ardından 1615 yılında Trabzon’a başka bir baskın düzenlemişlerdi. Kazak saldırılarının İstanbul’daki yankıları öylesine büyük olmuştur ki bu durum Nasuh Paşa’nın idamına ve sonra düzenlenecek olan Hotin Seferi’nin başlıca sebepleri arasında yer almıştır. Hotin Seferi sırasında ve ardından Osmanlı’da yaşanan saltanat değişiklikleri ile Kırım’daki taht mücadelelerinden ve IV. Murad’ın Revan Seferinden fırsat bulan Kazaklar sık sık Osmanlı’nın Karadeniz’deki liman kentlerine yağma faaliyetleri düzenlemişlerdir.⁵²⁶

XVII. yüzyıl mühimme defterlerinde ve şer’iyye sicillerinde Kazak saldırılarına ve bunlara karşı girişilen mücadelelere ilişkin birçok kayıt bulunmaktadır. Muharrem 1052 tarihli iki hükümde, Rus eşkıyasının Gönye kalesine saldırdıkları ve Gönye sancakbeyi olan Mustafa Bey’in bunlara karşılık verdiği dair bilgiler bulunmaktadır. Meydana gelen müsademedede Kazak hatmanı ile beraber 80 kadar eşkıyanın bulunduğu şaykaların Dadyan tarafında karaya vurduğu ve bunların ele geçirildikten sonra doğrudan İstanbul’a gönderilmelerine dair Göril melikine ve Gönye sancakbeyine emirler gönderilmiştir.⁵²⁷ İmparatorluğun Gürcistan bölgesine en yakın mevkilerinden birinde bulunan Gönye’nin savunulması hususu bu yüzyılda divan-ı hümayunu meşgul eden önemli meselelerdendi.

Trabzon da Rus Kazaklarının akınlarından nasibini alan Karadeniz kentlerinin başında geliyordu. Bu akınlar Trabzon ticaretinin yanında, sosyal ve ekonomik hayatı da sekteye uğratmıştı. H. 24 Receb 1034 / M. 2 Mayıs 1625 tarihinde, Rus eşkıyalarının 220 parçalık şaykadan oluşan donanmasıyla Trabzon’u istila ettikleri ve bilhassa Yavebolu ve Şarlı çevresini yağmalayıp ateşe verdikleri, halkın sığırlarını, mallarını ve erzaklarını yağmaladıklarına dair bir kayda rastlanmıştır.⁵²⁸

⁵²⁵ İnalçık, “Karadeniz’de Kazaklar ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlikede” s. 59.

⁵²⁶ M. Ali Ünal, “17. Yüzyılda Karadeniz’de Kazak Saldırıları ve Karadeniz Ticareti”, **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik II**, Ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun, 2013, s. 853-854.; İstanbul’da bulunan yabancı devlet elçilerinin yazdıkları raporlarda, Kazakların bu saldırılarından başkent de nasibini almış ve sayıları 300’e varan şaykaları ile gelen Kazaklar, İstanbul’u tehdit etmişlerdir. Osmanlı Devleti buna cevaben 1625 yılında 172 Kazak şaykasını ele geçirdikleri bir deniz seferi düzenlemişler ve *Karaharman Zaferi* olarak adlandırılan bu savaş, İstanbul’da önemli bir zafer havasında karşılanmıştır. İnalçık, “Karadeniz’de Kazaklar ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlikede”, s. 61.

⁵²⁷ BOA., A.DVNSMHM.d., nr., 89, s. 43.

⁵²⁸ *Mâh-ı Receb’in yirmi dördüncü gününde Urus-ı Melânet 220 pare Şayka ile kala-i Trabzon’a gelüp müstevli oldukda Yavebolu’ya ve Şarlı nam karyeye ve karibinde olan karyeleri garet ve ihrâk idüp sığırların ve emvâl ve erzâkı alıp zıkr olunan karyeler harâb ve hâli kalmağın*. Belgenin devamında, bahsedilen bu olaydan dolayı bir vakfin Akçaabat cibâyetne bağlı olan mukataâlarının büyük zarara uğradığından bahsedilmiştir. Mukataanın senelik geliri 186.000 akçeden, 160.000 akçeye düşmüştür. TŞS., nr., 1823, 36a/2.; Ostapchuk, başka kaynaklardan da hareketle gemi sayısının en az 160 adet

H. 29 Safer 1028 / M. 15 Şubat 1619 tarihli bir başka kayıta, Trabzon'a bağlı Mersin, Karcebe ve Esbenderam(?) köylerinin reayası ordu-yı hümayuna sundukları arzuhalde, yerleşim yerlerinin denize yakın bir mevkiye bulunmalarından dolayı Rus eşkıyalarının köylerini defalarca yağmaladıklarını, buna rağmen kendilerinden cizye vergisi talep edilmesinden dolayı sıkıntı yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Yine Rus Kazaklarının akınlarından dolayı köylerini terk eden reayanın cizyeleri de köyde az sayıda kalmış ve fakir olan reayadan talep edildiği anlaşılmaktadır. Bu hususta Trabzon beylerbeyi ve kadısına gönderilen fermana, yalnızca köyde mevcut bulunan reaya sayısı kadar köylülerden cizye talep edilmesi emredilmiştir.⁵²⁹ Aynı zamanda Trabzon şehrinde bulunan dükkanların ve diğer ticaret merkezlerinin de yağmalandığına dair bilgiler mevcuttur. Örneğin Merhum Mahmud Ağa vakfına ait bir dükkanın, Trabzon'u yağmalayan Rus eşkıyaları tarafından zarar görmüş olduğu kayıtlara yansımıştır.⁵³⁰

Kazak saldırıları yüzünden Trabzon gümrük mukataasının ticari hacminin düştüğü de bilinmektedir. Mesela H. 4 Cemaziye'l-evvel 1033 / M. 23 Şubat 1624 tarihli bir kayıta, iki seneden beri Trabzon'un Rus eşkıyalarının baskınına uğradığını ve Trabzon gümrüğünün de iki seneden beri gelir sağlayamadığı belirtilmekle birlikte, bu iki senede Trabzon'a hazinedarlar İstanbul'dan gönderilmiş ve Trabzon gümrüğünden Erzurum hazinesine herhangi bir gelir akışı olmamıştır.⁵³¹ 1620 tarihine ait bir belgede, Trabzon gümrüğü mukataasına bağlı ihtisap ve dellâliye mukataasının mültezimi olan Abdülbaki Bey, mukataanın değerinde indirim yapılmasını talep etmiştir. Zira Abdülbaki Bey'in, *Rus-ı menhâs eşkıyâsı havfından derya tarafından gemiler gelmeyüp ve karadan tüccar gelmemek ile mukâtâ'a-i mezbûreye külli nakz lazım gelüp yevmü'l-kıstını edâ idememeğin...* şeklinde devam eden ifadesine göre, Rus eşkıyalarının faaliyetlerinden dolayı iskelede ve pazarda tüccar sayısında bir azalmanın yaşandığı ve dolayısıyla mukataaların gelirlerinde düşüşlerin görüldüğü anlaşılmıştır. Olayın nihayetinde ise daha önce 65.000 akçeye iltizama verilen ihtisap ve dellâliye mukataasının değeri 55.000 akçeye düşmüştür.⁵³² İhtisap ve dellâliye başlığı altında incelendiği üzere daha sonraki yıllarda mukataanın değerindeki bu düşüş devam etmiştir.

Karadeniz'in diğer limanlarından kalkıp Trabzon'a mal getiren tüccarların da bu saldırılara maruz kaldıkları bilinmektedir. Rus Kazakları, Trabzon'un muhtelif limanlarında ve denizin açıklarında tüccar gemilerini yağmalamışlardır. Şubat 1626 tarihli bir kayıta, Rus eşkıyalarının Yavebolu limanına girerek tüccar gemilerini ihrak ettiklerine dair bir kayda rastlanmıştır.⁵³³ 1620

olduğu ve İngiliz elçilik kaynaklarında ise 300 sayısının verilmiş olduğundan bahsetmiştir. 160 sayıya ortalama 8.000, 300 sayıya ise ortalama 15.000 adam kapasitesine sahipti. Victor Ostapchuk, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids", **Oriente Moderno**, c. 20, sy. 81, 2001, s. 50.

⁵²⁹ TŞS., nr., 1825, 98a/1.

⁵³⁰ TŞS., nr., 1823, 2b/2.

⁵³¹ BOA., MAD.d., nr., 23479, 1/4, 1/5.

⁵³² TŞS., nr., 1821-4, 54a/5.

⁵³³ TŞS., nr., 1823, 10a/3.

tarihine ait bir diğer kayıttta, Kostantin v. Todoris isimli bir tüccar Kırım'dan Trabzon'a Morina balığı getirirken yine Yavebolu mevkiinde Rus eşkıyalarının saldırılarına uğramış ve balıklarının yarısını eşkıyalara kaptırmıştır.⁵³⁴ Başka bir kayıttta da Sürmene limanı yakınlarında darı yüklü bir geminin de Rus eşkıyaları tarafından yağmalanmış olduğuna dair bilgiye ulaşılmıştır.⁵³⁵

XVII. yüzyılda, merkezî idarenin taşrada zaafiyet gösterdiği dönemlerde Celâli ayaklanmalarının artış göstermiş olduğu bilinmektedir. Hükümet, yüzyılın başında meydana gelen isyanları Anadolu seferleriyle düzeltmeye çalışmışsa da taşrada bilanço ağır gözükmekteydi. Ticarî hayat sekteye uğramış, köylü halkı yerlerini terk ederek isyancılardan korunmak için güvenli buldukları kentlere yerleşmeye başlamışlardı. Köylü halkın yerlerini terk etmesinden dolayı tımar sistemi büyük bir darbe almış, hazinenin gelirleri düşmüş ve tımarlı sipahi askerleri geçimlerini sağlayamaz olmuştu.⁵³⁶

Bu tarihlerde Trabzon kenti de bu ayaklanmalardan ve şekâvetten nasibini almıştı. Dönemin mühimme ve sicil kayıtlarında Trabzon'da yaşanan ayaklanmalara dair bilgiler bulunmaktadır. Örneğin H. 14 Receb 1024 / M. 9 Ağustos 1615 tarihli bir hüküm kaydına göre, Katırcıoğlu adında bir şâkinin daha önce ve şimdi Celâlîlerden Taviloğlu lakaplı bir isyancının çetesine katılarak reayanın mallarını ve erzaklarını yağmaladığı, bu yüzden kendisinde bulunan tımarının başkasına verilmesi ve yakalanarak *şer' ile lazım gelenin* yapılmasına dair Batum beylerbeyi ve Trabzon kadısına bir emir gönderilmiştir.⁵³⁷ Bu dönemde Trabzon'da en sık karşılaşılan vaziyet, asker kılığına girmiş veya gerçekten asker olanların halkın malına ve canına kast etmesiydi. Bu türden işlere tevessül edenler arasında Trabzon metropolitenin oğlu gibi toplumun ileri gelenlerinden kişiler dahi bulunuyordu.⁵³⁸ H. Evâil-i Zilhicce 1041 / M. 19-28 Haziran 1632 tarihli olup Batum beylerbeyi ve eyalet kadıları ile altı bölük halkı ile yeniçeri zabıtlarına gönderilen bir ferman suretinde, Trabzon sakinlerinden kimselerin ehl-i örf taifesi ile ittifak kurarak Trabzon'daki köylere her üç ayda bir devre çıkıp bidat olarak görüldüğü halde reayadan devr, selâmiye, hil'ât baha ve tütün akçesi ile her haneden üçer dörder vukiyye bal ve yağ toplayarak reâyayı perişan hale sokmaktaydılar. Batum beylerbeyi ve eyaletteki kadılar ile yeniçeri zabıtlarına gönderilen emirde, bundan sonra halktan bu türlü vergilerin alınmasına engel olunması ile reayaya bu türden zulümlerin işlenmesine engel olunması istenmiştir.⁵³⁹ Esasında ehl-i örf taifesinin halktan topladığı bu ücretler bir nevi adet olarak

⁵³⁴ TŞS., nr., 1821-4, 3b/4.

⁵³⁵ TŞS., nr., 1825, 47a/3, 55a/1.

⁵³⁶ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 125.

⁵³⁷ BOA., A.DVNSMHH.d., nr., 81, s. 260.

⁵³⁸ Trabzon metropoliti Yerasimoz'un oğlu olan Eksanol'un, yeniçeri keçesi giyerek yeniçeri kılığına girdiği ve reaya ile berâyaya zulmettiğine dair Batum beylerbeyi ve Trabzon kadısına gönderilen bir hüküm. BOA., A.DVNSMHH.d., nr., 79, s. 147.; Livâ-yı Trabzon'da sekban ve yeniçeri namına kişiler türeyerek, reâya ve berâyaya zulmetmeleriyle ilgili Trabzon beyine ve livâda bulunan kadılara gönderilen hüküm. BOA., KK.d., nr., 70, s. 623.

⁵³⁹ TŞS., nr., 1824, 38a/3.

görülmekteydi. Her ne kadar bu türlü ücret taleplerinin çoğu kanunlarda yer almıyorduydu da devlet çoğu kez bu duruma pek itiraz etmiyordu. Zira Osmanlı hükümetinin fethedilen bölgelerdeki adetlere ya da kanûn-ı kadime saygı göstermesi, ehl-i örf taifesinin bu türlü ücretleri talep edebilmelerine olanak sağlıyordu. Bununla birlikte ehl-i örf taifesinin bu ücretleri talep ederlerken “*eskiden beri verilmiştir*” şeklindeki savunmaları, bu faaliyetlerini hükümet nezdinde meşru bir zemine oturtmak istemelerinden ileri gelmekteydi.⁵⁴⁰ Hükümet reâyanın sırtına yük olan bu gibi talepleri def edebilmek adına, yukarıda verilen örnekte olduğu gibi *Adâletnâme* adındaki padişah hükümlerini eyaletlerdeki hükümet yetkililerine gönderirdi.⁵⁴¹

Hal böyle iken Trabzon kentinin ticareti ve dolayısıyla gümrükteki faaliyetlerde ve gelirlerde düşüşlerin görülmesi kaçınılmazdı. Bir yandan Rus Kazaklarının şehre saldırıp yağmalamaları, diğer yandan askerlerin ve asker kılığında dolaşan kişilerin halkın malına ve canına kast etmeleri, şehirdeki güven ortamını sarsmış ve üretmek, ticaret yapmak gibi faaliyetler geri planda kalmış olmalıydı. Bunlara ilâveten, yağmacıların zaman zaman doğrudan gümrük işlerine müdahale ederek Trabzon gümrük mukataasının gelirlerinin tahsil edilmesine engel oldukları ve bu gelirlere el koymalarından dolayı gümrük mukataasının zarar ettiği dönemler de olmuştur. 1650 yılına ait bir belgede yer alan olaylar, Trabzon’daki yağmacıların yaptığı faaliyetlerin bir özetini teşkil etmektedir. Buna göre, Sürmene kazasının yeniçerileri toplanıp Trabzon divanına gelerek, Sürmene sakinlerinden Eşkenva Ali Beşir Beşe, Bektaş Beşe, Karamahmudoğlu Serdar Hamza Beşe, Kayaoğlu Ahmed Beşe adlı kimselerin daima şirret ve fesatlık üzere olduklarına dair şikâyetle bulunmuşlardır. Adı geçen şahısların yaptıkları fenalıklar arasında, savaş aletleri ile pazarlarda ve köylerde gezerek halkı yaralamak, halkın mallarını yağmalamak, kazânın kadısını zorla alıkoymak gibi faaliyetler vardır. Aynı zamanda Trabzon iskele emini olan Ahmed Ağa da kendilerinden şikâyetçi olup, adı geçenlerin, Sürmene mukataasının 1650 senesinin gelirlerine el koymalarından dolayı gümrük mukataasının zarar ettiğinden bahsetmiştir. Bunun üzerine Sürmene’deki yeniçeriler bu şahısları uyarıp mahkemeye davet etmiş olsalar da buna icabet etmemişlerdir. Mahkeme bir soruşturma başlatarak Sürmene’nin ileri gelenlerine bu durumu sorduğunda benzer cevaplarla karşılaşmıştır. Nihayetinde ise bu kişilerin işledikleri suçlar mahkeme tarafından da sabit görülmüş ve adı geçen şaki yeniçeriler, Trabzon müftüsünden gelen fetva gereğince kafır sayılıp, zevcelerinin ise bâin, yani kesin biçimde boşanmış oldukları kararı alınmıştır.⁵⁴²

⁵⁴⁰ Halil İnalçık, “Adâletnâmeler”, **Belgeler**, c. 2, sy. 3-4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s. 52.

⁵⁴¹ İnalçık, “Adâletnâmeler”, s. 49.

⁵⁴² *Kazâ-i mezbûr yeniçerilerinin yedlerinde olan fetvâ-yı şerîfe nazar olundukda; mazmûn-ı saâdet-meşhûnundan Zeyd ve ‘Amr ve Bekr ve gayrileri Beşer ve Beşir ve Halid ve Velid şer’e dâvet idüp kıbel-i şer’iden ve zâbitler ve vâli-yi vilâyet taraflarından adem irsâl olundukda mezbûr kimesneler te’allul ve temerrüd idüp itaât-i şerîf eyleseler mezbûr kimesnelere şer’an ne lâzım olur? Deyu suâl olundukda cevâb (...) kâfirler olurlar zevceleri olanların zevceleri bâiyn olur deyü buyrulmağın. TŞS., nr., 1831, 43a/1, 43a/2.*

SONUÇ ve ÖNERİLER

Osmanlı Devleti'nde yapılan iç ve dış ticari mübadelenin vergilendirildiği noktalar olan gümrükler, mukataa adı verilen mali birimlere ayrılmak suretiyle iltizam sistemine dahil edilmişti. Gümrük mukataaları, gelir ve işlev bakımından genellikle en önemli mukataalar olduklarından, içlerinde büyüklü küçüklü başka mukataa birimlerini de barındıran merkez mukataa birimleriydiler. Örneğin XVII. yüzyılın ilk yarısında Trabzon gümrük mukataasının dahilinde ihtisap, dellâliye, şemhâne, bâc-ı hamr, mizân-ı harir, tamga-i keten, fûruht-ı nemek ve Gönve ile Giresun arasındaki beytûlmâl mukataaları bulunmaktaydı. Yukarıda ismi geçen alt mukataalar, gümrük mültezimi tarafından alt mültezimlere devredilmekteydi. XVII. yüzyılın ilk yarısına ait şer'iyeye sicillerinde, Trabzon gümrüğüne dahil olan mukataalar arasında ihtisap, dellâliye ve beytûlmâl mukataalarına dair bilgilere sıkça rastlanmakla beraber, diğer mukataalara dair bilgiler oldukça az ya da dolaylı surettedir.

Osmanlı Devleti'nde gümrükler, askeri, sosyal ve ekonomik bakımlardan stratejik konumda olan mallar üzerinde veya devletin rekabet halinde olduğu diğer devletler üzerindeki siyasi ve ticari politikalarını pratiğe geçirdiği müesseseler olmaları bakımından da önemliydiler. Nitekim belirli malların ihracının yasaklanması ve rakip devletlere karşı uygulanan ambargolarda gümrükler birinci dereceden role sahiptiler. Gümrük mukataaları, sürekli açık durumda olan müzayedeler ile mültezim adaylarına belirli bir peşinat karşılığında bir tahvil süreliğine devredilirdi. Gümrük mukataalarının mültezimlere tevcihi işinde kadılar, nazırlar ve gümrük mukataasının bağlı bulunduğu defterdarlıklar görevlerini yerine getirirlerdi. Gümrük bölgelerinde hemen her işten sorumlu kişi gümrük eminiydi. Gümrük eminlerinin önemli vazifeleri, gümrük bölgelerinden geçen malların eksiksiz surette vergilendirmesi, gümrük gelirlerinden devletin belirlediği alanlara gerekli ödemeleri yapması ve taksitlerin hazineye zamanında yatırmasıydı. İltizam sözleşmelerinin muhtevalarına bakıldığında, hazinenin Trabzon gümrük emininden talepleri arasında vazifelilerin maaşlarının tam ve zamanında ödenmesi, beşli askerlerinin maaşlarının geciktirilmemesi ile taksitlerin zamanında gönderilmesi maddelerine sıkça rastlanmıştır. Gümrük gelirlerinden yapılan harcamaların yarısından fazlası Hademe-i Hayrat denilen iskeleden vazife maaşı alanlara yapılmıştır. Yine hatırı sayılır bir miktar da beşli askerlerinin maaşları ile barut, kurşun ve fitil masraflarına ayrıldıktan sonra kalan miktarı devlet hazinesine irsal edilmiştir. Bunlara ilaveten, Trabzon iskelesi gelirlerinin bir kısmının Trabzon'da vakıf halinde bulunduğu düşünülen harc-ı hassa kurumuna yazıldığına dair bir emareye de rastlanmıştır.

XVII. yüzyılın ilk yarısındaki Trabzon gümrük eminlerinin aynı zamanda Trabzon kalesinde nöbet tutan beşli askerlerinin ağalığı ve Gönnye ile Giresun arasındaki beytûlmâl mukataasının mültezimliği görevleri de bulunmaktaydı. Bu üç görevi aynı anda yürütmeye çalışan gümrük eminleri, bu görevlerinde çoğu zaman sorunlarla karşılaşmışlardır. Beşli askerleriyle ilgili yaşanan sıkıntılar genellikle askerlerin maaşlarının ödenmesi hususundaydı. Beytûlmâl ile ilgili sorunlarda ise gümrük eminleri ile Trabzon beylerbeyliği karşı karşıya gelmiştir. Zaman zaman gümrük eminleri ile Vakıf mütevellileri ve Cabilerinin de karşı karşıya geldiği durumlara rastlanmıştır. Akçaabat limanına gelen tüccarlardan alınan gümrük vergisi konusunda iki tarafın mahkemeye başvurdukları görülmüştür. Gümrükte alınan vergiler hususunda da tüccarlar ile gümrük eminleri sık sık mahkemede karşılaşmışlardır. Nitekim Trabzon gümrük eminlerinin tüccarlardan fazladan vergi talep ettiklerine dair şikayetler azımsanmayacak derecedeydi. Yalnızca gümrük eminleri değil, gümrük mukataasına bağlı diğer alt mukataa mültezimlerinin de ticari mübadelelerde taraflardan fazla vergi aldıkları bilinmektedir.

XVII. yüzyılın ilk yarısında Trabzon gümrüğü mukataasının değerine bakıldığında, 1610 yılında mukataa 2.500.000 akçeye iltizama verilirken, 1617 yılında ortalama 3'te 1 oranında değer kaybettiği görülmüştür. Yıllık 759.584 akçeye iltizama verilmeye başlanan Trabzon gümrüğünün bu tarihlerde hazine ödemelerinin düzenli olarak yapılamadığına, mukataanın bağlı bulunduğu Erzurum hazinesinin de büyük sıkıntı içerisinde bulunduğuna rastlanmıştır. Zira bu yıllarda İran ile yapılan savaşlar, Karadeniz kıyılarının Rus Kazakları tarafından yağmalanması ve Anadolu'daki eşkıyalık hareketleri ticari, sosyal ve ekonomik hayatı zora soktuğundan, mukataaların değerinde de büyük düşüşlerin olduğu gözlemlenmiştir. Özellikle Karadeniz'de Rus Kazaklarının tüccar gemilerini kaçırp yağmalaması ve şehirdeki ticari yapıları ateşe vermeleri, o yıllarda tüccarlarda Trabzon'da ticari faaliyetlerin güvenle yürütülemeyeceği kanısını uyandırmış olmalıdır. Trabzon'daki mültezimlerin de tüccar sayısındaki düşüşten dolayı eskisi kadar gelir elde edemedikleri ve bu yüzden iltizam bedellerinde indirim yapılmasını talep ettikleri bilinmektedir. Gelirlerdeki düşüşler yalnızca gümrük mukataasında değil, kentteki vakıf mukataalarında da görülmüştür.

Bu dönemde Trabzon ile Karadeniz'in kuzey kıyıları arasında tuz, balık, köle, hububat gibi malların ticaretinin yapıldığına rastlanmakla beraber, Doğu Karadeniz tarafından sipariş üzerine Trabzon'a köle ve esirlerin getirildiği bilinmektedir. Daha önceki yıllar kadar yoğun olmasa da İran ipeğinin yerel tüccarlar tarafından alınıp İstanbul'a götürülüp satıldığına dair kayıtlara erişilmiştir. Yani Tahran-Tebriz-Erzurum üzerinden Trabzon'a, oradan da deniz yoluyla İstanbul'a ve Karadeniz'in batı kıyılarına doğru giden eski güzergahın bu yıllarda da hala aktif olduğu düşünülebilir. XVI. yüzyıl itibarıyla ipek ticareti dahil birçok alanda Karadeniz üzerinden yapılan ticaret hacmindeki düşüşün asıl sebebinin, Karadeniz'in yabancı tüccarlara kapalı oluşuna bağlanmaması gerekmektedir. Bu politikayla birlikte Trabzon limanı dahil diğer Karadeniz limanlarının daha ziyade bölgesel ekonomiye hizmet etmiş oldukları gerçeği göz ardı edilmemekle birlikte, zimmi ve Müslüman yerli tüccarların ipek ticareti dahil ticarete konu olan birçok malın

ticaretini yrtm oldukları bilinmektedir. Özellikle XVI. yüzyılda Ermeni tüccarların ipek ticaretindeki rolleri göz ardı edilmemelidir. Aynı zamanda sahil gümrükleri içerisinde Trabzon gmrg, Kazak ve Abaza tehlikeleri ba gösterinceye değin İstanbul’dan sonra belki de en aktif ticaretin dndğg sahil gümrüklerinin başında gelmekteydi. Karadeniz’de yaşanan bu tehlikelere ilaveten, Osmanlı Devleti’nin Bursa’yı ipek ticaretinde nc duruma getirmesi politikası da Trabzon’un geri planda kalmasına sebebiyet vermiş olmalıdır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsâfi (A.DVNSMHM.d) Mühimme Defterleri, Nr. 76, 78, 79, 80, 81, 88, 89.

Kamil Kepeci (KK.d) Defterler, Nr. 70, 71.

Trabzon Şer'iyeye Sicilleri (TŞS), Defter nr. 1820 (1026-1033/1617-1623), 1821-4 (1028-1030/1618-1620), 1822 (1031-1032/1621-1622), 1823, (1033-1035/1623-1625), 1824 (1034-1035-1038-1042/1624-1625-1628-1632), 1825 (1037-1038/1627-1628), 1826 (1038-1039/1628-1629), 1827 (1039-1041/1629-1631), 1828 (1041-1045/1631-1635), 1829 (1046-1047-1052-1097/1636-1637-1642-1685), 1830 (1052-1054/1642-1644), 1831 (1058-1060/1648-1650), 1859 (1039/1629-1103/1692).

Ali Emiri (AE.SİBR) Sultan İbrahim Dosya Nr. 5-574.

Bâb-ı Defteri (D.BŞM.TZG.d) Başmuhâsebe Trabzon Gümrüğü Emini Kalemî Defterleri Nr. 17229.

Bâb-ı Defteri (D.AMH.d) Anadolu Muhasebesi Kalemî Defterleri Nr. 24528.

Maliyeden Müdevver (MAD.d) Maliyeden Müdevver Defterler Nr. 23479, 9829.

Diğer Kaynaklar

Açık, Turan (2012), **Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akdağ, Mustafa 1979, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi**, 1, Tekin Yayınevi, Ankara.

Akgündüz, Ahmet (1993), **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, 6, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul.

Aktüre, Sevgi (1985), "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişimler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi** içinde 4 (891-904), İletişim Yayınları, İstanbul.

Altındağ, Sabiha (2017), **XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Kölelik**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

_____ (2022), **Uzak Ülkelerin İnsanları: XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Hayatında Köleler**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Andreasyan, Hrand D. (1967), “Abaza Mehmed Paşa”, **Tarih Dergisi**, 17 (22), 131-142.
- Arıkan, Zeki (1991), “Osmanlı İmparatorluğu’nda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)”, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan**, (279-306), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul.
- Atalar, Münir (1999), “XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon’un Yeri ve Önemi”, Kemal Çiçek, Kenan İnan v.d., (haz.), **Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı Bildiriler**, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 131-135.
- Atan, Turhan (1990), **Türk Gümrük Tarihi**, 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Aygün, Necmettin (1997), **Trabzon Gümrüğü (1750-1800)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2002), **XVIII. Yüzyıl’da Trabzon’da Ticaret**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2016), **Karadeniz’den Osmanlı Ekonomisine Bakış**, 1, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Ankara.
- Baskıcı, Murat (2012), “XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 67 (3), 33-56.
- Baykara, Tuncer (1999), “Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir?”, **Osmanlı Ansiklopedisi** içinde 5, (528-535), Yeni Türkiye Yayınları, Güler Eren (Ed.), Ankara.
- Bilge, S. Müfit (2018), “15. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Kadar Osmanlı Topraklarından Güney Kafkasya’ya Kervan Ticareti (Yollar, Kervanlar, Tüccarlar, Mallar, Gümrükler)” **Doğu ve Batı Türklüğünün Ortak Tarihi Devirleri ve Münasebetleri (Toplum ve Ekonomi)**, (159-198), Alaattin Aköz, Şahin Panahov v.d., (Ed.), Selçuk Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınlar, Konya.
- Bilgin, Arif (2006), **Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu Bursa Hassa Harç Eminliği**, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- BOA., (2002), **85 Numaralı Mühimme Defteri (1040-1041 (1042) / 1630-1631 (1632)) Özet – Transkripsiyon – İndeks**, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara.
- _____ (2020), **82-1 Numaralı Mühimme Defteri (1027-1028 (1042) / 1618-1619) Özet – Çeviri yazı**, Devlet Arşivi Başkanlığı, İstanbul.
- Bostan, İdris (1999), “Karadeniz’in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı”, Kemal Çiçek, Kenan İnan v.d., (haz.), **Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı Bildiriler Kitabı**, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 303-309.
- Bostan, M. Hanefi (2002), **XV – XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

- Bulunur, K. İlker (2007), “Osmanlı Dönemi Karadeniz Ticaret Tarihine Katkı: Akkırman Gümrüğü (1505)”, **Omeljan Pritsak Armağanı**, (525-581), Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk (Ed.), Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya.
- _____ (2014), “16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Deniz Taşımacılığı: Navlun ve İskerçe Sözleşmeleri”, **History Studies**, 6 (3), 89-102.
- _____ (2019), “Kanunnamelere Göre Erken Dönem Osmanlı Gümrük Sistemi”, **Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi**, 1. Baskı içinde (23-32), Arif Bilgin ve Burhan Çağlar (Ed.), Kronik Kitap, İstanbul.
- _____ (2020), **Osmanlı Gümrük Sistemi (1476-1620)**, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Bulut, Mehmet (1999), “XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Hollandalı Tüccarların Osmanlı Bölgelerindeki Faaliyetleri”, **Osmanlı Ansiklopedisi** içinde 3 (210-220), Güler Eren (Ed.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Cezar, Yavuz (1986), **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy’dan Tanzimat’a Malî Tarih)**, Alan Yayıncılık, Baskı Yeri Yok.
- Çakır, Baki (2003), **Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)**, Kitabevi, İstanbul.
- Çavdar, Hanife (2019), **Gümrük Defterlerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Gelibolu Gümrüğü**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, Şenol (2001), “15-17. Yüzyıllar Arasında Trabzon Kalesi”, **Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (Trabzon ve Çevresi)**, 1, (129-142), Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz (haz.), T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon.
- Çizakça, Murat (1999), “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Borçlanmanın Evrimi (XV. yüzyıldan, XIX. yüzyıla)”, **Osmanlı Ansiklopedisi** içinde 3 (223-226), Güler Eren (Ed.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Darling, Linda T. (2015), “Ottoman Custom Registers (Gümrük Defterleri) as Sources for Global Exchange and Interaction”, **Review of Middle East Studies**, 49 (1), 3-22.
- _____ (2019), **Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi**, Çev., Adnan Tonguç, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Demirci, Süleyman (2012), “XVII. Yüzyılda Trabzon Eyâletinin İdarî Taksimatı ve Vergilendirilebilir Nüfus: Giresun, Keşap, Kürtün ve Yavabolu Nam-ı diğer (Görel) Kazâları Örneği”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (15), 15-29.
- Ebu’l-Fazl Ca’fer b. Ali Ed-Dımeşkî, (2021), **Ticarete Giriş: Tacirler ve Ticari Mallar el-işâre ilâ Mehâsini’t-ticâre**, Çev., Muhammet Ali Koca, Albaraka Yayınları, İstanbul.

- Ekin, Ümit (2019), “17. Yüzyılın Son Çeyreğinde Rodosçuk Gümrüğü”, **Klasikten Moderne Osmanlı Ekonomisi**, 1. Baskı içinde (33-48), Arif Bilgin ve Burhan Çağlar (Ed.), Kronik Kitap, İstanbul.
- Emecen, Feridun (1999), “Trabzon Eyaletinin Batı Sınırları”, Kemal Çiçek, Kenan İnan v.d., (haz.), **Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı Bildiriler**, Trabzon Belediyesi Yayınları, Trabzon, 159-166.
- Erim, H. Neşe (2019), **Osmanlı Doğu Ticareti: 18. Yüzyılda Erzurum Gümrüğü**, Libra Yayınları, İstanbul.
- Erkal, Mehmet (1992), “Beytülmal”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** içinde 6 (90-94), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Erünsal, İsmail E. (1997), “Hâfız-ı kütüb”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** içinde 15 (94-98), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Evliyâ Çelebi, (2008), **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit**, 3, Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Eyice, Semavi (1992), “Bedesten”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** içinde 5 (302-311), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Faroqhi, Suraiya (2000), **Osmanlı’da Kentler ve Kentliler**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Gedikli, Fethi (1996), **16. ve 17. Asır Osmanlı Şer’iyye Sicillerinde Mudarebe Ortaklığı: Galata Örneği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Genç, Mehmet (1985), “Osmanlı Devleti’nde İç Gümrük Rejimi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi** içinde 3 (768-790), İletişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (2000), “İltizam”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** içinde 22 (154-158), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2020), “Mukataa”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** içinde 31 (129-132), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2022), **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi**, 2, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Gökbilgin, M. Tayyip (1948), “XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü” **IV. Türk Tarih Kongresi**, (433-444), Ankara.
- _____ (1952), **XV – XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı Vakıflar – Mülkler – Mukataalar**, İ.Ü Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- _____ (1962), “XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, **Belleten Dergisi**, 26 (102), 293-337.

- Halaçoğlu, Yusuf (1994), “Dellâl”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** içinde 9 (145-146), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Horoz, M. Ali (2019), “17. Yüzyıl Başlarında Galata’ya Gelen Ticari Ürünler ve Galata Gümrük Bölgesi”, **Anasay Dergisi**, sy. 7, 137-156.
- Issawi, Charles (1970), “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900 Rise and Decline of a Route”, **International Journal of Middle East Studies**, (1), 18-27.
- İlgürel, Mücteba (1988), “Abaza Paşa” **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** içinde 1. (11-12), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- İnalcık, Halil (1967), “Capital Formation in the Ottoman Empire”, **Journal of Economic History**, (29), 97-140.
- _____ (1970), “The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy” **Studies in the Economic History of the Middle East**, M. A. Cook (Ed.), (207-218) Oxford University Press, Londra.
- _____ (1979), “The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans”, **Archeion Pontou**, (35), 74-111.
- _____ (1993), “Adâletnâmeler”, **Belgeler**, 2 (3-4), 2. Baskı içinde 49-142.
- _____ (1995), **Sources and Studies on The Ottoman Black Sea I: The Customs Register of Caffa, 1487-1490**, Harvard University Press, Cambridge.
- _____ (2000a), “İmtiyâzât”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** içinde 22 (245-252), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2000b), **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, 1, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- _____ (2008), “Karadeniz’de Kazaklar ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlikede”, **Çanakkale Savaşları Tarihi**, 1, Mustafa Demir (Ed.), 1. Baskı içinde (59-64), Değişim Yayınları, İstanbul.
- _____ (2008), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Köle Emeği”, **Doğu Batı Makaleler II**, 1. Baskı içinde (123-153), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- İnan, Fatih (2018), “Arrianus’un “Arriani Periplus Ponti Euxini / Arrianus’un Karadeniz Seyahati” Adlı Eserine Göre Doğu Karadeniz Bölgesi’ndeki Küçük Limanlar”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 12 (24), 155-182.
- İnan, Kenan (2013a), “Bedestenlerin Türk Ticari Mimarisindeki Yeri ve Trabzon Bedesteni”, **“Mahmiye-i Trabzon Mahallatından” On Yedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Hayat**, (97-119), Yaz., Kenan İnan, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon.

- _____ (2013b), “Kadı Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Esnafları ve Faaliyetleri”, **“Mahmiye-i Trabzon Mahallatından” On Yedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Hayat**, (57-82), Kenan İnan (Yaz), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon.
- _____ (2013c), “Kadı Sicillerine Göre Trabzon’da Beşlü Taifesi (1648-1658)”, **“Mahmiye-i Trabzon Mahallatından” Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Hayat**, (235-252), Kenan İnan (Yaz), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon.
- _____ (2013d), “Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)”, **“Mahmiye-i Trabzon Mahallatından” On Yedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadi Hayat**, (29-56), Kenan İnan (Yaz), Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon.
- _____ (2020), “Şeriye Sicillerine Göre 17. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon ve Karadeniz Ticareti (1649-1671)”, Kenan İnan ve Deniz Çolak (Ed.), **I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Avrasya Üniversitesi Yayınları, Trabzon, 187-225.
- İpek, Ali (2013), “Trabzon’un Ortaçağda Ticaretteki Yerine Bir Bakış”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 103 (204), 215-224.
- İşbilir, Ömer (1996), **XVII. Yüzyıl Başlarında Şark Seferlerinin İlaş, İkmâl ve Lojistik Meseleleri**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- _____ (2002), “Osmanlı Ordularının İlaş ve İkmali: I. Ahmed Devri İran Seferleri Örneği”, **Türkler Ansiklopedisi**, içinde 10, (151-158), H. Celâl Güzel, Kemal Çiçek v.d. (Ed.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Jennings, Ronald C. (1976), “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum”, **International Journal of Middle East Studies**, 7 (1), 21-57.
- Joseph de Tournefort, (2013), **Tournefort Seyahatnamesi**, Stefanos Yerasimos (Ed.), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Kandıra, Durmuş (1995), **84 Numaralı Mühimme Defter (Tahlil-Metin)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karadeniz, Ümran (2017), “XVII-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz’de Osmanlı Deniz Taşımacılığı”, **The Journal of Academic Social Science**, (57), 466-483.
- Karamursal, Ziya (1989), **Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kazıcı, Ziya (1999), “Osmanlılarda İhtisâb”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, içinde 3 (113-122), Güler Eren (Ed.), Türkiye Yayınları, Ankara.

- Kılıç, Orhan (2007), “Ocaklık”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** içinde 33 (317-318), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kocakaplan, S. Çağrı (2017), **18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü**, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Köprülü, M. Fuad (2018), **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, Alfa Basım Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Kuruca, Nazım (2003), **19. Yüzyılda Trabzon Gümrüğü ve Çevre Ticareti**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Küçükkalay, A. Mesud (2006), “İzmir Efrenç Gümrüğü’ne Ait Bir İrad Defteri’nin Analizi ve Ticarete İlişkin Sonuçları (1797-1799)”, **Belleten Dergisi**, 70 (257), 265-288.
- _____ (2013), **Osmanlı İzmir’inde İthalat İzmir Efrenç Gümrüğü (1818-1838)**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Küçükkalay, B. Emre (2019), **18. Yüzyılın İkinci Yarısında Aşağı Tuna’da İktisadi Hayat: Silistre Gümrüğü Örneği (1788-1792)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kütükoğlu, Bekir (1993), **Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)**, İstanbul Fatih Cemiyeti, İstanbul.
- Kütükoğlu, Mübahat (1980), “Osmanlı Gümrük Kayıtları”, **Osmanlı Araştırmaları**, (1), 219-234.
- _____ (1988), “Ahidnâme”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** içinde 1 (536-540), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (1996), “Gümrük”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** içinde 14 (263-268), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (2018), **Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- L. Fekete ve Gy. Kâldy-Nagy, (1962), **Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550-1580**, Türkischer Text, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Levy, R. (1979), “Muhtesib”, **İslam Ansiklopedisi** içinde 8 (532-533), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Lybyer, Albert Howe (1987), “Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 3 (1), 141-157.
- Mantran, Robert (1987a), “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti”, (Çev. Zeki Arıkan) **Belleten Dergisi**, 51 (201), 1433-1443.

- _____ (1987b), “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Ticaretin Değişmesi”, (Çev. Zeki Arıkan), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 3 (1), 159-175.
- _____ (1988), “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Akdeniz’de Ticaret, Deniz Korsanlığı ve Gemi Kafileleri”, **Belleten Dergisi**, 52 (203), 685-696.
- Mardin, Ebül’ula (1979), “Beytülmal”, **İslam Ansiklopedisi** içinde 2 (591-593), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Nemlioğlu Koca, Yasemin (2015), “19. YY.’da Trabzon Limanı: Seferler, Tüccarlar, Mallar”, **OÜSBAD**, 5 (12), 442-481.
- Ostapchuk, Victor (2001), “The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids”, **Oriente Moderno**, 20, (81), 23-95.
- Öksüz, Melek (2004), **1746-1789 Tarihleri Arasında Trabzon’da Sosyal ve Ekonomik Hayat**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öz, Mehmet (2019), **Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı’da Çözüm ve Gelenekçi Yorumlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Öztürk, Temel (2009), “Karadeniz’de Kullanılan Melekse Türü Gemiler”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 24 (2), 85-102.
- Özvar, Erol (1999), “XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş”, **XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, 3 (3), Ankara, 1605-1634.
- _____ (2005), “Osmanlı’da Gümrükler ve Kervanlar”, **Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat**, Hız., Coşkun Çakır, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Pakalın, M. Zeki (1972), **Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- _____ (1993a), **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü**, 1, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- _____ (1993b), **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 2, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul.
- Pamuk, Bilgehan (2013), “Erzurum Gümrüğü’nün Teşekkülü ve Tekâmülü (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, **Belleten Dergisi**, 77 (279), 523-545.
- Pamuk, Şevket (2000), **Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- _____ (2002), “Kuruş”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** içinde 26 (458-459), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

- _____ (2013), **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, 8. Baskı, İletişim Yayınları
- Parlaz, Selim (2020), “Ceneviz Konsolos Mektuplarına Göre 1660-1680 Arasında Hollandalı Tüccarların Osmanlı Limanlarındaki Faaliyetleri”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 35 (2), 679-700.
- Rıf’at, Ahmet (1998), **Devhatü’n-Nukabâ Osmanlı Toplumunda Sâdât-ı Kirâm ve Nakibüleşrâflar**, Hasan Yüksel, M. Fatih Köksal (haz.), Dilek Matbaası, Sivas.
- Sahillioğlu, Halil (1963), “Bir Mültezim Zimem Defterine Göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataaları”, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, 23 (1-2), 145-218.
- _____ (1968), “1763’de İzmir Limanı İhracaat Gümrüğü ve Tarifesi”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, (8), 53-57.
- _____ (1993), “Darphâne”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** içinde 8 (501-505), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- _____ (1995), “Emin”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** içinde 11 (111-112), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Şahin, İlhan (2010), “Şehir”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi** içinde 38 (449-451), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Şahin, Reyhan (2006), **Edirne Gümrüklerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne’de Ticari Hayat**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şener, Abdülkadir (2014), “İslâm Hukukunda Gayr-ı Müslimler”, **Tarihte Türkler ve Ermeniler (Birlikte Yaşama Kültürü)**, 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul.
- Şensoy, Fatma (2014), “Mukataalarda Muhasebe Kayıtları ve XVII. Yüzyıl Başında Bursa Mukataası Örneği”, **Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi**, (7), 200-247.
- Tabakoğlu, Ahmet (2013), “Osmanlı Klasik Döneminde İstanbul’da Dış Ticaret”, , Feridun Mustafa Emecen ve Emrah Safa Gürkan (Ed.), **I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri**, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 325-354.
- _____ (2018), **Türkiye İktisat Tarihi**, 15. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Tekeli, İlhan (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kentsel Dönüşüm”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi** içinde 4 (878-890), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tekindağ, Şehabettin (1979), “Trabzon”, **İslam Ansiklopedisi** içinde 12-1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Tezcan, Mehmet (2002), “İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon’un Yeri”, M. Kerim Aslan ve Hikmet Öksüz (haz.), **Uluslararası Tarih - Dil - Edebiyat**

Sempozyumu Bildirileri (Trabzon ve Çevresi) 1, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon, 71-90.

Tosun, Miraç (2018), ‘Trabzon’da Misafir Olarak Bulunan Gayrimüslimlerin Terekeleri (1650-1800)’, Kenan İnan, Miraç Tosun v.d., (Ed.), **CIEPO 22 Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi I**, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon, 205-217.

Turan, Osman (2008), **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, 10. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Turan, Şerafettin (1988), “Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri”, Mehmet Sağlam, Bayram Kodaman v.d., (haz.), **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Samsun, 147-158.

Usta, Sebahittin (2015), **Trabzon’da Vakıflar (1550-1650)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1988a), **Osmanlı Tarihi**, 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

_____ (1988b), **Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

_____ (2016), **Osmanlı Tarihi**, 2, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Ünal, M. Ali (1989), “Sinop İskele Mukataasına Ait Bir Temessükât Defteri -XVII. Yüzyıl Başları-”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, (4), 91-130.

_____ (1991), “XVI. Yüzyıl Sonlarında Bir İltizam Sözleşmesi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, 6 (1), 59-77.

_____ (2013), “17. Yüzyılda Karadeniz’de Kazak Saldırıları ve Karadeniz Ticareti”, **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik II**, (853-856), Osman Köse (Ed.), Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun.

Ünal, Neslihan (2020), “Osmanlı Şem’haneleri ve Mumcu Esnafı”, **USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi**, (3), 232-250.

Yağcı, Z. Güneş (2011), “İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606-1607)”, **History Studies**, 3 (2), 371-384.

Yavuz, Mehmet (2018), “Osmanlı’nın Trabzon Limanını İnşa Gayretleri ve Hazırlanan Projeler”, **CIEPO 22 Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Çalışmaları Komitesi**, 2, (275-298), Kenan İnan, Miraç Tosun v.d., (Ed.), Trabzon.

Yemişçi, Cihan (2022), “İktisadi Diplomatik ve Hukuki Rollerıyla Dubrovnik Cumhuriyeti’nde Osmanlı Gümrük Emni (1430-1806)”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 9 (2), 429-456.

ÖZGEÇMİŞ

İlk ve orta öğrenimini Yenişehir İlköğretim Okulu'nda tamamladı. Lise öğrenimini Şevket Pozcu Anadolu Lisesi'nde 2014 yılında tamamladı. Aynı yıl Atatürk Üniversitesi - Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Tarih Öğretmenliği Bölümü'nü kazandı. 2019 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başladı. 2021-2022 eğitim-öğretim yılında özel bir kurumda Tarih Öğretmenliği yaptı.

TÜTÜNCÜ, bekar olup, İngilizce bilmektedir.

